

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО**

**Моральна культура християнства:
історія та сучасність**

Навчально-методичний посібник

Мелітополь 2018

УДК 27:17.022.1 (091) (075.8)
ББК 86.37 я73
Я 47

Рекомендовано Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 16 від 27. 06. 2018 р.)

Видання підготовлено в рамках держбюджетної теми «Теоретико-методичний супровід діалогічної взаємодії релігійних ідентичностей у культурно-освітніх практиках народів Північного Приазов'я» (Державний реєстраційний номер 0116U006913).

Рецензенти:

Костів В. І., кандидат педагогічних наук, професор кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»; директор ННЦ «Педагогіка і психологія вищої школи» Інституту вищої освіти НАПН України;

Петренко О. Б., доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету;

Яцук І. П., доктор педагогічних наук, декан факультету початкової освіти та філології Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії.

Я 47 Моральна культура християнства: історія та сучасність: навч.-метод. посіб. / І. О. Яковенко, Г. В. Єрмак, Г. С. Мільчевська; за заг. ред. Л. Ю. Москальової. – Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2018.–215 с.

ISBN 978-617-7566-39-6

У навчально-методичному посібнику презентовано відповідно структуровані теоретичну та практичну частини курсу «Моральна культура християнства: історія та сучасність». Система практичних вправ і завдань спрямована на закріплення теоретичних знань на практиці, на набуття вмінь і навичок творчо виконувати поставлені завдання.

Посібник призначений для студентів педагогічних вузів, викладачів вищих навчальних закладів, учителів, методичних працівників загальноосвітніх закладів, представників духовенства різних релігійних конфесій і широкого загалу читачів.

УДК 27:17.022.1 (091) (075.8)

ББК 86.37 я73

©Москальова Л. Ю., Єрмак Г. В.,

Мільчевська Г. С., Яковенко І. О., 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА	
РОЗДІЛ І. СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ХРИСТИАНСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС	
Тема 1. Утвердження й поширення християнської моральної культури в Київській Русі.....	7
Тема 2. Моральна культура християнства в XIV – XVI століттях.....	12
РОЗДІЛ ІІ. ВПЛИВ ПЕРШИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ХРИСТИАНСТВА В УКРАЇНІ	
Тема 1. Острозька слов'яно-греко-латинська школа.....	18
Тема 2. Діяльність братств в Україні.....	22
Тема 3. Києво-Могилянська академія.....	31
РОЗДІЛ ІІІ. ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ У СТАНОВЛЕННІ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ХРИСТИАНСТВА (НА ПРИКЛАДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)	
Тема 1. Роль шкіл грамоти та недільних шкіл у моральному вихованні учнівської молоді.....	35
Тема 2. Церковнопарафіяльні школи як осередки морального виховання учнівської молоді Півдня України.....	49
ЛІТЕРАТУРА	77
ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА	
ТЕМА 1. Біблія – слово Боже до людини	
1. 1. Святе Письмо про створення світу.....	94
1. 2. Заповіді Божі – життєвий дороговказ.....	101
1. 3. Жити по совісті.....	113
1. 4. Цінність людського життя.....	120
1. 5. Віра та добрі справи.....	127
1. 6. Сила молитви.....	132
ТЕМА 2. Виховання характеру	
2. 1. Послух та дотримання слова.....	137
2. 2. Уміння просити вибачення та прощати.....	144
2. 3. Уміння розкривати свої таланти.....	150
2. 4. Працелюбність.....	157

2. 5. Подолання труднощів.....	163
2. 6. Смиренність та прийняття.....	169
ТЕМА 3. Духовно-моральні чесноти в житті людини	
3. 1. Милосердя як краса душі.....	175
3. 2. Справжня дружба.....	181
3. 3. Сімейні цінності.....	186
3. 4. Гордіня як людська вада.....	194
3. 5. Вдячність.....	200
3. 6. Справедливість.....	207
ЛІТЕРАТУРА.....	213

ВСТУП

Особистість педагога, його духовне багатство й моральна досконалість – найбільш важливі чинники ефективності процесу розвитку та виховання учнів. Сьогодні до насущних питань виховання молодого покоління належить прищеплення йому цінностей, закладених у моральній культурі християнства, зокрема таких, як любов, милосердя, чесність, гуманність, працелюбність, справедливість, співчуття до ближнього, турбота про іншого, відповідальність. Новітні дослідження в галузі актуальних проблем моральної культури населення спрямовані на розв'язання важливих питань у житті людини.

Оскільки кожна особистість так чи так взаємодіє з суспільством, то події, що відбуваються в ньому, впливають на різні сфери життя людини – культурну, політичну, економічну, правову, релігійну тощо. Нині в суспільстві спостерігається зростання прагматичності, байдужості до навколишніх проблем. Разом з тим, той науковий рівень, на якому мають бути розв'язані питання організації виховного процесу з урахуванням багатовікових українських традицій, не задовольняє запити суспільства. Тому необхідною умовою виходу з такої ситуації є звернення до педагогічної спадщини попередніх поколінь.

Теоретичне осмислення надбань минулого допомагає розкрити цілі, завдання, зміст виховання, відповідно до національної самобутності, природо- і культуровідповідності українського народу. Відповіді на актуальні питання сучасності криються в ідеях і поглядах видатних учених минулого. Саме тому цей навчальний посібник побудований на основі хронологічної послідовності розвитку християнської педагогічної думки в Україні.

Видання містить теоретичну і практичну частини, які відповідно структуровані. Матеріал теоретичної частини згруповано в три розділи, кожний з яких охоплює відповідні теми, у яких ідеться про здобутки вітчизняної християнської педагогічної думки. Перший розділ присвячений становленню християнства в Україні. Другий містить матеріал про вплив перших навчальних закладів на формування моральної культури християнства. У третьому висвітлена інформація про просвітницько-виховну діяльність початкових навчальних закладів Духовного відомства та громадськості. Матеріали третього розділу

розкривають особливості становлення християнської педагогічної думки саме на Півдні України й охоплюють період від початку XIX століття до 1917 року.

Практична частина містить три теми, що поділяються на вісімнадцять підтем, кожна з яких складається з методичних матеріалів, текстів духовно-морального спрямування та запитань до них, що перевіряють засвоєння змісту; творчих завдань, повчальних оповідань, притч, казок; релаксаційних вправ, тренінгових вправ на духовно-моральні теми, що сприятимуть більш глибоким роздумам у контексті окреслених тем. Запропонований контент спрямовано на закріплення теоретичних знань на практиці, на набуття вміння акумулювати сформовані навички й творчо виконувати поставлені завдання.

Навчально-методичний посібник призначений для студентів спеціальності «Християнська етика». Він також може бути корисним для вчителів, методичних працівників загальноосвітніх закладів, представників духовенства різних релігійних конфесій і всіх, хто цікавиться актуальними проблемами моральної культури в Україні.

ТЕОРЕТИЧНА ЧАСТИНА
РОЗДІЛ I
СТАНОВЛЕННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ
ХРИСТІЯНСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

**Тема 1. Утвердження й поширення християнської моральної
культури в Київській Русі**

З моменту хрещення князем Володимиром Київської Русі постала гостра проблема - ознайомити тогочасне суспільство з основними правилами і законами християнської релігії. За основу бралися візантійські й південнослов'янські твори видатних богословів, життя святих, Євангелія, а також Біблія, котра слугувала незаперечним джерелом морального поведіння у суспільстві та особистому житті. Вдавшись до такого рішучого кроку, Володимир Великий не лише надав можливість державі долучитися до європейської спільноти й поширити культурні контакти з країнами християнського світу, а й вивести державу на новий рівень, знищивши поганську культуру. Дещо примусове прийняття християнства повинно було згуртувати населення й викоринити в людей негативні, жорстокі приписи минулої релігії, створити нову особистість, віддану своєму народові і єдиному Богові.

Розмірковуючи над цим питанням, О. Кравченко у своїй дисертації «Вчення про людину у філософії Георгія Кониського і Григорія Сковороди» запевняє: «Нова релігія, прийнята в X ст. давньоруським князем як засіб консолідації держави і долучення до цивілізації, попри всі політичні, економічні, соціальні та інші наслідки, мала вирішальний вплив на розвиток індивідуальної свідомості тогочасної людини» [66, с. 14]. Тобто, тогочасне суспільство повинно було швидко розпрощатися з поганською культурою і прийняти нову, досі невідому – християнську. А як ми розуміємо, швидко зробити це неможливо.

Християнська релігія, прийшовши з Візантії на землі Київської Русі, не була автоматично пересаджена на місцевий ґрунт. Вона, трансформувалась у свідомості людей, органічно поєдналася з народними звичаями і традиціями, а також з передовими здобутками Західного світу.

Головні проблеми християнської релігії на Русі були есхатологічними уявленнями про Кінець світу, Рай і пекельні муки. Злободенною темою виступив страх за вчинений гріх і пошук Божої іскри. Адже християнська релігія відкидала традиційне поганське уявлення про потойбічне життя, розділяючи людей на праведників і грішників. У християнина з'явилася надія на вічне життя з Богом, що можливе лише через тяжку працю над собою [66, с. 15].

Таким чином, людське буття умовно розділилося на матеріальний бік – тіло, і неосяжний, високий – душу. Полеміка з приводу протистояння духовного і тілесного в людині швидко відбивалася у тогочасних літературних і публіцистичних творах видатних мислителів.

Так, найдавнішими літературними пам'ятками (відомими нам) княжої доби були «Ізборник 1073 р.» та «Ізборник 1076 р.», пов'язані з іменем Святослава Ярославича, князя Чернігівського. Перший – більш складний для пересічного читача. В нього увійшли твори святих отців церкви і світських письменників на богословські та філософські теми [11]. Другий – «Ізборник 1076 р.» за змістом і тематикою був дещо простішим: тлумачення Святого Письма, статті про піст, молитву, читання книг, повчання багатим, повчання Ксенофонта і Федори дітям та інше [169, с. 9]. Велика увага в цих творах зосереджувалася на прищепленні читачам християнських чеснот і на боротьбі з лінощами та пороком. Наприклад: «Матір всьому (лихому) – лінощі» [49, с. 287], «Не розмовляй з лихими, адже вони повчають тебе на зле» [49, с. 292]. Широко представлена в «Ізборнику 1076 р.» ідея чистоти духу і доброти серця: «Незлоблivity твори серцем, а чистоту – тілом» [49, с. 288], «Люби смиренність ...» [49, с. 295].

У літературній спадщині XI – XII століть категорія серця найширше представлена в «Слові про Ігорів похід» та «Повісті врем'яних літ». Ці твори, окрім переказу історичних подій Київської Русі, пронизані думкою про любов до рідної землі, згуртування князів, єднання одним замислом і чистим серцем [72; 143].

Заслуговує на увагу твір «Повчання дітям Володимира Мономаха», що став перлиною народної мудрості і християнської любові. Володимир Мономах у творі сформулював образ справжнього християнина: «Навчися з євангельським словом керуванню очима, утриманню язика, смиренню розуму, підпорядкуванню тіла,

подавленню гніву, май думки чисті, побуджай себе на добрі справи, заради Господа» [78, с. 164]. Не оминула його увагу й така християнська чеснота, як милосердя: «убогих не забувайте, по можливості корміте, подавайте сиротам і вдівцю оправдуйте» [78, с. 167].

На думку видатного дослідника християнської етики О. Огірко, основи християнської етики закладені саме в цьому творі. Автор статті «Християнська етика в університетській системі освіти» з упевненістю стверджує, що «Традиційними рисами українського ідеалу людини є віра в Бога, в Боже Провидіння, пошана до старших, лагідна вдача, щирість, гостинність, працелюбність, духовний аристократизм ... гуманне ставлення навіть до ворогів, перевага духовного над фізіологічним в родинному житті, любов до своєї Батьківщини й народу» [91, с 8].

Розглядаючи «Повчання Володимира Мономаха дітям», ми поділяємо думку С. Протопопова з приводу наявності у творі двох головних ліній адресації інформації – людині-християнину взагалі і князю-християнину зокрема [72, с. 179]. Таким чином, настановляючи своїх дітей на праведне життя князь не забуває про свій народ, даючи поради як у державних, так і в буденних справах людині-християнину. Отже, ще за часів Володимира Мономаха християнську етику розглядали як індивідуальний і соціальний феномен. Моральним ідеалом Володимира Мономаха виступає людина, котра ухиляється від зла, творить добро і шукає миру, має душу чисту, тіло худе, кротку бесіду і в міру слово Господнє [72, с. 122–123].

При аналізі того періоду не можна оминати увагою твір «Слово про закон і благодать» Іларіона, першого митрополита руського, а не грека. Спостерігаючи за реальним перебігом подій стосовно вкорінення християнської релігії, Іларіон у своєму творі висуває проблему, яка ще не обговорювалася – це проблема розуму і віри. Так, увесь твір пронизує ідея возвеличення християнської релігії – «благодаті». Але в заключній частині, де йдеться про Володимира Хрестителя, читаємо такі рядки: «Отак, коли він у дні свої жив і землю свою пас правдою, мужністю і розмислом, навідав його Всевишній, глянуло на нього всемилостиве око благого Бога, і возсіяв розум у серці його» [166, с. 205]. Отже, на думку автора, істинність віри можлива

лише за синкретичного поєднання певних чеснот – правди і мужності з розумом, котрий повинен виходити з серця.

Християнську тематику в своїх творах продовжили Кирило Туровський та Климентій Смолятич. Так, Кирило Туровський у «Слові Кирила, недостойного монаха, по Великодню...» обстоював ідею розуму, книжної вченості в поєднанні з вірою. У своїй морально-етичній концепції бачення світу Кирило Туровський започаткував тему важливості чернечої мудрості. На його думку, монахи, як бджоли трудяться, щоб дати неосвіченому населенню довгоочікувані знання для душі і серця: «Нині монаршого образу трудолюбива бджола, свою мудрість показуючи, всіх дивує; і як [монахи] в пустинях живучи, самі себе прокормлюють, ангелів і людей дивуючи, та і сі [бджоли], на квіти злітаючи, медвяні соти створюють, аби людям солодоші і Церкві потрібне дати» [35, с. 217].

Т. Тхоржевська, розмірковуючи над питанням книжної освіченості, поділяє думку Ф. Науменко щодо традиції прославляння знань у Київській Русі. Автор дослідження «Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України» заперечує висновки П. Каптерева щодо відсутності наукової освіти в Київській Русі і навіть побоювання знань, розвиток яких призведе до втрати віри. Т. Тхоржевська наводить чудові аргументи, котрі свідчать на користь прагнення до розвитку наукової думки, – інтерес у русичів до збірок педагогічного спрямування «Пчела» [134], «Фізіологи» [163], «Торжественники» [98], «Златоструї» [98]. При аналізі цих збірок Т. Тхоржевська доходить висновку про споконвічний інтерес русичів до педагогічних проблем виховання особистості і суспільства на взірцях християнської етики [154].

Оригінальні назви збірок якнайкраще репрезентували зміст і манеру викладу матеріалу. Наприклад, у педагогічних збірках під назвою «Пчела» з великою ретельністю підібрані твори, короткі вислови та афоризми видатних богословів, святих отців, цитати зі Святого Письма і навіть твори світських письменників на морально-етичні і буденні теми [134]. У «Фізіологів» помітний потяг до знань, зокрема до зоологічних наук. Адже упродовж усієї збірки людині-християнину пояснюють гріховність недобрих учинків і призначення у

світі через демонстрацію способу життя і фізіологічної будови птахів і тварин [163].

Цікавою для нашого дослідження виявляється збірка «Толкова Палея», у якій, крім ідеї божественного створення світу, бачимо наукові роздуми з приводу світобудови і опис навколишнього світу. Наприклад, описуючи сонце і місяць, автор доходить наукового висновку про різну тривалість сонячного та місячного року: «Причина того, що сонячний рік довший за місячний на 11 днів, полягає не в акті творіння, а в сонячному сьайві, яке подовжує дні» [117, с. 37].

О. Кравченко, аналізуючи цю збірку, підкреслює, що автор твору визнає «основною властивістю людської душі самовладання» [66, с. 15]. На думку дослідниці, людська душа є недосконалою, бо є тільки творінням Божим. О. Кравченко запевняє, що автор «Толкової Палей» вважає людську душу тільки частинкою Божого начала, адже людині притаманні добро і зло. Причиною недостойних християнина вчинків є почуття, під дією яких людина втрачає контроль над собою [66, с. 15–16].

Досліджуючи категорії «віри» і «розуму» в літературній спадщині Київської Русі (XI – середина XIII ст.), маємо погодитися з висновком О. Кравченко про зачатки інтелектуалізму в українській філософській традиції: «Душа людини не матеріальна, її “державною силою” є розум. Останній – це не лише владика душі, а цар почуттів, який пов’язує воєдино душу й тіло» [66, с. 16].

У XIII столітті характерного вияву набуває образ чернечої святості й непорочності. Прикладами возвеличення такого життя виступають патерики, агіографічна література, житія святих. Так, одним з найцікавіших за змістом і різноманітністю поданого матеріалу є «Києво-Печерський патерик». Цей твір показує читачеві різні епізоди з життя ченців, які своїм добродесним життям подають приклад суспільству. Суперечливий погляд з приводу думок авторів патерики про святість висловив Д. Чижевський. У книзі «Історія української літератури (від початку доби реалізму)» дослідник зауважує: «Героїв своїх оповідань автори зовсім не вважають за святих: “канонізував” їх (визнав за святих) лише Петро Могила 1643 р.» [174, с. 157]. Отже, ці твори були спрямовані на виховання молодого покоління на зразках добродіянь і чеснот, але зовсім не виключали проблему наявності

в людині таких якостей, як добро і зло, що, на думку тогочасних авторів, властиві людині від народження.

Тема 2. Моральна культура християнства в XIV – XVI століттях

У літературі XIV – першої половини XVI ст. помітне зменшення інтересу населення до творів педагогічного спрямування. Це пояснюється політичними подіями, в епіцентрі яких опинилася територія тогочасної України.

Так, після послаблення й розпаду Київської Русі наприкінці XIII століття на західній території сучасної України було утворене Галицько-Волинське князівство, яке проіснувало лише до смерті галицько-волинського князя Юрія Болеслава II. Територія князівства, залишена без опіки і патронатства, зацікавила Польщу, котра вже в 1349 році починає експансію цього регіону.

У XIII – XIV ст. Правобережна і Лівобережна частина України увійшли до Великого Князівства Литовського, що суттєво відбилося на культурному і релігійному житті населення. Слід відзначити, що на початкових етапах панування Литви на цій території, українські князівства все ще зберігали автономію і певну незалежність. Але вже в 1385 році між Литвою і Польщею була підписана Кревська унія, котра проголошувала об'єднання двох держав – Польщі і Великого князівства Литовського. У результаті цієї угоди між двома державами було зрівняно права і привілеї литовських і польських феодалів-католиків. Але під час боротьби за автономію Великого князівства Литовського з Польщею князь Вітовт, щоб ослабити супротивника, зрівнює в правах і привілеях українських князів і бояр з литовськими панами.

XV століття принесло нові біди на українські землі – після розпаду Золотої Орди виникло Кримське ханство, котре захопило Константинополь, згодом і територію Криму. Саме у цей нелегкий час з'являється незалежне політичне угруповання – козаки, котрі виступали захисниками українських земель і всієї Європи упродовж тривалого часу (до 16 червня 1775 року, коли російськими військами було повністю зруйновано Запорізьку Січ).

Характеризуючи XIII – XVI ст., В. Шевчук у книзі «Муза Роксоланська» зазначає: «Період, про який йде мова, особливо XIII–

XIV ст., вважається в українській літературі найтемнішим, навіть часом занепаду, бо тільки з кінця XV ст. фіксуємо відродження духовного життя, і то в загальноєвропейській традиції» [176, с. 32]. Автор книги припускає думку про втрату визначних творів як того періоду, так і минулих років через міжусобні війни і експансію з боку сусідніх держав, а також через напади кочівників [176, с. 32].

Цікавими для нашого дослідження є факти, які наводить В. Шевчук в книзі «Історія української літератури X – XVII століть» з приводу офіційної мови, яка панувала на території Литовської держави: «У великому князівстві Литовському офіційною мовою була “руська” (українська) мова, що законодавчо підтверджувалося у Литовському статуті 1566 року (“Волинському”), який теж був написаний цією мовою» [124, с. 56].

Незважаючи на привілейований статус «руської» мови, саме цей період виявився найбільш важким у культурному плані. Нестійке політичне становище, культурні контакти, міграція української еліти за кордон для здобуття освіти (на Україні в той час ще не існувало вищих навчальних закладів) привело до засвоєння і розвитку переважно в елітних українських колах барокової культури заходу. Видатними культурними діячами цього періоду були Юрій Дрогобич, Станіслав-Оріховський, Павло Русин та інші. Праці цих визначних гуманістів ренесансного віяння відзначалися інтелектуальністю, наднаціональним характером, релігійною толерантністю, більшою тягою до засвоєння польської і латинської культури. Своєю діяльністю вони відкрили новий період у житті суспільства – відкидали протиставлення тілесного і духовного, а вбачали силу людини у природному розумі, в поєднанні духовного і природного.

В. Халамендик у статті «Історія розвитку української філософської думки: культурно-освітні аспекти» відзначає, що панівне місце серед морально-етичних проблем цього періоду посідають «питання добра і зла, таких чеснот, як справедливість, простота, міра, поміркованість, засудження скупості, заздрості тощо» [165, с. 128]. Характеризуючи діяльність провідних гуманістів епохи, дослідник доводить, що головною проблемою в їхній творчості є зображення особистості, яка «повинна мати право на повноцінне життя, на свободу совісті, слова,

віри. Її чеснотами повинні бути не багатство, посади, титули, а розум, відвага, мужність» [165, с. 128].

Станіслав Оріховський – культурний діяч першої половини XVI століття, прихильник концепції природного права, за якою всі люди від природи рівні, тобто мають право на життя і свободу, задоволення життєвих потреб. Про внесок Станіслава Оріховського до скарбниці природного права писали іноземні автори, зокрема польські – І. Лінхтенштуль та В. Надольські, які глибоко проаналізували думки та погляди письменника [184; 185].

У вступі до «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана» автором було виділено прикметну рису українського суспільства – доброзичливість [97, с. 114]. Також увагу письменника не оминули філософські категорії «добра» і «зла»: «Бо як збереже королівське ім'я той, хто сповнений всіляких пороків» [97, с. 114]. «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана» являє собою яскравий приклад прагнення автора до возвеличення ролі розуму в житті особистості. Так, даючи поради новообраному королеві Сигізмунду-Августу щодо правильного методу управління державою, автор впевнено говорить: «Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий» [97, с. 116]. С. Оріховський наголошує, що відсутність мудрості приводить державу до краху: «Ну, а якщо ти не мудрий? Тоді я раб, бурлака, вигнанець» [97, с. 116]. На думку автора, керувати державою має право лише та людина, яка наділена такими людськими чеснотами, як правдивість і справедливість. Але й цього замало. Автор переконаний, що людина повинна мати стремління до знань, котре виступить джерелом правдивості і справедливості: «Треба, щоб вона запалала наукою, яка цю саму людину зробить і правдивою, і справедливою» [97, с. 117].

Розкриваючи ідею світобудови, С. Оріховський прирівнював природний закон і Божественне начало, відстоював значення розуму в житті людини, твердив, що таким привілесом наділив нас саме Всевишній. Торкаючись питання безсмертя душі, автор пише: «мисляча душа, завдяки якій живе наше тіло, вмирає разом з нами. А той загальний розум лишається цілим і продовжує світити іншим людям ... » [184, с. 40].

Юрій Дрогобич (Котермак) – родоначальник українського гуманізму, доктор філософії та медицини, професор. Він добре знав географію і астрономію, математику, свого часу обіймав посаду ректора в Болонському університеті. Найбільшими працями є «Трактат про сонячне затемнення 20 липня 1478 року», «Прогностична оцінка поточного 1483 року», «Трактат з шести розділів про затемнення», в яких автор викладає злободенні філософські проблеми про людину, осягнення природи за допомогою людського розуму, обґрунтовує значення космосу в її житті. На думку автора, Господь є тільки законодавчою силою, своє ж життя людина будує власним розумом:

«Знаю: для тебе нема таїни у підмісячнім світі,
Нині ти, бачу, спізнав силу могутню зірок.

Обшири неба для наших очей незбагненно великі,

Розумом легко, проте, можемо їх осягнути» [161, с. 95].

Павло Русин – поет-гуманіст, культурно-освітній діяч, поділяв погляди Юрія Дрогобича. Вважав, що людина має право на свободу віри і совісті, повноцінне людське життя. У вірші «Похвала Валерію Максиму» розкриваються гуманістичні погляди вченого-педагога на виховання молодого покоління. Так, основною метою він визнавав моральне виховання. Осередком моральності в людині вважав чесність:

Служи щоденно милій наставниці –

Святій Чесності, тільки до неї слід

Невтомно йти – мужі великі

Вчать, – лиш її над усе цінити [116, с. 451].

Культурний діяч переконаний, що чеснота вказує дорогу до справжнього щастя:

Діянь великих прагне чеснота ця

Й трудів незмірних; чи ж не тому вона,

Єдина, вказує до щастя

Справжнього й святості шлях достойним [116, с. 451].

Павло Русин у своїй творчості прославляв знання і любов до книги, які допоможуть людині пізнати навколишній світ і самих себе. Так, у вірші «До книжечки» автор висловлює любов до книги, називаючи її «від золота яснішого ясніша», «від коштовностей всіх мені дорожча» [116, с. 454–456]. Як представник наукової еліти того часу, він

намагався дати наукове, а не теологічне пояснення взаємозв'язків і природних явищ навколишнього світу.

Підсумовуючи огляд діяльності видатних діячів барокового віяння, ми поділяємо думку Ю. Федіва та Н. Мозгової, які окреслили головні питання, що порушувались в означений період: «Проблема людини, прославлення сили розуму, мудрості, утвердження високих моральних цінностей» [161, с. 72].

Середина шістнадцятого століття ознаменувала для нашого народу тяжку боротьбу за свою самобутність, культуру, науку і віру. Так, конституцією Люблінського сейму (1569 р.) було «... стверджено, що возз'єднання Литви з Польщею, яке розпочалося з 1501 року, остаточно завершено, і Київ, з іншими своїми містами, увійшов до складу польського королівства» [8, с. 57].

Король Сигізмунд Август, котрий прийшов до влади, обіцяв: «... всім новим підданам рівні з іншими права, вольності і переваги, не зважаючи на відмінності у віросповіданні», – і до кінця свого життя не змінив толерантного ставлення до підлеглих територій [8, с. 57]. Але після його смерті, упровадження в 1596 році Брестської церковної унії стало початком великого перевороту в житті українського народу. Цей переворот і його наслідки вплинули, на думку М. Костомарова, на мисленнєвий розвиток жителів України. Так, він зазначив, що: «Уніатська новина користувалася особливою любов'ю і опікою короля Жигимонта; також заходилися його палко підтримувати єзуїти, які в Польщі взяли в свої руки виховання і тим самим заволоділи правлячою польською аристократією; тому було зовсім природно, що уніатська сторона зараз взяла верх над православною» [65, с. 193]. З приводу цього доречно висловився М. Сумцов у «Характеристиці південноросійської літератури сімнадцятого століття»: «Влаштований за допомогою обману і інтриг, Брестський собор розірвав південний і західний руський народ на частини: православному більшості і уніатську меншість, яка заручилася сильною підтримкою короля і католицького духовенства, кожного року підсилюючись припливом нових уніатів» [150, с. 1]. Брестська унія тягла за собою жорстокі переслідування і зневагу до православного населення: не допускали до виборів на уряди, принижували людську гідність, право на вільне віросповідання, знущалися і глузували над церковнослужителями, національними обрядами. Представники єзуїтського ордену вирішили

підкорити православне населення, створивши школи, колегії, де навчали дітей латинської мови, якою на той час писали, виступали у судах, адміністративних установах тощо. Охарактеризувавши цей період, М. Костомаров зауважив, що батьки із задоволенням віддавали своїх дітей у школи єзуїтів, знаючи про високий рівень викладання латинської мови у їхніх навчальних закладах. Але єзуїти вміли зацікавлювати дітей, потураючи їхнім різним витівкам, і паралельно з цим прищеплювали свої цілі й переконання. Коли ж серед батьків виникали сумніви щодо правильності вибору навчального закладу, щоб не піднімати проти себе останніх і не закривати дороги православним дітям до їхніх шкіл, єзуїти вдавалися до хитрощів: «... єзуїти часто запевняли, що вони зовсім не думають повертати русинів у латинство, говорили, що східна й західна церква однаково святі і рівні між собою, що вони дбають тільки про освіту» [65, с. 194]. Закінчивши такі заклади, православні діти ставали морально знівеченими, душевно деградованими. Вони нехтували вченням православ'я, зневажали свою рідну мову, традиції, звичаї. Адже, знаходячись під опікою наставників-єзуїтів, діти здобували не лише знання, але й цінності, погляди, переконання. Випускники єзуїтських шкіл переходили з православної віри в католицизм, а у першій половині сімнадцятого століття еліта православного світу перейшла на бік католиків. Тих же, хто не хотів змиритися зі своїм становищем і не визнавав унії, жорстоко переслідували, позбавляли всілякого шансу участі у громадському і політичному житті країни. На місце православних священнослужителів приходили католики, більшість православних церков було віддано в оренду, їх перетворювали на шинки.

РОЗДІЛ II

ВПЛИВ ПЕРШИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ХРИСТИАНСТВА В УКРАЇНІ

Тема 1. Острозька слов'яно-греко-латинська школа

Саме в цей період, такий нелегкий для українського народу, створюються культурно-освітні осередки православної еліти суспільства. Одним із таких культурних центрів стала Острозька слов'яно-греко-латинська школа (1580 р.), створена князем Острозьким. Головною метою Острозької академії були захист українських релігійних і національних інтересів, поширення народної освіти, боротьба проти католицизму.

Цей культурний центр привернув увагу освічених діячів України: Герасима та Мелетія Смотрицьких, Христофора Філалета, Клірика Острозького, Івана Вишенського, Дем'яна Наливайка та інших. Діячі Острозької школи намагалися відновити національну освіту і культуру, в основному спираючись на традиції Київської Русі. Головними завданнями своєї діяльності вважали створення національної освіти і зміцнення православної віри.

Зокрема Герасим Смотрицький – перший ректор Острозької слов'яно-греко-латинської школи серед етичних категорій, котрі ведуть до становлення справжньої людини, виділяв: почуття патріотизму, мужність, активну діяльність, талант. У творі «Ключ царства небесного» висловив думку про наявність Божої волі, за велінням якої відбуваються всі події: «І так у тому воля Божа діється і діятиметься аж до скінчення світу» [142, с. 340].

Мелетій Смотрицький також визнавав основоположну роль Божої волі, але зауважував про необхідність і доцільність правильного виховання, що призводить до духовного прозріння. Яскравим прикладом дотримання таких переконань слугує твір «Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви, з поясненням догматів віри». Прагнення мислителя до наслідування і відтворення національної культури, етнічного характеру українців розкрито у одній із частин твору «Родичі синів церковних не є причиною їхніх злочинів правом природним, ані вихованням і

навчанням». Так, Мелетій Смотрицький, змальовуючи сімейні стосунки і риси характеру батька і матері наділяє їх християнсько-етичними чеснотами, характерними для простого люду. Увага автора зосереджена на описі цінностей родинного виховання, що в першу чергу включає в себе наслідування національного і турботу про ближнього [77, с. 75-76].

Христофор Філалет – найталановитіший представник школи, автор полемічного трактату «Апокрисис» (відповіді польському єзуїту Петру Скарзі на книгу «Брестський собор»), поцінював такі етичні цінності, як: свобода совісті, рівність усіх людей, право людини на свою віру. Незважаючи на головну ідею академії з приводу збереження традицій Київської Русі, у своїй творчості користувався деякими положеннями протестантизму, пересаджуючи і переосмислюючи їх в дусі православної віри [142, с. 400–417]. К. Харламович, досліджуючи історію становлення Острозької слов'яно-греко-латинської школи, звертає увагу на постать Христофора Філалета (Бронського), котрий, будучи протестантом, допомагав князю Острозькому у боротьбі з уніатами, відстоював свободу вибору віросповідання і права людини на життя за законами Божими [166, с. 207].

Клірик Острозький – один з найбільш нерозкритих діячів Острозької школи, став відомим завдяки праці «Відпис на лист в Бозі привелебного отця Іпатія ...» (одного з організаторів Брестської унії). Визнавав основоположну роль розуму в житті людини. Так, на початку «Передмови листа до отця єпископа» Клірик Острозький розмірковує над нескінченними дарами Божими. Одним людям Він дарує мудрість, іншим – розум чи безмежну віру, дар до поширення слова Господнього тощо [64, с. 434]. Усі ці дари, на думку автора, складають сукупність цілого – наближення і злиття з Богом. Мислитель називає згадані дари талантами і рекомендує не нехтувати ними, а розвивати і вдосконалювати отримані навички на практиці. Мирське життя Кліриком Острозьким розцінюється як певний щабель до вічного світу (раю для праведних і пекла, відповідно, для грішників). Автор «Відпису» звертає увагу читача на необхідність укорінення християнсько-етичних чеснот у буденному людському житті: «Коли мале начиння подамо Йому, малий талант приймемо» [64, с. 434]. Найкращим виявом вдячності Богові за отриманий талант, відповідно до розмірковувань мислителя, виступає вчинок по відношенню до ближнього. Окрім турботи про оточуючих у

земному житті, важливу нішу займають добрі справи, вияв яких є матеріальним і його можна побачити людським оком. Зовнішній прояв допомоги виступає константою намагання слідувати велінню душі. У творі «Відпис», окрім лінощів щодо духовного прозріння, зазнає переосмислення істинність розуму. Мислитель висуває припущення щодо можливості зовнішніх змін у поведінці і соціальній взаємодії через самоаналіз і заглиблення у сутність людини, її призначення на землі. Також не можна оминати увагою факт протидії науковому світогляду, притаманного творчій спадщині Клірика Острозького. Відповідно до концепції світосприйняття автора, тільки добрі вчинки є запорукою великого розуму, а не роздуми [64, с. 435].

Орієнтація на візантійську східну традицію призвела до утворення реформаційного вчення у стінах Острозької школи. Представники цієї течії намагалися захистити українську культуру від чужоземних впливів, створити замкненість українського культурного простору.

Найбільш яскравим представником цього руху був Іван Вишенський. У своїй творчості він відстоював ідею соціальної справедливості, право кожної людини на життя, віру і свободу вибору. Найвищою цінністю вважав людську душу. Висловив власну думку з приводу досягнення людиною досконалості через самозаглиблення. На думку І. Вишенського, кожна людина розділена на два світи: світ тілесний і духовний. Перед людиною постає вибір – піти гріховним (тілесним) шляхом чи віддати перевагу духовному, вищому світу. Але, на думку культурного діяча, людина сама повинна зробити вибір на користь богопізнання, адже сам Господь не нав'язує людині свої погляди [142, с. 472–525].

Цікавим для нашого дослідження видається праця І. Вишенського «Книжка». Ще у передмові до твору помітне прагнення мислителя донести до читача (слухача) істинність запропонованого матеріалу. Так, мислитель перед основним текстом окрім змісту розмістив настанови щодо розуміння своєї праці. У першому зверненні «Про те, як потрібно читати це послання» автор сконцентровує свою увагу на трьох головних порадах вчителю, який повинен буде не лише читати, але й пояснювати сенс прочитаного своїм учням:

- дотримання відповідного темпу і манери прочитання;
- визначення часу для найкращого сприйняття духовного матеріалу;

– застереження щодо використання раціонального об'єму інформації для кращого запам'ятовування і відтворення сприйнятого на практиці [47, с. 9–10].

Наступна порада «До того, хто читатиме це послання на самоті» стосується особистісного зростання людини, котра охоча до зміцнення духовного життя. Зауважимо, що друге звернення більш тяжіє до ідеї християнського консерватизму з притаманною йому любов'ю до всього народного і потуранням чужого: «А коли тебе дух марнославства латинської науки переборє і ти моїй простоті не повіриш, відаючи, запевне відай, що життя вічного не досягнеш» [47, с. 10].

Розкриттю християнського консерватизму поглядів І. Вишенського присвячено один із розділів монографії П. Ямчука. Автор праці переконаний, що опорою творчої спадщини І. Вишенського слугував ідеал ченця-аскета – духовного попечителя суспільства. Слід зауважити, що згаданий прототип людського поведіння у суспільстві не може бути прирівняний до образу святих доби Київської Русі. На думку П. Ямчука, він містить не лише внутрішню турботу про навколишній світ, але й дії скеровані на перетворення навколишньої дійсності. Головними рисами, що відрізняють справжнього духовного проводиря від вдаваного, видаються «простота» і «вміння обертати людей на людиноловців» [182, с. 49–50]. Під «простотою» П. Ямчук розуміє вміння допомагати кожному – і цареві, і простолюдину. Другою і не менш вагомою рисою духовної досконалості людини, за думкою дослідника, виступає «людиноловство». П. Ямчук пояснює такий складний феномен у контексті допомоги ближньому. Плекання чистоти душі власної і оточуючих, на думку дослідника, є тією гранню, що зближує ченця-аскета з Богом [182, с. 50].

Про основоположну роль дієвості людини щодо перетворення навколишнього світу за законами, залишеними нам Богом писав Дем'ян (Даміан) Наливайко – виходець з Острозької школи, молодший брат відомого ватажка селянсько-козацького повстання 1594-1596 рр. Северина Наливайка. Показовою в педагогічній спадщині Д. Наливайка є книга «Ліки на оспалий умисел людський». Головним поштовхом до змін людського життя, за думкою автора, є сумління. Воно терзає людину за вчинений гріх, адже є частинкою духовного прозріння. Д. Наливайко переконаний, що зле начало в людині щезає, коли вона

замислюється над своєю поведінкою [36, с. 34–35]. Неоціненною допомогою у формуванні християнсько-етичного способу життя майбутнього покоління мислитель вважав сімейне виховання і привчання дітей з раннього віку до добрих справ [36, с. 35–37].

Але, незважаючи на плідні досягнення в культурному і освітньому планах, після смерті фундатора Острозької школи остання припиняє свою діяльність під нищівними ударами з боку католицизму.

Тема 2. Діяльність братств в Україні

Зазначені вище політичні і культурні обставини не могли не викликати бурю народного протесту. Реакцією меншості православного духовенства та аристократії було створення братств, які наприкінці шістнадцятого століття в Україні й Білорусії виступають як численні громадсько-політичні та освітні організації. Вони мали власні кошти, створювали суди й підтримували школи та друкарні. Братства густою мережею вкрили територію нашої держави, допомагаючи один одному. Найбільш відомі серед них: Львівське, Успенське, Віленське, Люблінське, Могилевське, Самостське, Луцьке Хрестовоздвиженське, Вінницьке, Немирівське і, звичайно ж, Київське Богоявленське. Братські школи здійснили для православного населення українського народу функцію збереження народності, національної освіти і самобутності.

Професор, протоіерей Ф. Тітов у праці «Стара вища освіта в Київській Україні XVI- початку XIX століття» справедливо зазначив: «Західно-руські церковні братства були одним із найважливіших органів боротьби православного руського населення польсько-литовської держави за свою віру і народність» [152, с. 26]. Згідно з цілями цієї боротьби спрямовувалась і розвивалась діяльність братств. Діяльність братського руху була спрямована на поширення серед населення польського королівства просвітництва в душі православної церкви.

Іншої думки щодо ролі й цілеспрямованої діяльності братств дотримується Я. Ісаєвич, який твердить, що останні були не суто церковні об'єднання, а передусім громадсько-політичні. Дослідник розглядає братства як об'єднання представників «третього стану», які боролись за свої права і свободу, збереження й розвиток культури [59].

Найстарішим в Україні було Львівське братство, при якому в 1586 році було організовано школу. Статут львівської школи «Порядок шкільний» слугував взірцем побудови, організації прав і відповідальності стосовно навчання і викладання для інших братських шкіл.

«Порядок шкільний» відкривається посвятою антіохійському патріарху Йоакиму IV Доу, який по дорозі до Москви відвідав Львів і затвердив Львівський статут. Далі надаються відомості про мету написання статуту й необхідність науки для населення «посполитого народу Російського». Автором цього твору висловлюється думка про те, що неосвіченість – запорука «злоби» і людських пороків. Ще на початку «Порядку шкільного» братчиками виділено головну мету, яку ставить перед собою Львівська школа – турбуватися про викладання достатньої кількості «законної науки» для суспільства [118, с. 38]. На думку братчиків, саме наукове знання допомагає людям стати більш моральними: «поганим людям уста замикає» і їхня «злоба змінюється» на добре світосприйняття, що слугує початком їхнього спасіння [118, с. 38].

Найперше місце в списку перелічених вимог до навчально-виховного процесу займає особистість учителя, який своїм прикладом і освіченістю буде навчати дітей. Так, «Порядок шкільний» вимагає наявності у вчителя таких чеснот: «... благочестивий, розумний, смиреномудрий, лагідний, здержаний, не п'яниця, не розпусник, не лихий, не сріблолобець, не гнівливий, не заздрісний, не сміхотворець, не соромословець, не чаклун, не байкорозповідач, не сприятель ересі, але побожний поспішитель, образ благих ... так будуть і учні його, як учитель їх» [118, с. 38].

Цікавим для нашого дослідження видається «Устав Віленського братства, затверджений ерусалимським патріархом Феофаном під час перебування його в Києві», який було опубліковано в книзі С. Голубева «Київський митрополит Петро Могила і його сподвижники». Устав складається з 22 правил для братчиків. Так, в артикулі 9 «В сходзці (зібрання заради Бога) братчики вписані як мають чинити» виокремлюється головна мета братчиків – дбати про церкву Божу і духовне виховання населення. Тут же підкреслюється думка про необхідність виховання і науки для православних християн [31, с. 244–

245]. У цьому документі ми можемо помітити наявність головних чеснот, необхідних справжньому християнину: щира любов до ближнього і смиренність (Артикул 22), милосердя (Артикул 15) [31, с. 235–253].

У 1615 році почався новий етап у поширенні гуманістичних ідей в Україні – було засноване Київське братство при Богоявленському монастирі. До його складу ввійшла велика кількість інтелігенції, котра ще не встигла перейти в католицизм. Цікавим є запис, зроблений у Київській міській книзі Галшкою Гулівичівною, дружиною Степана Лозки, про передачу свого двору і землі у Києві ставропігійному монастирю та школі при ній для навчання дітей простих і заможних людей. Характеризуючи цю подію, Ф. Тітов не лише подає автобіографічні дані Галшки Гулевичівни, але і вказує на значущість вчинку цієї жінки для підняття освіти. Науковець переконаний, що завдяки глибоким патріотичним і релігійно-православним переконанням був зроблений вище згаданий дарчий запис [152, с. 47–50]. Так, офіційний документ дарчого запису Галшки Гулевичівни зіграв неocenенну роль в історичному становленні Києво-Могилянської академії від школи до вищого навчального закладу європейського масштабу.

Таким чином, завдяки кропіткій праці вчених, культурних діячів і простого хрещеного люду в українські землі проникають ідеї раннього Відродження, яке, на думку В. Яременко, охоплює 80-ті роки XVI століття – до 1632 року, коли було заснована Київська колегію [142]. У культурному плані цей період прославився переважанням світського начала в духовній традиції, а також формуванням національної самосвідомості українців [161, с. 72].

Період раннього Відродження пов'язаний з появою ідей гуманістичного світосприйняття (духовної сторони Відродження). Культурним діячам цього періоду імponує звернення до світського світогляду – науки і моралі, мало пов'язаних із церковним життям. Просліджуються спроби пізнання світу за допомогою раціоналістичного розуміння буденності, відкидаються застарілі уявлення замкнутості релігійного світогляду. Діяльність братського руху допомогла утвердитися новим суспільним цінностям і пріоритетам, що були сформовані і обґрунтовані провідними діячами тогочасної науки і

культури. Творчість діячів братського руху була скерована на розкриття сенсу життя людини, її призначення у реальному світі, ролі у розвитку суспільного прогресу і дотримання основоположних норм християнсько-етичної поведінки, що допоможе досягнути заповіді Господні. Увагу суспільних діячів привертає положення про людину, що має право на вибір улаштування власного життя. Адже, на думку братчиків, кожна людина є вільною у виборі ідеалу для наслідування.

Видатними діячами цього періоду були: Єлісей Плетенецький, Захарія Копистенський (послідовник Єлісея Плетенецького; між ним і Петром Могилою спалахне непорозуміння з приводу намісництва в Києві), Кирило Транквіліон Ставровецький, Іов Борецький, Касіян Сакович, Стефан Зизаній, Хома Євлевич та інші.

На думку Л. Медвідь, І. Борецький є автором таких визначних творів, як: «Про виховання чад» і «Пересторога» [76, с. 88]. «Пересторога» – суто полемічний твір, у якому автор засуджував православне духовенство і українську шляхту, котрі своїм зневажливим ставленням до науки пришвидшили окатоличення православного населення. У «Пересторозі» І. Борецький виступає за вітчизняну освіту і культуру православного населення [183]. Головну мету виховання І. Борецький висвітлює у творі «Про виховання чад». У передмові «На Златоустого і до читачів» розкрито головну мету, до якої прагнув автор своєю діяльністю – поширення науки, що приведе, за словами І. Борецького, «... до пом'якшення серця людського» [118, с. 51]. Тобто поширення освіченості має привести до вкорінення моральності, розповсюдження чеснот. Автор поділяє думки Іоана Златоуста (відіграв значну роль у розробці засад християнської етики) щодо виховання дитини з раннього віку, про необхідність вибору «правильного» вчителя для виховання. У своєму творі І. Борецький, звертаючись до читача, демонструє необхідність науки як для перетворення особистості, так і для удосконалення суспільства загалом. Культурний діяч возвеличує людину, вважає її творцем своєї долі. На думку І. Борецького, в основу виховання необхідно покласти патріотизм і любов до рідної землі [118, с. 51–53]. І. Борецький у праці «Про виховання чад», користуючись фрагментами з проповідей Василя Великого, доводить необхідність надання дитині права на власний вибір. Незважаючи на прогресивність своїх переконань, мислитель радить дітей виховувати в

покорі і любові до ближнього. У дусі гуманістичного сприйняття навколишньої дійсності І. Борецький звертає увагу батьків і педагогів на недопустимість залякування дітей чи винесення жорстоких покарань за допущені помилки відносно навчання чи манери поведінки. Надмірна жорстокість і вимогливість І. Борецьким розцінюється як порушення закону милосердя і допомоги ближньому [118, с. 53].

К. Ставровецький, як і інші діячі братського руху, вважали людське ество двояким: духовним і матеріальним. На думку автора, людина хоч і є творінням Божим, але здатна мати великий розум, щоб наслідувати Спасителя. Бог, на думку автора, є тасмним, невидимим, надприродним, але властивий всім створінням як першопричина [153, с. 19]. К. Ставровецький вважав, що людина повинна мати право на задоволення своїх природних потреб (на відміну від раніших часів, коли земні насолоди вважалися гріховними). Таким чином, людина має два начала (духовне і телесне), а отже отримує і подвійну насолоду: духовну (любов до ближнього, здобуття мудрості, пізнання тайн природи, замилування нею) і тілесну (досягається за допомогою зору, слуху, нюху, а також сміху) [153, с. 145–146]. Незважаючи на гуманістичне світосприйняття дійсності, К. Ставровецький робить вибір на користь душевної насолоди: «Але ті насолоди перші є справжніми, а другі – хибними» [153, с. 146].

У творі «Зерцало богословія» автор поділив світ на чотири підсвіти: невидимий (світ духовних сутностей), видимий (світ, де проживає людина), малий світ, мікрокосм (внутрішній світ людини) та злосливий світ (світ, де поєднуються грішники і злосливі люди з дияволом). Обстоюючи ідею про множинність світів, К. Ставровецький намагається довести наявність у світі добра і краси. Тобто, увесь світ не є злим і бездушним – таким його роблять люди «злосливого світу». Змінити перебіг подій може лише сама людина, заглибившись у себе. «Однак і в тому побачиш, о людино, премудрість Божу, тільки пізнай саму себе, що ти є дивним створінням Божим і скарбницею премудрості його неосяжної, яка в тобі захована й закладена» [153, с. 142]. Стосовно ролі душі в житті людини автор висловлює думку про зв'язок останньої з невидимим світом і мікрокосмом (внутрішнім світом людини), зв'язок яких впливає і на видимий світ, де проживає людина. На думку автора, душа є безсмертною і приводить в дію все людське тіло: «Душа оживляє

і рухає все тіло почуттями п'ятьма, припускає все видиме й невидиме, насолоду й краси видимого світу цього» [153, с. 142–143]. Живленням для душі виступає смак науки і споглядання таємниць Божого світу. У четвертій частині книги «Зерцало богословія» К. Ставровецький доводить, що людина – уособлення поєднання двох начал: природного і божественного. Людина як земна істота, на думку автора, створена від природних стихій: тіло – від землі, кров – від води, дихання – від повітря. Відносно природи людської душі, то мислитель наголошує, що вона вложена людині за волею Бога і є безсмертною [153, с. 142]. Звернемо увагу, що книга «Зерцало богословія» своєю суттю була покликана возвеличити людину – істоту мислячу, здатну обирати між добром і злом. К. Ставровецький переконує читачів, що людина наділена свободою (духовна частина) обирати свою долю і спосіб життя. Підкорення власних почуттів і прагнень «розумному бажанню» творити добро і духовно вдосконалюватись, на думку мислителя, пояснює чому людину називають малим світом (мікрокосмом) [153, с. 148]. Показовою особливістю «Зерцала богословія» є тотожність мозку людини душевній силі. К. Ставровецький наголошував, що завдяки розвитку розумових задатків, дарованих людині Всевишнім, можливе наближення до благодаті. Формування раціонального християнського світосприйняття, на думку автора, активізує інші сили душі: волю, пам'ять, думки, розум (набутий досвід), благість (доброта), хитрість, мистецтво, міркування, радить, любов. Відповідно християнській концепції мислителя, всі сили душі знаходяться в покорі перед умом людини [153, с. 149]. Доречно звернути увагу, що в творчій спадщині К. Ставровецького поняття «ум – розум» розмежовуються. Під поняттям «ум» К. Ставровецький розуміє дар Бога людині при народженні. Щодо трактування «розуму», то мислитель стверджує, що він набуває повноти і сили завдяки набутому досвіду людини в процесі її існування.

Ідея самопізнання набула розвитку у праці Касіяна Саковича «Трактат про душу взагалі». Автор твору переконливо стверджує ідею наявності людської душі як певної форми: «Душа дійсно є форма» [161, с. 99]. Людина, на думку К. Саковича, здатна змінюватися і укорінювати в собі різні якості за допомогою душі. Тобто, людина виступає як «... суб'єкт змін і якісних перетворень» [161, с. 99]. Душа,

зі свого боку, рухає людиною, живить і приводить в дію все людське тіло. У розділі «Поділ душі» К. Сакович наводить думку про триєдину силу душі – рушійну, чуттєву й розумну. Людина повинна мати прагнення до знань, щоб мати змогу пізнати себе, заглибитися у свою сутність. І тільки кропітка праця над собою допоможе людині спізнати і зрозуміти гармонійне поєднання душі й тіла. К. Сакович серед сил душі виділяє волю і вільне воєвиявлення (самовладдя). Ставлячи питання про можливість людини обирати між добром і злом, автор доходить висновку про основоположну роль волі, яка дана людині Господом для можливості обрання добрих і лихих вчинків.

Питання добра і зла виступали злободенною темою творчості діячів братського руху. Прагнення до наслідування християнсько-етичної поведінки, способу життя, що відображений у біблійних творах, на думку братчиків, скеровує людину до всього благого. Відповідно, негативне світосприйняття, нехтування законами Господа штовхає індивіда до прірви гріховного світу, завдає перешкод у досягненні гармонії з собою і Всесвітом. Переконання щодо можливості вибору людиною критеріїв і правил для наслідування продемонстровані у педагогічній спадщині С. Зизанія. Звернемо увагу, що діяльність С. Зизанія як просвітника і культурного діяча зазнавала критики зі сторони провідних церковних ідеологів тогочасності через відстоювання гуманістичних поглядів і тяжіння до переосмислення основоположних канонів релігії.

О. Старовойт у дисертаційній роботі на тему: «Релігійне вільнодумство як прояв культурно-національного відродження в Україні кінця XVI- початку XVII ст. (Стефан Зизаній)» вказує на те, що життєвий шлях С. Зизанія пов'язаний з освітньо-педагогічною діяльністю і має закономірний поділ на два періоди: Львівський (до 1592 р.) і Віленський (1593-1599). Науковець акцентує увагу на визнанні мислителя серед братчиків (1584 р. займає посаду вчителя церковнословянської та грецької мов, а у 1588 р. стає ректором Львівської братської школи). Через складні стосунки з католицьким єпископом Гедеоном Балабаном, за твердженням О. Старовойта, культурний діяч був змушений покинути Львівське братство і переїхати до Вільна (з 1593 р. ректор Віленської братської школи) [149, с. 16–17].

Стрижневим у педагогічній спадщині С. Зизанія є твір «Казання святого Кирила» [44], що був виданий у Вільно польською і білоруською мовами, а пізніше перевиданий церковнослов'янською мовою у складі збірника «Книга Кирилова» [45]. Центральним мотивом «Казання святого Кирила» є протиставлення «Христос-антихрист». Уособленням Христа в творі письменника-полеміста виступає добро і справедливість. Образ антихриста, відповідно до раціональної концепції світосприйняття пересічного християнина, наділений негативними рисами і покликаний приносити зло і відчай. Доводячи думку про постійне протистояння добра і зла в земному світі, С. Зизаній користується розповіддю про антихриста. Культурний діяч переконаний, що одинадцять ознак кінця світу уже знайшли вияв у буденному житті людей через надмірну жорстокість і нехтування християнсько-етичним способом життя [44]. Оплотом зла не землі С. Зизаній вважав Римського Папу. Свою думку мислитель доводив на основі математичного підрахунку назви титулу «римський папа». Зауважимо, що пісимістичні міркування щодо кінця світу С. Зизаній обґрунтовує користуючись не лише теологічними знаннями, а й виходячи з соціально-політичних реалій: загарбницька політика польсько-литовського уряду, наступ на православ'я, національна зневага щодо досягнення рівноправ'я [149, с. 19].

Творча спадщина діячів братського руху включає проблему служіння людини на благо суспільству. На думку братчиків, внутрішні морально-етичні принципи християнина повинні бути втілені в буденне життя, що допоможе змінити суспільство на краще. Провідними діячами братського руху возвеличувалися героїчні подвиги своїх співвітчизників. Так, З. Копистенський у творі «Палінодія, або Книга оборони» звертається до історичного минулого свого народу. Розповідаючи про князя Костянтина (Василя) Острозького, автор звертає увагу на могутність родового дерева цієї сім'ї (походження від князів руських Володимира і Давида). З. Копистенський у творі наголошує на основоположній ролі християнсько-етичного виховання в сім'ї для формування гуманістичного суспільства. Пошана до батьків, мужність, діяльність, добрі справи, милосердя, співчуття виступають неодмінними компонентами формування справжнього патріота своєї Батьківщини. Культурний діяч переконаний, що від народження дитина повинна

зростати саме на таких ідеалах сімейних стосунків між батьками. Особистісний приклад служіння Батьківщині, любові до своєї сім'ї, турботи про ближнього, за думкою автора, є тим перетворювальним фактором, що змінить оточуючий світ [43, с. 637–641].

Наприкінці XVI століття серед діячів братського руху була помітна тенденція до необхідності виконання людиною свого призначення на землі. Варто відзначити, що незважаючи на нові гуманістичні віяння, ідея служінню Богові не відкидалася на задній план. Натомість, провідні діячі братського руху намагалися пояснити примноження людиною християнсько-етичних чеснот, допомогу ближньому, удосконалення свого внутрішнього світу і відповідальність за скоєні вчинки як наслідування Спасителя. На думку просвітників, розкриття творчого потенціалу, природних задатків, таланту до якоїсь справи допоможуть людині віднайти гармонію з собою і навколишнім світом. Помічником у досягненні наміченої цілі щодо виконання кожним членом суспільства свого земного призначення повинен був стати розум людини. Так, К. Ставровецький у книзі «Перло многоцінне» високо поціновує людський розум, називаючи його «премудрістю». У вірші «Про премудрість» К. Ставровецький наводить приклади досягнення людиною наміченої цілі завдяки власному розуму. Мислитель звертає увагу читача на неймовірну силу «премудрості»: слабкі легко долають сильних, царі народами правлять, лінівці стають працьовитими, а немичні знаходять допомогу у скрутну хвилину, боязливі стають мужніми [63, с. 300–301]. Прагнення до служіння народові і пошани серед співвітчизників, на думку братчиків не визначається чистотою крові, а демонструється через особистісні вчинки і є природною потребою кожного [61, с. 160–183].

Допомогою людині у розкритті свого таланту, набуття чеснот і поширення добропорядного способу життя серед населення, на думку братчиків, повинна стати наука. З цього приводу не можна оминати увагою поему Хоми Євлевича «Лабіринт». Поему присвячено молодшому Могилевському братству. Головним героєм «Лабіринту» є мудрість (розум), покликаний прославляти науку і діячів просвітництва, що несуть прозріння у темні маси. Завдяки розуму, на думку Х. Євлевича людині можуть відкритися «небес дивина», «найхитріша й найпідліша зрада», «найукритіша таїна» [168, с. 186]. Хитрощі,

лицемірство, недобрі поради, за твердженням мислителя, просто зникають перед силою мудрості, яка накопичується впродовж життя людини [168, с. 188].

Усе сказане вище свідчить про наявність у діячів братського руху ідеї самопізнання, котра допоможе індивіду вдосконалитися і наблизитися до християнського ідеалу людини. Хоча і піддавались критиці думки про удосконалення людини за Божою волею, віра в Господа посідала чільне місце у творчості братчиків. Людину, вважали вони, вдосконалює освіта і праця. Таким чином упроваджувалася ідея залежності людини від власного самовдосконалення. Тобто, доля і спасіння людини залежить від неї самої, а не від Божої волі. Людина сама здатна обирати між добром і злом. Мораль, на думку братчиків, виникла саме в соціумі.

Слід також відзначити, що діяльність братських шкіл надавала лише елементарну освіту і не задовольняла запити тогочасного суспільства. З цього приводу В. Аскольченський у праці «Київ з найстарішим його училищем академією» зазначав: «... усі ці православні заклади в жодному разі не могли зрівнятись з тими, які безперервно з'являлися між католиками, на стороні яких виступали єзуїти» [8, с. 41]. Отже, незважаючи на всі старання з боку освіченого православного населення, братства не змогли досягти своєї мети на початковому етапі існування через різку реакційну пропаганду католицизму з боку єзуїтів, які встигли протягом шістнадцятого століття завербувати у свої лабети, окатоличити, ополячити українську аристокрацію.

Тема 3. Києво-Могилянська академія

Діяльність Києво-Могилянської академії припадає в історії України на період Бароко. Для людини цього часу характерним вважалось не лише самоутвердження, а й боротьба за свою віру, традицію, розвиток принципово нової культурної традиції, що синтезує передові здобутки вітчизняної науки, культурні народні традиції у поєднанні з новими західноєвропейськими віяннями. У літературу й науку починають проникати гуманістичні ідеї возвеличення й шанування людини як найвищої цінності.

У культурному житті країни у XVII–XVIII століттях відбулися істотні зміни, пов'язані з появою нового філософського осмислення світу, обґрунтування місця людині у ньому, вироблення нової концепції виховання молодого покоління. Суть цієї концепції полягала у синкретичному поєднанні схоластичної манери викладу і подачі матеріалу, що є характерним для тогочасної освітньої системи Європи, з використанням принципово нового філософського мислення про людину – активного діяча у самостворенні. Адаже до цього часу в українській духовно-культурній традиції побутували думки про пасивну людину, яка вважалася відірваною від світу і здатною лише споглядати за душевними переживаннями, занурюватися у власні почуття. Нова барокова людина, на відміну від людини середньовіччя, вірить у свої сили, вона здатна протистояти жорстокості навколишнього світу, головною зброєю її виступає освіта і правильне виховання. Досліджуючи цей період, О. Шикун зазначає: «Синтетичний характер доби узгоджувався із прагненням тогочасної людини поєднати своє незвичайне прагнення до нового, до змін, оригінальності з глибокою пошаною до старовини, традицій та авторитету» [178, с. 60].

Нова концепція людини активної, людини-володаря своєї долі і світу, даного Богом для її зростання у духовному плані, була широко представлена у працях діячів Києво-Могилянської академії. Ідеї просвітництва і нерозривного поєднання нового і давно забутого національного у спадщині діячів Києво-Могилянської академії не лише увели Україну до світового культурного простору, а й допомогли нашій державі посісти чільне місце серед країн Європи. Своєю творчістю визначні діячі академії відкрили новий філософський рівень світосприйняття, що ґрунтувався на кращих зразках української, європейської і світової культури.

Визначним дослідником спадщини Києво-Могилянської академії був професор, протоієрей Федор Тітов. У праці «Імператорська Київська духовна академія в її трьохстолітньому житті і діяльності (1615-1915 рр.)» він виділяв три епохи в історичному житті академії:

1) 1615-1632 роки, коли вона існувала як братська православна школа;

2) 1632-1701 роки, коли було здійснено реорганізацію київської богоявленської школи в колегію на зразок західноєвропейських і

відбулися спроби, спрямовані на здобуття останнього статусу вищого навчального закладу;

3) 1701-1819 роки, коли київська школа діяла як всестановий вищий навчальний заклад, де виховувалася еліта українського і європейського суспільства [57, с. 10–11].

Важливо зазначити, що на початку XVII століття відбувається активізація суспільно-визвольних ідей, котрі спрямовувались на досягнення самостійності, формування власного державного, культурного і політичного устрою, прагнення зняти з себе гніт з боку Польщі і Литви. Поштовхом до цього стало повстання Богдана Хмельницького 1648 року проти польського свавілля, а також створення у другій половині XVII століття осередка вольності – Козацької держави. Хоча козаки й не здобули повну незалежність і не об'єднали під своїм патронажем українські землі, але вони створили плідний ґрунт для піднесення самосвідомості українського народу.

Розуміючи суперечності між тогочасною освітньо-виховною системою й потребами суспільства, Петро Могила створив вищу Лаврську школу, яка після злиття з Київською переросла в Києво-Могилянську колегію. Головну мету діяльності новоутвореної школи визначив Ф. Тітов: «У 1615 році Київська Академія була заснована під іменем братської школи, для виховання руських дітей в істинах і переказах православної церкви, для затвердження і поширення істинної православної віри серед руського народу і для захисту тієї ж святої віри і тісно пов'язаної з нею руської народності від утисків з боку ворогів нашого народу» [57, с. 5–6]. Важливо відзначити, що Києво-Могилянська академія (пізніше її назвуть на честь фундатора) була на той час єдиним вищим навчальним закладом східної Європи (до відкриття у 1661 році Львівського університету), а також єдиним православним вищим навчальним закладом (до 1701 року, коли була відкрита Слов'яно-греко-латинська академія в Москві).

Діячі Києво-Могилянської академії були переконані, що суспільний прогрес залежить від поширення освіти. Саме тому вони намагалися якомога більше населення залучити до навчання, адже в цьому закладі не існувало станової залежності. Прикладом такого гуманізму може служити правило, що зобов'язувало учнів займати місця у класі відповідно до успіхів у навчанні.

РОЗДІЛ III
ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ
ПОЧАТКОВИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ ТА ГРОМАДСЬКОСТІ
У СТАНОВЛЕННІ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ХРИСТИЯНСТВА
(НА ПРИКЛАДІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

Тема 1. Роль шкіл грамоти та недільних шкіл у моральному вихованні учнівської молоді

У досліджуваній період на території Півдня України існувало три єпархії – Катеринославська, Таврійська та Херсонська [55; 27; 28; 56; 34].

Представниками початкових навчальних закладів Духовного відомства були школи грамоти, недільні та церковнопарафіяльні школи. Вони стали осередками впровадження початкової освіти та християнської моральності серед учнівської молоді та дорослого сільського і малозабезпеченого міського населення.

До отримання офіційного правового статусу школи грамоти (домашні школи грамоти) організовувались приватними особами, які в основному мали духовну освіту (грамотні селяни, писарі, відставні солдати, збіднілі дворяни тощо), та церковнослужителями (парафіяльні священники, причетники, дяки). Як правило, школи грамоти організовувались для сільського малозабезпеченого населення у місцях, де були відсутні училища інших відомств, і нерідко були єдиним засобом поширення освіти серед народу. За невелику плату тогочасні вихователі навчали дітей вдома чи по черзі у селянських хатах. За свідченням П. Соколова, на початку XIX ст. у деяких місцевостях дяки, що утримували ці школи, навчали дітей письма та «цифр», а їх дружини відповідали за навчання грамоти. Представників освіти того часу сільський народ поважно називав «майстром» та «майстринею». Учні, зі свого боку, звертались до утримувача школи грамоти «дядюшко», а до його дружини «тітонько» [146, с. 389].

Рішення уряду про створення єдиної законодавчої бази для початкових навчальних закладів з'явилося у формі «Положення про початкові народні училища» (1864 р. та 1874 р.). Основною метою яких

згідно з цим документом було «затвердження у народі релігійних та моральних понять та розповсюдження первісних корисних знань» [23, с. 614; 22, с. 836]. Однак нововведення того часу не мало відношення до шкіл грамоти, оскільки у законодавчих актах не було сказано ані слова про існування школи даного типу. Унаслідок цього, не отримавши офіційного статусу, школи грамоти середини ХІХ ст. фактично перебували поза законом.

Крім того, відбувався постійний антагонізм між представниками Духовного відомства та світськими установами щодо розподілу сфери впливу на початкову народну освіту. Прихильники нового типу школи усіляко намагалися обмежити вплив духовенства на народну освіту. Основним аргументом було завантаженість священників у виконанні прямих церковних обов'язків та роботою у власному господарстві, що мало негативно вплинути на якість їх педагогічної діяльності. Однак, незважаючи на це протистояння, симпатії уряду були на боці духовенства, тому що вони були провідниками основ християнської моралі в житті простого народу.

Вороже ставлення з боку світських діячів до шкіл грамоти продовжувалось до 1882 р., коли циркуляром міністра народної освіти барона Ніколаї від цього року вони були легалізовані. У документі було вказано на те, що «у селищах навчати може кожен, не питаючи ні в кого дозволу, навіть не маючи вчительського звання» [129, с. 382–383]. Крім того, поліцейських і священників зобов'язали наглядати, аби «навчанням не займались особи неблагонадійні або в політичному, або в моральному відношенні» [133, с. 514], що, на нашу думку, свідчило про намір уряду контролювати дотримання школами грамоти релігійно-моральної спрямованості.

Треба зазначити, що у цей період представники Духовного відомства та уряд почали усвідомлювати значущість школи грамоти як перехідної ланки у системі освіти та морального виховання підростаючого покоління, що значно полегшувало роботу вчителів у церковнопарафіяльній школі. Ці обставини зумовили появу «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), де в § 6 зазначалось, що «домашні селянські школи грамотності», які функціонували в приході, підпадали під керівництво та нагляд представників духовенства [133, с. 373].

З цього приводу в «Програмі навчальних предметів для церковнопарафіяльних шкіл» (1886 р.) було вказано на те, що домашні школи грамоти мали дотримуватись морального спрямування на засадах православного віровчення та становити «перехідну сходинку від сім'ї до правильно влаштованої церковнопарафіяльної школи» [137, с. 36]. Отже, серед основних зобов'язань парафіяльного священника був нагляд за навчальним процесом у цих домашніх школах грамоти, наставляння дітей у християнській вірі та опікування відкриттям і поширенням нових шкіл цього типу. Однак, як твердив К. Победоносцев, священник не повинен був розцінювати себе начальником цієї школи, а діяти як пастир та духовний отець, який надає дітям початки морального виховання у дусі православної віри [129, с. 385].

Ми маємо дані про те, що велика кількість «вільних селянських шкіл» на той період була і в Катеринославській і Таврійській єпархіях [133, с. 40]. Для розширення впливу духовенства на народну освіту настоятелям церков у єпархіях, серед яких була і Херсонська, було надано розпорядження щодо відкриття шкіл грамоти в кожному селищі, де немає навчального закладу іншого типу, «під страхом штрафу за непослух» [130, с. 415].

Стурбованість уряду про збільшення викладацького складу для шкіл грамоти була зумовлена браком спеціальних навчальних закладів, що готували вчителів до викладання в народних школах. Безумовно, перевага у викладанні надавалась представникам парафіяльного духовенства, але деякі з них не мали змоги займатися процесом навчання через віддаленість школи від церкви. Для збереження морального напрямку цих шкіл до справи викладання планувалось залучати членів причту (особи, які служили при церкві), їх дітей і навіть дружин парафіяльних священників. Нестачу педагогічних кадрів у Катеринославській єпархії для вже відкритих шкіл грамоти намагались усунути за допомогою влаштування зразкових двокласних церковнопарафіяльних шкіл у кожному повіті означеної єпархії. Щоб зберегти спадкоємність та церковний характер школи випускників двокласних навчальних закладів планувалось заохочувати до справи вчителювання у школах грамоти [130, с. 415–416].

У свою чергу, інспектор народних училищ Ф. Кашменський проблему підвищення кваліфікації вчителів-самоучок шкіл грамоти

рекомендував вирішити за допомогою відвідування занять у «правильно поставлених» церковно-парафіяльних школах [62, с. 26–27].

Незважаючи на новий суспільний статус школи грамоти, можна констатувати, що наприкінці XIX ст. вони здебільшого розміщувались у маленьких і незручних помешканнях, при чому особливо гостро стояло питання матеріального забезпечення. Для економії коштів на утримання постійної школи та учнів, нестабільності складу населення та віддаленості хуторів один від одного засновувались пересувні школи грамоти. Згідно з архівними даними, як експеримент подібна школа була організована в селах Борисівці, Федорівці та Булаєвці, розташованих у Євпаторійському повіті Таврійської єпархії [17].

Крім фінансових труднощів, слабкою стороною шкіл грамоти був брак єдиної затвердженої програми навчання. У багатьох єпархіях навчання велось за програмами церковнопарафіяльних шкіл, і результат навчання, як і в попередні роки, залежав від рівня освіти вчителя. Так, згідно з річним звітом про церковні школи з двадцяти п'яти шкіл грамоти Таврійській єпархії лише у кількох школах Бердянського повіту рівень викладання був визнаний задовільним. Причому уміле ведення навчального процесу вчителями Ново-Костянтинівської та Попівської шкіл грамоти означеного повіту охоплювало не тільки позитивні результати учнів з навчальних предметів, а й організацію співацьких хорів, що брали участь у церковному богослужінні [29, с. 995]. Цей факт свідчив про навчально-виховний потенціал шкіл означеного типу того часу.

Незважаючи на фінансові та організаційні недоліки, школи грамоти, завдяки своїй доступності для населення, мали велике значення у справі народної освіти. Розуміючи роль жінки як майбутньої виховательки дітей у дусі православ'я та народності, особливу увагу стали приділяти освіті дівчат.

Ще до отримання офіційного статусу школами грамоти (у 1891 р.) архієпископ Херсонської єпархії запропонував відкривати школи грамоти саме для дівчат, де б вони навчались грамоти, рукоділля та церковного співу. Він наполягав на тому, щоб у цій справі представникам духовенства допомагали їхні жінки та доньки. У журналі «Церковно-парафіяльна школа» за 1891 р. також писали про те, що найкращими поширювачами первісної освіти та моральності серед дітей

і населення мають стати вчительки шкіл грамоти, які навчатимуть дітей грамоти в найвіддаленіших куточках країни, як і перші вчителі-жінки – «чорнички» [73, с. 231]. Завдяки освітній політиці преосвященного Херсонської єпархії наприкінці XIX ст. функціонувало двадцять шкіл грамоти для дівчат під патронатом Духовного відомства [21, с. 79]. Серед них була і школа грамоти для дорослих дівчат, відкрита священиком о. Іоаном Манжелеєм у с. Дмитріївка Херсонської єпархії. Свій вибір він пояснив тим, що грамота для дівчини «послужить дуже важливою підмогою у справі виховання дітей» [179, с. 1207].

У 1891 р. з появою «Правил про школи грамоти» вони отримали офіційний статус початкового навчального закладу. Духовенству надавались більші повноваження у справі морального виховання учнівської молоді, оскільки усі школи цього типу було передано під патронат Св. Синоду [26]. За твердженням відомого педагога С. Рачинського, саме священики у селянських школах були здатні підвищити освітній та моральний рівень підростаючого покоління за допомогою шкіл грамоти і тільки вони мали бути «сполучною ланкою» між школою грамоти та церковнопарафіяльною школою [123, с. 147].

Для залучення громадськості до справи поширення елементарних шкіл у §3 «Правил про школи грамоти» вказувалось на те, що право заснування шкіл грамоти належало не лише членам причту та монастирям, а й благодійним об'єднанням, православним парафіянам, сільським і міським товариствам та земствам [128, с. 1321]. Окрім того, призначалися опікуни шкіл, які разом із священиком мали опікуватися не лише фінансовими, адміністративними, але й моральними питаннями шкіл на засадах православ'я [127, с. 165–166]. На нашу думку, це була спроба уряду налагодити взаємодію між Церквою, елементарною школою, представниками громадськості та залучити їх до справи освіти і морального виховання учнівської молоді. Для виконання своєї основної функції – поширення християнської моральності серед народу (§22 «Правил») – було вказано на необхідність проведення у недільні та святкові дні вечірніх читань для дітей та їх батьків, яке б супроводжувалось співом молитов та церковних пісень під керівництвом парафіяльного священика. Наприклад, у 1900-1901 н. р. релігійно-моральні читання проводились у сорока школах грамоти Херсонської єпархії [37, с. 767].

Отже, усі школи грамоти стали предметом особливої уваги і турботи про них духовенства, яке не тільки викладало «Закон Божий» і опікувалось моральним та матеріальним станом шкіл цього типу, а й відкривало нові школи, тим самим намагаючись досягти загальної народної грамотності в країні. Так, священник Микита Запольський з с. Ніколаєвка – 2 з помічником відкрив школи грамоти в чотирьох селищах у Ніколаєвській парафії [105, с. 243]. У с. Нова Маячка Таврійської губернії в 1897 р. місцевим священником було відкрито п'ять шкіл грамоти, які готували дітей для вступу до двох церковнопарафіяльних і двох земських шкіл, що функціонували в тому ж селищі [70, с. 802].

Як було зазначено раніше, згідно з «Правилами про школи грамоти», ці навчальні заклади мали змогу відкривати і земства. Основним аргументом представників земства щодо відкриття земської школи грамоти у Таврійській єпархії в 1895 р. було неправославне сповідання значної частини населення. За їхніми словами, «дивно було ставити завідувати духовенством, де татари-магометани становлять значну частину населення губернії» [180, с. 249]. У відповідь клопотання земства з цього приводу було вдоволено. Однак найбільш поширеними були школи грамоти під патронатом Духовного відомства. Так, за статистичними даними на 1895 р. у Херсонській єпархії було триста тридцять дві школи грамоти, у Катеринославській – сто дев'яносто вісім, у Таврійській – сімдесят навчальних закладів цього типу [51, с. 445–446]. Отже, лідером за кількістю елементарних шкіл у той історичний період набула Херсонська єпархія, здебільшого завдяки освітній політиці духовного керівництва єпархії. За статистичними даними, станом на 1900 р. у Херсонській єпархії функціонувало триста п'ятдесят шість шкіл грамоти Духовного відомства, кількість яких, порівняно з попередніми роками, збільшилась майже вдвічі [112, с. 153].

Значущість освітньої діяльності духовенства підкреслювалась тим, що у 1895 р. школи грамоти, як офіційний початковий тип церковної школи брали участь у Всеросійській шкільній виставці [113, с. 129]. Цей факт надавав духовенству можливість підвищити свій авторитет серед діячів освіти та продемонструвати зразки своєї освітньо-виховної діяльності.

Піклуючись про подальшу організацію і розвиток шкіл грамоти та збереження їх морального впливу на учнівську молодь, Синод видає «Положення про управління школами церковнопарафіяльними і грамоти відомства Православного сповідання» (1896 р.) та «Положення про церковні школи відомства Православного сповідання» (1902 р.) [25, с. 137–141; 24, с. 207–209]. Відповідно до останнього документа, до церковних початкових шкіл були зараховані й школи грамоти, що організовувались як для дітей, так і для дорослих [125, с. 81].

Так, стало відомо про функціонування в м. Сімферополі Улашевської школи грамоти для жінок і Сімферопольської залізнично-дорожньої школи для чоловіків. Заняття проходили з листопада до початку березня у формі вечірніх занять. Вчителька отримувала погодинну оплату – 75 копійок за годину. Обидва заклади на території Таврійської єпархії були влаштовані на кошти опікунства про народну тверезість, право на заснування якими підтверджувалось законодавчим актом від 1891 р. Згідно з «Таврійськими єпархіальними відомостями» кількість дорослих відвідувачів цієї школи була мала через пізній час (з 7 до 9 вечора) та віддаленість від центра міста [108, с. 368].

Незважаючи на активну діяльність представників Духовного відомства, любов народу до школи цього типу та грошові дотації з боку товариств, братств, громадськості та уряду, ми можемо стверджувати про нерівномірність фінансового забезпечення шкіл, великі відмінності у рівні викладання і постановці навчального процесу та різну кваліфікацію вчителів.

Відповідно до звіту за 1902-1903 н.р. у Херсонській єпархії функціонували школи грамоти, що за рівнем здобутої в них освіти можна було прирівняти до однокласних церковнопарафіяльних шкіл. Були й такі школи, що нагадували домашні школи грамоти початку ХІХ ст. Учні подібних шкіл грамоти навчались молитов «без пояснення», ознайомлювались з історією деяких найбільш значних релігійних свят, навчались «абияк читати», писати та рахувати [104, с. 451]. Кількість шкіл грамоти в цій єпархії зменшилась у 1902-1903 н.р. й становила вже триста тринадцять одиниць, з них лише п'ятдесят вісім було визнано найкращими, що навчалися за підручниками та програмою однокласних церковнопарафіяльних шкіл, інші мали середні та низькі показники [104, с. 449–451]. За кількістю

шкіл грамоти Херсонська єпархія була лідером, оскільки за даними на 1903 р. Катеринославська єпархія мала лише сто три навчальних заклади цього типу [181, с. 586]. Отже, незважаючи на поширеність елементарних шкіл на цій території єпархії, були й такі місцевості, що не мали початкових церковних закладів взагалі. Це зумовлювалось «нерозумінням батьками користі освіти» [112, с. 153–155], бідністю мешканців, їх нечисленністю або наявністю в парафії школи іншого відомства.

Як зазначалось раніше, у справі щодо поширення навчальних закладів цього типу особливо гостро стояло питання забезпечення шкіл кваліфікованими педагогічними кадрами. Викладацький склад однієї частини шкіл грамот мав освіту середніх навчальних закладів, деякі школи грамоти мали вчителів, які самі «майже знали те, що викладають дітям» [104, с. 449–450]. Саме тому духовенство та уряд визнали за доцільне спрямувати свою діяльність на поширення другокласних та церковно-вчительських шкіл, що були призначені для освіти вчителів початкових церковних навчальних закладів. Крім того, була підвищена зарплатня та почалося влаштування літніх курсів підвищення кваліфікації не тільки для вчителів церковнопарафіяльних шкіл, а й для педагогів шкіл грамоти. Так, наприклад, у 1903 р. п'ятнадцять вчителів зі шкіл грамоти Херсонської єпархії було відправлено до м. Одеси на педагогічні курси [104, с. 457].

Учитель церковної початкової школи мав бути взірцем моральності та поведінки не лише на заняттях, а й поза школою. Одним з головних критеріїв прийому на посаду вчителя до церковного навчального закладу згідно з «Правилами про школи грамоти» був не тільки професіоналізм, а і його «моральна благонадійність» [26]. У законодавчому акті від 1902 р. було вказано на те, що «у церковних школах викладання може бути доручено лише особам Православного сповідання» [24, с. 208]. Це, на нашу думку, свідчило про дотримання основної моральної мети школи відповідного виховання у душі християнської віри.

Слід зазначити, що згідно з вимогами педагогіки того часу, тілесні покарання було скасовано, замість них використовувались методи стимулювання моральної активності, а саме: навіювання, присоромлення, позбавлення прогулянки, а у надзвичайному випадку,

до школи запрошували батьків учня. Але для багатьох сільських мешканців одним з головних критеріїв професіоналізму вчителя було не лише його вміння керувати виховним процесом, а й здатність підтримувати дисципліну на заняттях і поза школою. Так, згідно зі звітом наглядача церковних шкіл Таврійської єпархії за 1903-1904 н. р., багато батьків, чиїх дітей приймали до школи, вимагали від учителя «бити їхню дитину за усіяку невинність у навчанні та витівки в поведінці». Небажання вчителя виконувати це прохання батьки розцінювали як «слабкість і м'якість характеру або невміння поводитись з учнями» [107, с. 221].

Крім визначених предметів для школи грамоти, у деяких єпархіях Півдня України було введено й рукоділля, що велось учительками в основному безкоштовно. При цьому, як свідчить джерело, місцевому населенню настільки подобались ці заняття, що нерідко вони за власні кошти забезпечували дітей матеріалами до цих занять [37, с. 758–759]. Згідно зі статистичними даними, у 1902-1903 н. р. в Херсонській єпархії серед треста тринадцяти шкіл грамоти заняття з рукоділля велись лише у тринадцяти школах. Серед усіх шкіл найкращою була визнана Михайлівська школа у м. Одесі. Вчителька цієї школи сама розробила програму з цього предмета, розраховану на три роки, до якої входило плетіння, шиття, вишивання, аплікації, вироблення квітів з паперу й навіть плетіння капелюшків [104, с. 454–455].

На початку другого десятиріччя ХХ ст. школи грамоти продовжували своє функціонування як найбільш недорогий і доступний тип початкового навчального закладу в сільських місцевостях, особливо у віддалених хуторах та малолюдних селищах. Однак їх загальна кількість почала зменшуватись через складні економічні та політичні умови того часу та поступове реформування шкіл грамоти у церковнопарафіяльні. Школи грамоти закривалися «без шкоди загальному ходу початкової освіти», оскільки з розвитком мережі церковнопарафіяльних шкіл та училищ інших відомств у дітей з'явилась можливість отримати знання вищого рівня [172, с. 121]. На той період, особливо у містах, учнями цих шкіл були діти, що не потрапили до інших шкіл через нестачу місць. Наприклад, у м. Севастополі функціонувало дев'ять таких приватних шкіл грамоти під патронатом парафіяльних священників. Вихованці сплачували за своє навчання від 3

до 8 карбованців на місяць та, навчаючись у школі грамоти, готувались для вступу до нижчих класів середніх навчальних закладів та міських училищ [110, с. 423].

Були й такі школи грамоти, що відкривались у багатолюдних селищах та містах і займали своє місце серед церковнопарафіяльних, міністерських та земських шкіл. Так, зі звіту єпархіального наглядача церковних шкіл за 1910-1911 рр. відомо, що, незважаючи на тенденцію закриття, у Таврійській єпархії кількість шкіл грамоти збільшилась на три одиниці і становила сорок сім шкіл. Наприклад, у Мелітопольському повіті замість восьми зачинених шкіл грамоти було відкрито сімнадцять нових шкіл означеного типу. У 1910 р. було відкрито школи при Севастопольській Феодосійській церкві на кошти міського управління та у с. Новій Збур'івці Дніпровського повіту на кошти місцевого Кредитного товариства [110, с. 418–423]. Згідно зі звітом наглядача Таврійської єпархії, з сорока семи шкіл грамоти тільки дві мали власне приміщення, окрім того «класні умови в багатьох школах дуже вбогі, що свідчить про бідність утримувачів шкіл» [110, с. 420]. Отже, скрутне матеріальне становище шкіл грамоти пояснювалось тим, що у зв'язку з уведенням системи загальної освіти населення, школи грамоти не входили до шкільної мережі, навчальні заклади якої субсидювались урядом.

Статистичні дані щодо стану та кількості церковних початкових шкіл за 1914 р. вказували на посилення тенденції зменшення шкіл грамоти. Так, імперський наглядач церковних шкіл А. Ванчаков зазначав, що школи грамоти «тануть». Поспіх у закритті цих шкіл він характеризував як «вдавано посилений», а настрої у суспільстві щодо шкіл цього типу – як «надто зневажливий» [14, с. 205]. Зменшення кількості шкіл пояснювалось ще й військовими обставинами того часу. Наприклад, Ново-Тамбовське сільське управління Мелітопольського повіту Таврійської єпархії у 1915 р. сповіщало, що початок роботи школи грамоти не відбувся через «мобілізацію більшої частини мешканців означеного селища». Селяни були не в змозі утримувати школу грамоти на свої кошти та скаржилися на те, що «діти наші переростають і зовсім неграмотні» [5].

Навіть у цей складний період учителі й законовчителі шкіл грамоти продовжували надавати дітям основи грамоти й виховувати

в душі православ'я та народності, оскільки в основу навчального процесу школи грамоти було покладено моральне виховання на засадах християнства як основного критерію школи цього типу. Так, за часів Першої світової війни не тільки військовозобов'язані чоловіки вступали до регулярної армії, а й добровольці, серед яких нерідко були й учителі церковних шкіл. Наприклад, ми маємо свідчення про те, що ще до початку навчального 1914 р. у Таврійській єпархії було двоє добровольців з учителів шкіл грамоти [90, с. 1215]. Учителі церковних шкіл, що залишались на своїх місцях, у тісній взаємодії з парафіяльними священиками продовжували сумлінно навчати і виховувати дітей, залучаючи їх до надання посильної допомоги сім'ям воїнів та пораненим захисникам Вітчизни, беручи участь у благодійних заходах. У 1917 р. школи грамоти як початковий тип навчального закладу православної Церкви були ліквідовані в контексті відділення школи від Церкви.

Отже, школи грамоти до офіційного закріплення їхнього статусу в основному функціонували як домашні селянські школи грамоти. Вони мали велику популярність тому, що їх доступність та характер відповідали поглядам та переконанням простого народу, який вважав, що освіта повинна мати виключно церковний характер. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. освітня й виховна діяльність шкіл грамоти була закріплена законодавчо, унаслідок чого вони отримали статус початкового навчального закладу православної Церкви. Зауважимо, що школи грамоти протягом свого функціонування не тільки надавали молодому поколінню елементарні знання, а й виховували громадянина з міцними духовно-моральними задатками, що базувались на православному вченні та християнській моралі.

Серед церковних шкіл, що надавали початкову освіту, була недільна школа. Для поширення грамоти серед дорослих і дітей та духовно-моральної просвіти населення в другій половині ХІХ ст. почали організовувати недільні школи. Цей тип шкіл засновували як священнослужителі при церквах та монастирях, так і громадські організації та приватні особи.

«Положення про початкові народні училища» (1874 р.) прирівнювало недільні школи до початкових народних училищ, а «Правила» від 1884 р. давали змогу відкривати додаткові класи при

церковнопарафіяльних школах, щоденні уроки для дорослих і недільні школи [22, с. 39]. Так, на базі церковнопарафіяльної школи при Григорієво-Бізуковому монастирі Херсонської єпархії була відкрита недільна школа, серед учнів якої були дванадцять чоловіків і одна жінка [18, с. 110–111].

Зазвичай, крім занять для неграмотних і малограмотних осіб, улаштовувались повторювальні заняття для грамотних, які здобували домашню освіту або навчалися у школах грамоти й мали бажання практикувати та підтримувати належний рівень набутих знань [121, с. 132]. На той період не було програми для школи цього типу. У недільних школах в основному навчалися за програмами початкових народних училищ, однокласних та двокласних церковнопарафіяльних шкіл [122, с. 210]. Як твердив М. Полетаєв: «Недільні школи йдуть назустріч потребам народу, надаючи те, чого він шукає, знання істин віри та моральності, грамотності та числення, добру книжку, добре виховання», розкриваючи тим самим не тільки освітню, а й моральну спрямованість шкіл того періоду [122, с. 286].

Опікування духовенства просвітою дорослого населення виражалося у відкритті недільних шкіл. Так, у м. Одесі в 1887 р. була відкрита чоловіча недільна школа, а у 1888 р. – жіноча. Упродовж 80-х – 90-х рр. XIX ст. були організовані школи й в інших містах Півдня України – Александрії, Анапі, Бердянську, Феодосії, Ялті, Сімферополі, Севастополі, Миколаєві, Маріуполі, Акермані, Керчі, Катеринославі тощо. Школи виникали не лише в містах, а й у селах і нерідко були провідником подальшої освіти населення. Так, у с. Іванковцях Херсонської губернії після закінчення недільної школи деякі учні вступили до місцевої другокласної церковнопарафіяльної школи, закінчивши її, отримали посаду вчителів [1, с. 243].

Зауважимо, що зі скасуванням кріпацтва, населення почало усвідомлювати необхідність грамотності як для підлітків, так і для дорослих. Саме у цей період недільна школа ставала єдиним засобом для отримання початкової освіти. Наприклад, у Херсонській єпархії при наявності у м. Глодоссах п'яти початкових шкіл різних відомств не вистачало місць для усіх бажаючих навчатися. Відкриття церковної недільної школи наприкінці 90-х рр. XIX ст. було шансом для населення

отримати початкову освіту та задовольнити їх потребу в навчанні [19, с. 150].

Згідно з «Правилами про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), для досягнення основної мети початкової школи «затверджувати у народі учення віри та моральності християнської», викладання у недільних школах проводилось за книгами та навчальними посібниками, що були схвалені Св. Синодом [125]. Духовне відомство не тільки розробляло навчальні посібники, засновувало бібліотеки, а також підвищувало й освітній рівень вчителів недільних шкіл, організовуючи додаткові короткострокові курси з підвищення кваліфікації.

З появою «Положення про церковні школи» (1902 р.) недільні школи прирівнювались до початкових церковних шкіл, що приймали до навчання як дорослих, так і дітей [125, с. 83]. Згідно з зазначеним документом, недільні церковні школи відкривалися з дозволу Єпархіальної училищної ради не тільки у парафіях, а й при фабриках та заводах, що впливало на підвищення освітнього рівня населення та морального виховання молоді. Навчання відбувалось за програмою однокласних церковнопарафіяльних шкіл, серед додаткових предметів було рукоділля, креслення і технічне малювання. Навчальні заклади цього типу утримувались не тільки на кошти Св. Синоду та уряду, значне фінансування надходило з боку благодійних об'єднань, братств, приватних осіб [125]. Так, у Херсонській єпархії Ананьєвська недільна школа розміщувалась у приміщенні Тюремного замку і утримувалась на кошти Тюремного Комітету.

За даними звіту про стан шкіл, ставлення місцевого населення до всіх п'яти недільних шкіл означеної єпархії було загалом позитивним, про що свідчила кількість дітей і літніх осіб у початкових навчальних закладах цього типу [112, с. 158–160]. У Катеринославській єпархії на 1901 р. ми знайшли відомості про функціонування лише однієї недільної школи в м. Бахмут, у якій викладав місцевий священик та троє вчителів [102, с. 145]. «Таврійський церковно-громадський вісник» вказував на невелику кількість недільних шкіл та осіб, що їх відвідували, у Таврійській єпархії. Це було зумовлено зайнятістю й небажанням «свій відпочинок присвячувати шкільним заняттям» [172, с. 117].

Отже, з другого десятиріччя XX ст. простежується тенденція до зменшення кількості початкових шкіл Духовного відомства, зокрема й недільних. Так, згідно з даними таврійського єпархіального наглядача за 1915-1916 н. р., було закрито жіночі та чоловічі недільні школи, що функціонували в м. Севастополі «через обставини військового часу» [7, с. 23]. У 1917 р. недільні школи як тип початкових церковних шкіл Духовного відомства припинили своє функціонування на підставі політичних подій того часу.

Отже, у постановці навчальних предметів та за своїм характером недільні школи впроваджували початки грамоти, а також християнської моральності, що були закладені в основу початкової церковної школи та становили їх особливість та силу. Важливе значення шкіл цього типу для народу визнавали представники уряду, громадськість та православна Церква, що свідчило про єдність поглядів на систему освіти та морального виховання в тогочасному суспільстві.

Отже, динаміку розвитку шкіл грамоти можна відстежити від домашніх селянських шкіл грамоти, що існували напівлегально, до офіційного представника церковних початкових шкіл Духовного відомства. Основною рисою шкіл грамоти була народність та доступність для населення. Особливості освітньої системи недільних шкіл наприкінці XIX – на початку XX ст. полягали у влаштуванні занять для неграмотних, малограмотних, а також повторювальних занять для грамотних дорослих та підлітків. Серед форм морального виховання, що використовувалися в означених школах, були уроки з рукоділля, що привчали до таких моральних чеснот, як працелюбність, ощадливість, повага до праці інших людей. Обидва типи шкіл набули офіційного статусу – початкових церковних шкіл – на початку XX ст., з другого десятиріччя якого простежується зменшення кількості шкіл грамоти й недільних шкіл через складні політичні та економічні умови країни. Взаємодія церковних шкіл і громадськості реалізовувалась шляхом спільного відкриття й утримання шкіл, залучення до справи виховання та освіти опікунів, благодійних об'єднань, парафійан, товариств, проведенні народних читань.

Тема 2. Церковнопарафіяльні школи як осередки морального виховання учнівської молоді Півдня України

Головним типом початкового навчального закладу, що знаходився під патронатом духовенства, була церковнопарафіяльна школа.

Для закріплення впливу духовенства на народну освіту представники уряду розробили й видали «Положення про початкові народні училища» (1874 р.), головною метою якого було релігійно-моральне виховання молоді та поширення початкової освіти. Діячі Духовного відомства закликали архієреїв єпархій сприяти відкриттю початкових церковних училищ, «заохочуючи старанних і наставляючи байдужих до цієї справи» [82, с. 83–84]. Крім того, особлива увага була звернена на покращення справи викладання предмета «Закон Божий» у народних училищах усіх відомств. Як писав відомий історик В. Григор'єв, за допомогою цього предмета учнівської молоді мали бути прищеплені міцні основи християнської моральності, «щоб ці поняття назавжди залишалися непохитними на все їхнє життя» [33, с. 479].

У цей історичний період церковнопарафіяльні школи в цілому були змушені самотужки шукати джерела фінансування і залишалися на ниві просвітництва завдяки ініціативі парафіяльних священиків. Брак матеріальних засобів, нестача вчителів, нерозуміння сільськими громадами важливості церковної освіти та небажання або неможливість їх утримувати стали причиною переходу з 1875 р. деякої частини церковних початкових шкіл до ведення земств [212, с. 799]. Зацікавлені світські установи вважали, що церковнопарафіяльна школа не може бути рівною добре обладнаній та матеріально забезпеченій земській школі, а до сфери діяльності священиків мало входити лише «законовчительство в наявних земських школах» [115, с. 142].

Крім постійної полеміки щодо доцільності функціонування церковнопарафіяльних шкіл і ролі священиків у справі освіти, були випадки поширення негативної інформації серед народу. За свідченням протоієрея о. Лебединцева, ходили чутки про те, що головною метою цих шкіл була підготовка кандидатів у війська, а «дівчатка по вивченню їх грамоти будуть завербовані до війська» [87, с. 387]. Навіть з боку представників православного духовенства було непорозуміння щодо ініціативи заснування та утримання церковних шкіл. Вони вважали, що

«більш у чайнні службових відзнак, ніж за бажанням прийти на допомогу населенню, що має потребу в школі» діяли їхні засновники. Так, на адресу парафіяльного священика, коштом якого утримувалась Ново-Михайлівська школа, яка до того ж була відкрита у його власній квартирі, лунали подібні звинувачення з боку колег [114, с. 90–93].

Зауважимо, що в тогочасній церковній періодиці деякі представники духовенства позитивно ставились до факту передачі шкіл, оскільки розуміли, що вона «не гине, а стає на твердий матеріальний ґрунт» [96, с. 798]. Як твердить свідок тієї епохи О. Ястребов, деякі представники єпархіального начальства теж не протестували проти переходу шкіл у ведення земства і сприймали це як неминучий факт, «як знамення часу» [96, с. 798]. Наприклад, у 1881 р. в Таврійській губернії церковнопарафіяльних шкіл було дев'ять, а шкіл Міністерства народної освіти – п'ятсот тридцять вісім, що лише підтверджувало факт занепаду та скрутного фінансового становища церковних шкіл [88, с. 281–282].

Незважаючи на ці перешкоди, значна частина парафіяльних священиків продовжувала сумлінно працювати на ниві просвітництва і виховувати дітей у душі православ'я на народності. Так, у 1882 р. в школах Півдня України предмет «Закон Божий» викладався в основному місцевими священнослужителями безкоштовно. Наприклад, св. Н. Олефіренко викладав Закон Божий у п'яти школах Сімферопольського округу [83, с. 362]. Парафіяльний священик с. Орловка, крім викладання цього предмета, навчав співу до десяти хлопців, які постійно брали участь у церковному співі в церкві на службах і співали настільки доладно, що для «винагородження їх парафіяни признали необхідним збирати між собою щорічно пожертвування» [103, с. 452]. Зауважимо, що деякі священики не мали змоги викладати Закон Божий через віддаленість школи від церкви або кількості шкіл, що перевищували кількість самих священиків-законовчителів. Саме тому право викладання Закону Божого з дозволу єпархіального начальства надавалось учителям. Наприклад, у Бердянському окрузі в Палаузівській школі Закон Божий викладав вчитель Левченко, бо священик болгарського селища був неправославного сповідання [68, с. 352]. У с. Богданівці Таврійської єпархії вчителькою з цього предмета була дочка священика Домніка

Манєва, яка закінчила єпархіальне жіноче училище. Вона викладала предмет «Закон Божий» для дітей-болгар двома мовами – російською та болгарською [38, с. 366].

Звинувачення з боку зацікавлених світських установ щодо небажання священиків брати участь у викладанні Закону Божого пояснювалось ще й тим, що, окрім школи, у них були прямі церковні обов'язки. Часто священика викликали під час уроку причастити вмираючого або охрестити хвору дитину, що не сприяло гарному засвоєнню учнями матеріалу. За словами члена губернської училищної ради о. Назаревського, діти, які відвідували початкову школу, де викладання Закону Божого велось на належному рівні, мали позитивний моральний вплив не тільки на членів сім'ї, а й на місцевих мешканців неправославного сповідання. Так, завдяки діяльності законничителя, діти православної Нововасилівської школи Таврійської єпархії стали «маленькими місіонерами», що поширювали основи православного вчення серед представників інших віровчень [39, с. 680].

Деякі священики намагались задовольнити духовні потреби парафіян і привернути увагу до церковної школи, проводячи релігійно-моральні бесіди та читання, що відбувались щонеділі, а також у святкові дні. Так, на подібному заході в с. Архангельське Херсонської єпархії, що проводив о. Ф. Харжевський, кожного разу були присутні близько ста осіб, серед яких він «користувався великою повагою» [30, с. 298]. Крім того, активна діяльність парафіяльного священика з релігійно-моральної просвіти парафіян впливала на ставлення сільських мешканців до місцевої школи та кількість учнів [30, с. 303].

Однак, незважаючи на діяльність представників духовенства з просвіти населення та морального виховання молоді, у тогочасному суспільстві спостерігалась відносна байдужість сільських мешканців до здобуття освіти своїми дітьми й небажання опікуватись справами церковної початкової школи. Так, за словами протоієрея о. Назаревського, батьки часто забирали зі школи дітей достроково, час проведений у школі вважали за «послугу вчителю» [38, с. 369]. У с. Дунаївка Таврійської єпархії населення «мало опікувалось потребами школи, охоче підтримуючи кабак ніж школу» [38, с. 369]. Нерідко причиною відсутності дітей на недільних богослужіннях, особливо у

сільських місцевостях, було те, що батьки в цей день відвідували базар, а дітей брали з собою «стерегти воза» [38, с. 369].

Отже, можна твердити, що церковні початкові школи дореформеного періоду характеризувались повільним розвитком, заснування та утримання яких фактично повністю лягало на парафіяльного священика та місцеве громадське об'єднання. Цей період також характеризувався спробою зацікавлених світських установ позбавити духовенства права мати школи та виховувати учнівську молодь у дусі православ'я та народності.

З виходом «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.) такі навчальні заклади отримали новий соціальний статус, завдяки чому можна твердити про новий етап в історії розвитку шкіл цього типу. Згідно з документом основним обов'язком представників духовенства залишалось надання шкільній молоді первісних знань та опікування моральним вихованням на засадах православного вчення. У § 9 «Правил» зазначалось, що означений тип початкових шкіл мав прищеплювати учням «повагу до церкви та богослужіння, щоб відвідування церкви та участь у богослужінні стала потребою серця учнів» [38]. Нововведенням того часу було заснування однокласних і двокласних церковнопарафіяльних шкіл з вищим рівнем освіти.

Зі звіту 1890-1891 рр. про церковні школи відомо, що саме в цей період було покладено початок школам особливого типу під назвою церква-школа або молитовний дім-школа [50, с. 38; 53, с. 331; 343]. Такі школи влаштовувались в основному у віддалених від головного храму селищах. Приміщення їх розділялось на дві частини. Одна була відведена для богослужінь і називалась церква, а друга була призначена для проведення навчальних занять. Крім того, обов'язковою мала бути перегородка, що відділяла храм від школи, біля якої мала розташовуватись класна ікона з лампадою, перед якою діти ставали на молитву перед початком чи після закінчення уроків. У класі школи-храму були небажані галасливі ігри чи світський спів [155, с. 34–38]. Подібні церкви-школи були відкриті в с. Знамена Феодосійського повіту, у м. В.-Токмак Бердянського повіту Таврійської єпархії [99, с. 1678; 17, с. 1348].

Завдяки державній політиці того часу, сумлінній праці представників духовенства на ниві просвітництва, підтримці приватних

осіб та громадських об'єднань кількість церковнопарафіяльних шкіл почала поступово зростати. Наприклад, у Таврійській єпархії, за даними 1882 р., функціонувало лише шістнадцять шкіл, а у 1885 р. їх кількість зросла до сорока семи [103, с. 428–429; 106, с. 783]. Відповідно до статистичних даних, у 1890 р. найбільша кількість церковних початкових шкіл та учнів у них була в Херсонській, Катеринославській і Таврійській єпархіях [21, с. 74–75].

Для підвищення рівня народної освіти у новозаснованих церковних школах виникала необхідність у кваліфікованому викладацькому складі, але як і в попередні роки, в основному навчанням у церковнопарафіяльних школах займалися місцеві завідуючі-священики, диякони, а також вчителі та вчительки, які отримали освіту переважно в духовно-навчальних закладах. Згідно зі звітом про стан церковних шкіл у Херсонській єпархії, у багатьох школах учительські посади обіймали священики та члени причту, які навчали безкоштовно [95, с. 76–77]. Наприклад, Одеська Казанська церковнопарафіяльна школа за рівнем викладання та морального виховання була визнана зразковою, завдяки активній діяльності завідувача школи протоієрея Федора Піскунова, а також його трьох доньок, які викладали в цій школі грамоту, рукоділля та церковний спів [54, с. 53–54]. Склад учителів Таврійської єпархії був різний, починаючи від кандидатів богослов'я, до осіб, які закінчили повітове училище. Були навіть викладачі з Академії мистецтв і ветеринарного інституту [46, с. 1625]. Згодом, після поширення другокласних і церковно-учительських шкіл, ця ситуація покращилась.

Викладали головний на той час предмет – «Закон Божий» в основному священики. Згідно з визначенням Синоду від 1888 р., право законовчителства «у крайньому разі» надавалось вчителям загальноосвітніх предметів [94, с. 221].

Згідно з «Правилами про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.), обов'язковим предметом початкової школи Духовного відомства був церковний спів, що розцінювався як необхідний елемент релігійно-морального виховання народу. Позитивною ознакою церковнопарафіяльної школи було влаштування співацьких хорів з числа учнів школи. Згідно зі звітом Училищної ради, у деяких парафіях Херсонської єпархії почало спостерігатись збільшення кількості

парафіян у храмі відтоді, коли стали організовуватись шкільні церковні хори, оскільки батьки здебільшого віддавали своїх дітей до церковної школи саме через бажання побачити та почути їхній спів у храмі [111, с. 251]. Важливість церковного співу та необхідність його викладання в школі на рівні з іншими предметами почала привертати увагу народу, унаслідок чого сільські мешканці багатьох заможних селищ призначали субсидії «від себе» вчителям, які могли керувати хором [107, с. 286]. У деяких селищах означеної єпархії мешканці просили замінити «навіть дуже хорошого вчителя» на іншого тільки тому, що вчитель не мав музикальних навичок [107, с. 286]. Були навіть випадки поблажливого ставлення до педагогічних і моральних вад учителя церковної школи тільки тому, що він організував хор [107, с. 286].

Спільна участь дітей і батьків у церковному хорі під час загальноцерковних і місцевих свят мала позитивний моральний вплив на доросле населення, завдяки чому батьки утримувались від лихослів'я і менше брали участь у «розвагах, що суперечать християнській моралі» [111, с. 252]. Відбувалось налагодження добрих взаємин між паствою і Церквою, що заклало міцні основи християнської моральності. Як твердив Н. Першин, «громадськість бачила у співі не лише задоволення», а й усвідомлювала його моральну дію [109, с. 538]. Саме тому в багатьох місцевостях засновувались товариства любителів церковного співу, а єпархіальними братствами організовувались церковні хори й навіть школи церковного співу [86, с. 330].

У Херсонській єпархії того періоду, завдяки сумлінній роботі єпископа Никанора та розпорядження єпархіальної училищної ради, що зобов'язувала парафіяльних пастирів навчати та змушувати співати в церкві «усіх дітей, а не обраних тільки, які будуть складати окремий хор», церковний спів обов'язково викладався в усіх школах єпархії [20, с. 77; 80, с. 832–833]. Згідно з даними, у 1894 р. в означеній єпархії було сто чотирнадцять хорів, а в 1897 р. їх кількість становила вже сто п'ятдесят три [51, с. 450; 52, с. 62]. У звіті єпархіального наглядача за 1903–1904 н. р. зазначалось, що церковний спів викладався не в усіх церковних школах Таврійської єпархії через брак належної кваліфікації в учителів [107, с. 286].

Для підвищення професійного рівня педагогів єпархіальним училищним радам доручили влаштувати літні курси співу для вчителів [156, с. 61–64]. За статистичними даними, у 1915-1916 н. р. в Таврійській єпархії кількість шкіл з «гарною постановкою церковного співу» збільшилась. Але через військові обставини того часу багато вчителів і псаломщиків було призвано до армії, що відкрило вакансії на посади вчителів церковного співу. За таких умов, як свідчать архівні документи, «нижчі члени причту, які були залучені до викладання цього предмета, не дотримувались програми, а навчали дітей з голосу по слуху» [7, с. 14].

Отже, такий предмет як церковний спів, згідно з тогочасною політикою уряду, був внесений в програму курсу церковнопарафіяльних шкіл як необхідний для всіх учнів. Упровадження цього предмета в навчальний процес не тільки готувало дітей до участі в молитві в церкві, а й сприяло духовному об'єднанню та привчало дітей до храму й було ключовим моментом у моральному та релігійному вихованні учнівської молоді на засадах християнства.

Одним із засобів залучення більшої кількості учнів до початкових церковних шкіл Духовного відомства було прищеплення їм таких моральних чеснот, як працелюбність, повага до сільської праці, бережливе ставлення до ведення господарських справ. Селянські діти набували практичних навичок з садівництва, городництва та інших галузей сільського господарства. У 1888 р. Міністерство державного майна за дозволом імператора почало пільгову видачу рослин та насіння початковим навчальним закладам, серед яких були і церковні школи [84, с. 316]. Крім того, у наступному році представники Міністерства надали змогу церковним школам одноразово отримати безкоштовні саджанці дерев, чагарників, насіння кормових і лікарських рослин на суму до 20 карб. [102, с. 500].

Розпорядження Синоду від 5 січня-6 лютого 1891 р. було спрямовано на те, щоб доручити преосвященним докласти зусиль до формування в учнів церковнопарафіяльних шкіл практичних навичок з садівництва та городництва [2, с. 520]. Крім звичайних знань з сільського господарства, у періодичній пресі того часу містились матеріали про шовківництво, яким рекомендувалось займатись саме на Півдні країни завдяки сприятливому клімату цієї

місцевості [177, с. 894]. «Правила про влаштування деревних шкілок, садів, городів, пасік та інших господарств у початкових школах відомства Православного сповідання» були затверджені Св. Синодом 15-29 березня 1905 р. та слугували керівництвом до дій уряду в справі надання учнівській молоді корисних додаткових знань і практичних навичок з сільського господарства. До цієї справи були залучені також представники єпархіальних училищних рад і установи Міністерства землеробства та державного майна, що мали забезпечувати церковні початкові школи ділянками землі, постачати приладдя, безкоштовне насіння, книги з сільського господарства та організовувати курси з сільськогосподарської тематики. Передбачалось також і заохочення вчителів за успішне проведення сільськогосподарських занять з учнівською молоддю.

Для набуття корисного досвіду та надання посильної допомоги місцевим жителям учні відвідували місцеві господарства. Деяка частина отриманого врожаю та насіння, за рекомендацією Св. Синоду, роздавалась безкоштовно учням, які брали участь у роботі, та місцевому населенню. Зауважимо, що шкільні колективи, які мали найкращі результати в справі ведення сільського господарства, планувалось заохочувати матеріально, а також нагороджувати почесними грамотами [157, с. 23–27]. Отже, використовувалась як матеріальна, так і моральна винагорода. У Таврійській єпархії учні отримували також знання з бджільництва не лише від учителів, а й від завідувачів-священиків. Проте в 1915 р. у деяких школах єпархії заняття було припинені через мобілізацію учителів [7, с. 20].

Отже, формування у дітей церковних шкіл практичних навичок з ведення господарства, на нашу думку, забезпечувало спадковість поколінь, згуртовувало колективи, сприяло набуттю дітьми корисних трудових навичок і впливало на моральне виховання учнівської молоді, оскільки у дітей формувались такі позитивні моральні якості, як повага та любов до праці, допитливість і прагнення до поліпшення отриманого результату.

Однією з форм морального виховання, що сприяла залученню дівчат до школи, були уроки рукоділля. Необхідність освіченої жінки в тогочасному суспільстві пояснювалась тим, що мати-християнка як перша вихователька дітей поширювала початки православного вчення

та християнської моралі в сім'ї. За словами сучасника епохи А. Анастасієва, грамотні дівчата в селищі були в пошані серед населення, до них звертались на ім'я та по батькові, на відміну від неграмотних, до яких звертались «напівіменами» [173, с. 261]. Протоіерей Антоній Куденков писав: «чого отець та мати навчать, то залишиться на все життя» [69, с. 338], тим самим підтверджуючи думку про те, що моральне виховання на засадах християнської віри повинно закладатись у сім'ї.

Згідно з §7 «Правил про церковнопарафіяльні школи» (1884 р.) навчальний курс передбачав відкриття духовенством з дозволу єпархіального архієрея при церковнопарафіяльних школах додаткових класів з окремих предметів, особливих ремісничих відділень і рукодільних класів. Але, за свідченням вчительки К. Маковської, у досліджуваний період навіть у середніх навчальних закладах заняттям з рукоділля «відводилось останнє місце, займалися ним мало», що свідчило про неврахування великого потенціалу цих занять у системі освіти того часу [73, с. 197]. У 1902 р., з моменту оприлюднення «Положення про церковні школи відомства Православного сповідання» уроки рукоділля, ремісництва стали обов'язковими для жіночих і змішаних шкіл [24].

Загалом навчали рукоділля вчительки загальноосвітніх предметів або дружини священників, які в основному не отримували за це матеріальної винагороди, проте були й «спеціальні» вчительки з рукоділля. Успіх у викладанні цього предмета здебільшого мали школи, що фінансувались опікунами чи іншими приватними особами. Так, наприклад, в Алешківській церковнопарафіяльній школі Таврійської єпархії, в Аутській і Ольгінській школах м. Ялта роботу вчительок оплачували представники єпархіальної ради, у Скадовській, Іоаніківській та Слободській школах м. Євпаторія – опікуни шкіл [7, с. 21].

На цих уроках дівчаток вчили плести, вишивати, шити, виготовляти декоративні квіти – у такий спосіб розв'язувалось питання про комплексне – моральне та естетичне – виховання майбутніх господинь. Причому рекомендувались різні види рукоділля, спираючись на потреби сільського чи міського контингенту вихованців. Зауважимо, що місцеве населення дуже охоче віддавало дівчаток до подібних шкіл,

де батьки залишали дітей до повного закінчення курсу. Як свідчать «ТЄВ», у 1905 р. викладання рукоділля мало належний рівень у небагатьох школах. Серед основних причин було недостатнє фінансування закупівель матеріалів для уроків, невелике винагородження вчителькам за їхню працю та брак у них належної кваліфікації. Заняття проходили в позаурочний час, що було незручно як для учнів, так і для вчительок. Окрім того, єпархіальний наглядач опікувався питанням ведення у початкових школах для чоловічих класів ручної праці «відповідно до місцевих потреб» [107, с. 296; 256]. Однак ініціативу єпархіального наглядача було відхилено повітовими наглядачами та відділеннями через брак коштів [107, с. 294–297].

Серед форм морального виховання, що притаманні тому періоду, виділяються паломництва, народні читання та робота в бібліотеці. Паломництво поєднувало релігійно-моральну мету подорожі з освітньою та спрямовувалось на прищеплення учням церковних шкіл поваги до православних святинь і церковних пам'яток. Зазвичай у процесі підготовки вчитель разом з парафіяльним священником ретельно розробляли маршрут і готували дітей до подорожі – розповідали історію святого місця, вивчали тропар святому, якому збирались поклонитись.

Так, наприкінці навчального 1901 р. п'ятдесят вихованців Юзівської Братської церковнопарафіяльної школи Катеринославської єпархії здійснили подорож до Святогірської Успенської пустині Харківської єпархії. Їх супроводжували вчителі та рідні. Важливою особливістю було те, що перед довгою дорогою св. Іоанн Трухманов відслужив напутний молебень, що надихав учнів і надавав особливий сенс подорожі. По дорозі до святих місць шкільна молодь співала, причому перевага надавалась пісням духовного або патріотичного змісту. «Ці пісні будуть свідчити, що подорожують не прості сільські дітлахи, а учні, які отримують серйозне релігійно-патріотичне виховання», – писав сучасник К. Чернецький [173, с. 275]. За даними «Катеринославських єпархіальних відомостей», дітей і дорослих, що їх супроводжували, тепло прийняли ченці Святогірської обители, які надали паломникам харчування й ночівлю. Діти також узяли участь у монастирських богослужіннях і зустрілись з настоятелем пустині [74, с. 810–819; 75, с. 29–40].

Безперечність впливу паломництва на моральне виховання учнівської молоді визначала постанова Духовного відомства «Щодо питання організації екскурсій учнів церковних шкіл» від 1910 року [12, с. 1181]. Згідно з цим документом, Св. Синод рекомендував єпархіальним училищним радам знаходити кошти на ці подорожі з місцевих джерел, залучаючи до цієї справи опікунів і благодійників церковних шкіл. Для полегшення діяльності представників шкіл означеного типу під час влаштування екскурсій Духовне відомство звернулось з проханням до православних монастирських громад – організувати для паломників харчування та приміщення для ночівлі [155, с. 53–61]. У Таврійській єпархії, за даними архівних джерел, у 1915-1916 н. р. подібні екскурсії в багатьох школах не влаштовувались через завантаженість залізниці, окрім Петро-Павлівської школи у м. Сімферополі, учні якої здійснили паломництво до Бахчисарайського Успенського монастиря [7, с. 29].

Безумовно, екскурсії церковних шкіл мали глибокий моральний вплив на учнівську молодь у плані виховання і, на нашу думку, заслуговували на широке застосування в шкільному житті. Вони сприяли також духовному зближенню й розвитку таких позитивних якостей, як довіра, взаємоповага та взаємодопомога між учителями, учнями та громадськістю, оскільки серед тих, хто супроводжував дітей, були опікуни шкіл, а нерідко й місцеві мешканці. Такі екскурсії не тільки позитивно впливали на здоров'я дітей, а й зміцнювали духовний зв'язок між учнями та вчителями.

Народні читання як одна з форм морального виховання та просвіти населення поширились переважно в другій половині ХІХ ст. й відбувались у недільні та святкові дні. На таких заходах читались і обговорювались з народом місця з Євангелія та розповіді морального змісту, пояснювались особливості богослужіння, повідомлялись знання з історії, географії та інших галузей наук. Значне місце в недільних співбесідах посідав хоровий спів. «Спів, без сумніву, оживить увагу слухачів і задовольнить їх духовно», – йшлося у тогочасних рекомендаціях до проведення народних читань [40, с. 14].

Учителі та церковні пастирі прекрасно розуміли, що стійкі сімейні звичаї є опорою суспільства, тому християнська сім'я розглядалась як домашня Церква, що містила в собі не тільки початки християнського

виховання, а й створювала найсприятливіші умови для морального життя молодого покоління. Виходячи з цього, виховним завданням недільних читань було прищеплення дітям любові до сім'ї, свого соціального стану й трудового життя. Як зазначав священник Г. Дьяченко, «ось чому, якщо діти бачать приклади холодності до віри й моральної грубості, то в дев'яти випадках з десяти успадкують їх і самі згодом стануть такими ж, людьми, як і їхні батьки» [54, с. 34]. Саме тому, за даними 1901 р., у Херсонській єпархії влаштовувались не тільки релігійно-моральні читання в ста сорока двох церковних школах, а й проводились недільні та святкові читання переважно для дорослого населення. Вони слугували релігійно-моральною просвітою народу, доповнювали шкільну освіту й утримували народ від «нехристиянського проведено свята» [37, с. 760–772].

Особливого поширення наприкінці XIX ст. набули читання з використанням фільмоскопу та слайдів. Уважалось, що цей засіб сприятиме поширенню знань серед населення з різних галузей наук, а також буде корисним у боротьбі з шинками та корчмами. Недільні читання з використанням «чарівного ліхтаря» (фільмоскопа) зазвичай у селах відбувались у будівлі школи, а у великих містах для цього створювались спеціально обладнані аудиторії. Так, наприклад, народні читання зі «світловими картинами» (слайдами) у Херсонській єпархії відбувались у церковнопарафіяльній школі Григорієво-Бізюкова монастиря впродовж семи місяців, причому керівники монастиря надавали матеріальну допомогу у вигляді брошур і наборів слайдів. Для дітей було влаштовано пробне читання, на якому за допомогою слайдів читався твір «Робінзон Крузо», друга частина читань містила інформацію щодо вітчизняної історії. У перервах між читаннями монастирський хор виконував церковні пісні співи [138, с. 112–115]. Для заповнення дозвілля сільського населення «розумною і корисною розвагою» та для підняття культурного рівня населення в 1915 р. Бердянське повітове земство Таврійської губернії вирішило за необхідне придбати пересувний кінематографічний апарат за 2 тис. 54 карб. Підкреслимо, що Бердянською та Мелітопольською земськими управами порушувалось питання щодо використання на народних читаннях готових фільмів з різних галузей наук, сільського

господарства та спорту, а також планувалось замовити виготовлення спеціальних картин на «сюжети з місцевого життя» цієї місцевості [6].

За даними «Церковних відомостей», читання літератури світського змісту через брак у ній релігійно-морального елемента не сприймалось простим народом. Так, у Херсонській єпархії під час народних читань у Різдвяні свята була прочитана повість М. Гоголя «Ніч напередодні Різдва» з демонстрацією слайдів. Народ висловив велике незадоволення й навіть обурення, унаслідок чого на наступне читання ніхто не прийшов [70, с. 903]. Згідно з даними таврійського єпархіального наглядача, на початку ХХ ст. народні читання зі слайдами проходили в усіх повітах означеної єпархії, але технічний стан приміщень не вмщував усіх охочих [108, с. 367]. Окрім тісноти приміщень, перешкодою до належного ведення народних читань була нестача обладнання та слайдів. Зауважимо, що земство підтримувало ініціативу щодо проведення цих релігійно-моральних заходів і розсилало «ліхтар і картини» зі школи в школу. Проте через велику кількість охочих влаштувати народне читання та інтерес народу до цієї справи дуже часто слайди не доходили до школи вчасно й не відповідали тематиці свята. Так, наприклад, на Різдво показували набір слайдів, присвячених Великодню і навпаки [108, с. 368].

Отже, за допомогою релігійно-моральних читань у народі посилювались повага та любов до християнських свят та прищеплювався інтерес до читання книг моральної спрямованості. Окрім того, за допомогою цих заходів розповсюджувались належні поняття про віру та християнську моральність, послаблювався вплив інших релігійних течій та негативних звичок серед населення. Народні читання того періоду були спрямовані на моральне виховання молоді на засадах християнства та розумовий розвиток народу.

Наступною формою морального виховання було привчання до бібліотеки, яку, згідно з §8 «Правил о церковнопарафіяльних школах» (1884 р.), рекомендувалось влаштовувати при церковнопарафіяльних школах. Зазначимо, що в періодичних виданнях кінця ХІХ ст. можна було спостерігати нарікання з боку громадськості, що вихованці церковних шкіл після закінчення навчання втрачали всі навички та знання, здобуті в школі й навіть «абсолютно розучувались читати» [148, с. 1022]. Для запобігання цьому явищу, передбачалось

влаштування народних шкільних бібліотек при всіх церковних школах. Влаштуванням бібліотек та їх утриманням на належному рівні в основному займались завідуючі-священнослужителі, товариства та братства. Наприклад, ситуація з забезпеченням книжками релігійно-моральної спрямованості церковних бібліотек Таврійської єпархії значно покращилась завдяки активній участі Таврійського єпархіального Олександро-Невського братства та грошовій допомозі Дніпровського земства та попечителів [29, с. 988]. Так, Мелітопольське земське зібрання у відповідь на клопотання представника місцевого відділення єпархіальної ради виділило 1 тис. 500 карб. на закупівлю книжок у бібліотеки церковнопарафіяльних шкіл Мелітопольського повіту Таврійської єпархії [131, с. 55]. В основному бібліотека складалась з літератури та видань духовного та історичного змісту, однак були і спеціалізовані книжки з різних наукових галузей, сільського господарства, ремісництва та художня література. Для запобігання шкідливому впливу на шкільну молодь уся література, що надходила до бібліотек, мала бути затверджена Духовним відомством. З метою забезпечення церковних шкіл навчальними посібниками та книгами для позакласного читання училищною радою Духовного відомства в 1891 р. було влаштовано книжковий склад [51, с. 455].

Додамо, що не тільки учні, а й доросле населення знаходило в бібліотеках «моральну підтримку для свого подальшого розвитку», оскільки грамотні діти приносили зі школи книжки релігійно-морального спрямування та читали їх удома, у такий спосіб поширюючи знання та закріплюючи моральні навички серед народу [148, с. 1023]. Непоодиноким явищем того періоду була й роздача книжок після народних читань усім охочим з бібліотек церковних шкіл [37, с. 772].

Для підвищення ролі й значущості церковної школи серед місцевого населення та запобігання поширенню серед широких мас населення книг і брошур антирелігійного та антиурядового змісту в грудні 1908 р. було видано постанову Синоду «Про залучення місцевого населення до читання книг з бібліотек церковних шкіл» [93, с. 34–36]. На священника, що завідував місцевою церковною школою, покладалась обов'язок заохочення дорослого населення до бібліотеки шляхом роз'яснення населенню значущості цього загальноосвітнього закладу,

що мав змогу формувати гарні вподобання в літературі, надавати корисні знання і, окрім того, вплинути на моральне виховання не тільки учнівської молоді, а й дорослого населення.

Не можна оминати увагою склад бібліотек після появи декрету радянського уряду «Про свободу совісті церковних та релігійних об'єднань» від 1918 р. Усі шкільні та інші бібліотеки зобов'язувались упродовж трьох днів вилучити категорії літератури чи окремі книжки монархічного змісту (історичні, белетристика тощо), книги духовно-морального змісту (Житіє Святих, чудеса, роздумування). У примітках було вказано на те, що вилученню з бібліотек не підлягали книжки релігійно-догматичного змісту (Євангеліє, Коран, Талмуд) [3].

На нашу думку, рішення уряду про влаштування бібліотек у церковнопарафіяльних школах позитивно впливало на моральне виховання молоді та населення в цілому, оскільки вони надавали можливість отримувати літературу релігійно-моральної спрямованості в душі православної віри та поширювати знання з різних галузей науки.

Відповідно до державної політики уряду початку ХХ ст. щодо введення загальної освіти населення, мали відбутися деякі зміни у системі управління та фінансування церковних початкових шкіл Духовного відомства. У законодавчих установах державної влади розглядався проект нових положень щодо початкових училищ усіх відомств, у число яких входили і церковнопарафіяльні школи православної Церкви. В основних положеннях проекту містилась інформація про те, що церковні школи, що були включені до шкільної мережі, підпадали під порядкування Міністерства народної освіти на загальних з усіма початковими школами засадах.

Заперечував можливість вилучення релігійного-морального компонента зі шкільної системи А. Іванов. За його словами, наслідком вилучення морального складника з системи освіти буде механічне та «надто однобічне» навчання, що призведе до світськості та деморалізації суспільства і, насамперед, молоді. Він наполягав на необхідності взаємодії громадськості, школи та Церкви [48, с. 598–599]. Професор М. Остроумов захищав права Церкви мати свої школи та твердив, що «освіта як така, без виховання морального характеру, не може вберегти людину від проявів злої волі та злочинних схильностей».

У такий спосіб він наполягав на важливості морального компонента в системі початкової освіти [100, с. 507].

Зі свого боку, зацікавлені світські установи вказували на неналежний рівень навчання та низький рівень професійної підготовки вчителів початкових навчальних закладів Духовного відомства. Наголошувалось на тому, що церковна народна школа «затемнює кругозір народу» та негативно впливає на вихованців [171, с. 266]. У періодиці того часу церковні школи називали «пустоцвітом на ниві народної просвіти», твердячи про їх негативний вплив та неналежний рівень [15, с. 794]. Але справжньою причиною, що гальмувала розвиток церковної школи, було фінансування. Траплялись навіть випадки, що в школу надсилали «дев'ять букварів на п'ятнадцять учнів», що свідчило про скрутний фінансовий стан церковної школи, порівняно з земськими школами [171, с. 267].

Саме через нестачу фінансування в 1913 р. спостерігалось зменшення кількості однокласних і недостатня кількість двокласних церковнопарафіяльних шкіл у Таврійській єпархії. Ми маємо відомості про те, що відношення двокласних шкіл до однокласних в означеній єпархії становило 1:20, що свідчило про брак належної кількості навчальних закладів, які надавали дітям кращу освіту. Збільшення кількості однокласних церковних шкіл у країні пояснювалось їх реформуванням зі шкіл грамоти, а ось відкриття нових було призупинено [13, с. 122–125]. Слабке зростання кількості початкових навчальних закладів православної Церкви в шкільній мережі того часу було наслідком широкої діяльності земських шкіл та їх негативного ставлення до церковних початкових шкіл. Так, у Катеринославській губернії кількість світських шкіл не задовольняла кількості учнів цієї губернії, однак, за свідченням церковної періодици того часу, спостерігалось «недоброзичливе ставлення» Новомосковського і Маріупольського земств до церковних шкіл та відмова щодо включення їх до шкільної мережі [19, с. 288].

Отже, представники духовенства усвідомлювали важливість виховання учнівської молоді в душі православ'я та вважали, що моральні навички і поняття, що прищеплюються в час шкільництва, мають значний вплив на формування поглядів у подальшому дорослому житті особи. Духovenство вважало за неможливе здійснення навчання

та виховання в православному дусі у світській початковій школі, де предмету «Закон Божий» належало другорядне значення. Духовне відомство також вказувало на порушення волі багатьох людей, які жертвували саме на церковні школи. Зазначимо також, що Св. Синод як представник православної Церкви вважав, що проект Урядової Думи спрямований на цілковите знищення церковних початкових шкіл як виду навчального закладу й уважав його цілком неприпустимим.

Потребу в координації діяльності духовенства у справі викладання головного на той час предмета «Закон Божий» відчували і діячі Св. Синоду. Для підняття духу християнської моральності серед учнівської молоді народних шкіл було прийнято рішення про пошук нових методів та форм роботи з цього предмету. На той період від дітей здебільшого вимагали заучування великої кількості теоретичного матеріалу, тим самим применшували значущість морального впливу на підростаюче покоління. Як стверджував св. Андрій Феодосєв, необхідно було уникати формалізму та змінювати саме принцип викладання цього предмета, оскільки подавався «сухий та мертвий матеріал» замість повчання та наставляння в слові Божому [162, с. 334]. Він наводив витяг з щоденника Архіпастиря Никона, який, намагаючись знайти ілюстратора до своїх видань з релігійної тематики, звернувся до начальника художнього училища. Йому було повідомлено, що знайти цю людину буде дуже складно, оскільки «наша молодь таких тем не полюбає – ладаном пахне» [162, с. 335]. Крім того, автор пропонував віддати викладання предмета «Закон Божий» спеціалістам з дидактики, а священику залишити роль проповідника та вихователя християнської моралі. Св. А. Баранников у викладанні предмета «Закон Божий» вважав за необхідне використовувати наочний матеріал, «чарівний ліхтар» і спів. «Тільки тоді цей предмет буде ясний, живий та цікавий для дитячої уваги», – писав він [10, с. 444–445].

Для покращення викладання Закону Божого училищній раді при Св. Синоді було доручено призначити премію авторам кращих статей у журналі «Народна освіта». Ці фінансові заохочення планувалось видавати особам, які надавали свої розробки викладання цього предмета [155, с. 75–76].

Отже, представники Духовного відомства намагались підвищити значущість головного на той час предмета народних шкіл – «Закону

Божого», уникнути формалізму в навчанні й налагодити контакт законовчителя зі своїми учнями.

Слід звернути увагу на діяльність церковнопарафіяльних шкіл, їхніх керівників та вчителів під час Першої світової війни. Православна Церква посідала значне місце не тільки у підйомі патріотизму серед народу, а й у наданні матеріальної та моральної допомоги захисникам Вітчизни та їх сім'ям, за посередництвом великої кількості громадських об'єднань.

Згідно з імператорським наказом «Про залучення вчителів та учнів у церковних школах до посильних пожертвувань грошми, речами та особистою працею на потреби війни» від 1914 р., частиною вчителів та завідувачів церковнопарафіяльних шкіл Півдня України було ухвалено рішення про щомісячне відрахування на потреби війни від 1% до 20% заробітної платні. Були навіть законовчителі, які дали згоду відправляти 100% щомісячної оплати [159, с. 26–28; 175, с. 1267; 147, с. 773].

Значна кількість вчителів і священників брала активну участь у збиранні коштів та речей серед батьків і учнів шкіл. Так, у Таврійській єпархії вчителька Ново-Благовіщенської школи під час служби в церкві проводила збір грошей з кухлем, на якому був напис «Червоний хрест»; у с. Григор'євка активісти збирали по селу зерновий хліб, який потім продавали, а отримані гроші надсилали до регулярної армії [175, с. 1267].

Про увагу учнів церковних початкових шкіл та вихователів до участі у збиранні пожертвувань на потреби війни свідчать різноманітні благодійні заходи. Так, у Ново-Софієвській школі Євпаторійського повіту під час літературного вечора дві дівчинки, які були одягнені у форму сестер милосердя, обійшли батьків, родичів та вчителів та зібрали 40 карбованців. Цю суму вони використали на виготовлення Пасхальних подарунків для воїнів на передовій. У Ново-Михайлівській церковнопарафіяльній школі під час Різдвяного свята «Віфлеємська зірка» було зібрано пожертвування на користь воїнів [175, с. 1268]. Напередодні свята Різдва Христового молодь с. Дмитрівка Дніпровського повіту Таврійської єпархії обійшли майже всі двори цього селища, несучи символ великого релігійного свята – зірку та співаючи тропар цього свята. Отримані гроші (14 карб.) було використано для хворих і поранених воїнів. Зауважимо, що учні Дмитрівської

церковнопарафіяльної та земської шкіл пожертвували частину подарунків, що отримали під час співання Різдвяних колядок [41, с. 163–164].

Серед вихованців церковних початкових шкіл того періоду були прояви вчинків морального характеру. За свідченням «ТЦГВ», учням Ак-Мечетської школи Таврійської єпархії опікунка графиня К. О. Воронцова-Дашкова кожного року надсилала суму в розмірі 45 карб. «на ялинку» та святкові подарунки. Відгукуючись на потреби часу, учні означеної школи вирішили майже всю суму надіслати єпископу Димитрію, щоб «купити гостинців солдатам» [175, с. 1271]. За свідченням цього ж джерела, учні Ксеніїнської двокласної школи також відмовились від святкування, а збережені в такий спосіб гроші попросили архієпископа єпархії використати на потреби воїнів [175, с. 1272].

Участь у допомозі воїнам у цей складний час брали й учні земських шкіл. Наприклад, учні Маріїнського земського училища написали листа єпископу таврійському Димитрію з проханням благословити організований ними гурток «Дитяча лепта», де діти, наслідуючи дорослих, ухвалили рішення про щомісячні внески на користь захисників Вітчизни. «На дорогих та милих діточок призиваю Боже благословення» – було написано у відповіді єпископа [42, с. 21–22].

Зауважимо, що учениці багатьох церковних початкових і вчительських шкіл Півдня України на уроках рукоділля шили білизну, плели теплі речі та виготовляли елементи одягу. Для більш успішного виконання цієї справи в № 35 «Церковних відомостей» за 1914 р. було опубліковано викрійки для виготовлення білизни для воїнів [159, с. 26–28].

Під час війни значна кількість будівель церковних шкіл була віддана під лазарети чи тимчасові притулки для воїнів у запасі. Крім грошових зборів у храмах, приватних осіб та установ, на кошти священнослужителів церков і монастирів влаштовували та утримували шпиталі й лазарети при монастирях та містах. Так, Володимирська школа у м. Ростов-на-Дону в Катеринославській єпархії, церковно-парафіяльна школа м. Карасубазар Таврійської єпархії були віддані під

лазарети. Школи м. Бахмут і м. Мелітополь означених єпархій слугували тимчасовим притулком для воїнів запасу [147, с. 772–773].

Зауважимо, що учні та вчителі Катеринославської єпархії власним коштом утримували чотири іменні ліжка в лазаретах різних місць; у м. Гуляй-Поле за ініціативою та на кошти місцевих священиків було влаштовано лазарет на двадцять п'ять осіб. У м. Феодосія приміщення школи були відведені під склад хліба для місцевого гарнізону, дві школи в м. Сімферополі навчалися в дві зміни, оскільки з ними навчались учні міського училища, приміщення якого було зайняте. Крім того, багато парафіяльних священиків відвідували лазарети, проводили богослужіння та морально підтримували поранених бійців [90, с. 1221]. Духовенство та парафіяни Херсонської єпархії опікувались і допомогою вітчизняним воїнам, які потрапили в полон, у зв'язку з чим канцелярія Архієпископа відкрила прийом пожертвувань на цю справу [167, с. 1–2].

Воєнні лазарети та шпиталі, що не мали військових священиків, обслуговувались представниками парафіяльного та монастирського духовенства. Так, у м. Одесі в 1914 р. був організований Комітет, що «духовно окормлював» військові частини Одеського гарнізону [167, с. 1–2]. Для надання моральної та духовної допомоги воїнам запасних батальйонів, велика кількість яких на той час розташовувалась у м. Сімферополь, Таврійський єпархіальний комітет з надання допомоги хворим і пораненим воїнам ухвалив рішення про проведення читань і бесід на релігійно-побутову, історичну та географічну тематику в будівлях кінотеатрів «Лотос», «Тріанон», «Електробиограф», які мали змогу демонструвати й кінострічки. Представникам духовенства, викладачам духовно-навчальних закладів та іншим особам було запропоновано активно долучатись до цієї справи [120, с. 1068]. Наприклад, св. Костянтин Павловський за схваленням єпископа єпархії проводив у приміщенні церковнопарафіяльної школи в неділю та святкові дні читання, що стосувались релігійних, моральних та патріотичних аспектів. Для моральної підтримки населення та надання правдивої інформації щодо подій у цей час він поширював розповіді очевидців і учасників війни [120, с. 1054]. Учні церковнопарафіяльних шкіл брали активну участь у проведенні концертів та літературних вечорів для бійців, що були влаштовані у місцевих лазаретах. Наприклад, у приміщенні

Епархіального жіночого училища м. Сімферополь було влаштовано народно-патріотичний шкільний літературний ранок, присвячений захисникам Вітчизни та загиблим воїнам [90, с. 1221; 79].

Згідно з «Херсонськими епархіальними відомостями», під час війни в південних епархіях спостерігався значний потік біженців. Для облаштування побуту біженців та надання їм матеріальної допомоги й моральної підтримки в кожній епархії засновувались епархіальні комітети. Так, у Херсонській епархії організували епархіальний комітет допомоги біженцям (здебільшого це були представники Галичини), до якого надходили пожертвування грошми та речами [137, с. 2]. Для розміщення людей використовувались приміщення церковних шкіл, духовних навчальних закладів, церковних шкіл. Церковні школи зараховували на навчання і дітей біженців, а в трьох школах Новомосковського повіту Катеринославської епархії було влаштовано ясла для дітей біженців, які перебували під наглядом місцевих вчительок [147, с. 772]. При Керченському Катерязькому Георгіївському жіночому монастирі була влаштована школа для дівчат-біженок [151, с. 158]. Для моральної підтримки людей, які були змушені переселитись, у 1915 р. Херсонським епархіальним комітетом було влаштоване свято «Віфлеємська зірка» для дітей біженців [16, с. 68].

Невіддільним складником опіки представників громадськості та духовенства під час війни були сім'ї воїнів. Церковні школи допомагали їм продуктами харчування, одягом та взуттям. Діти, батьки яких були призвані захищати Вітчизну, також отримували допомогу у вигляді навчальних посібників та письмового приладдя. За словами А. Сосновського, на потреби цих сімей у Катеринославській епархії зібрали понад 1 тис. 200 карб. [147, с. 770–773]. Так, напередодні свята Різдва Христового в декількох школах Дніпровського повіту найбіднішим дітям воїнів було роздано одяг, що був куплений на пожертвування дітей цих шкіл. У Мелітопольському повіті в справу допомоги значний внесок зробили парафіяльні церкви, сільські громади, опікунства, кредитні спілки та приватні особи. Так, наприклад, вчителька Мало-Лепатіхської школи К. Орловська за власні гроші купувала зошити для найбідніших учнів з сімей воїнів. Особлива опіка надавалась сім'ям учителів церковнопарафіяльних шкіл, які були призвані до регулярної

армії. Їхні сім'ї продовжували отримувати зарплатню та користуватися квартирами, що були закріплені за ними раніше [90, с. 1222–1224].

Згідно з постановами Синоду 1914-1915 рр., парафіяльні опікунства в тісній взаємодії з парафіяльними священиками були покликані організувати у своїй місцевості допомогу сім'ям захисників Вітчизни, що полягала в засіванні їхніх полів і збиранні врожаю на ділянках [136, с. 102–104], на що з готовністю відгукнулись мешканці парафій і вихованці церковних шкіл.

Підкреслимо, через те, що до лав регулярної армії вступили вчителі церковнопарафіяльних шкіл єпархії, значно знизився професійний рівень педагогічного складу церковних шкіл Катеринославської єпархії, оскільки сто двадцять дев'ять досвідчених учителів, дві вчительки як сестри милосердя та дев'ять законовчителів-священиків пішли до лав регулярної армії [147, с. 771]. У Таврійській єпархії дві вчительки церковнопарафіяльних шкіл м. Сімферополь – Олена Бичковська та Ганна Воїнова, закінчивши курси професійної підготовки сестер милосердя, добровільно пішли на фронт [90, с. 1218].

Учителі, які залишались на своїх посадах у початкових церковних школах, продовжували сумлінно працювати та піклуватись про довірених їм на виховання дітей, навіть під час тяжких випробувань. Так, у Таврійській єпархії під час обстрілу флоту міст Феодосії та Ялти в 1914 і 1915 роках, завдяки належному самовладанню та професіоналізму вчителів, з дітей ніхто не постраждав. Наприклад, діти двох шкіл м. Феодосії під час розпочатого обстрілу з морського судна в паніці почали бігти в степ і потрапили в «зону вогню». Учителі наздогнали дітей і вивели їх з небезпечної для життя території [90, с. 1219], у такий спосіб демонструючи приклад морального вчинку, християнської жертвовності та альтруїзму.

Наприкінці 1914 р. Св. Синод ухвалив наказ, яким зобов'язував єпархіальні училищні ради надавати докладні відомості про діяльність церковних шкіл і кількість учителів чоловічої та жіночої статі, які брали участь у війні як воїни або сестри милосердя [159, с. 37–39]. Рекомендувалось у церковних школах здійснювати поминання та вшанування загиблих на війні воїнів з числа вчителів і учнів цих шкіл. Так, наприклад, рекомендувалось розмістити в класі портрет загиблого вчителя з розповіддю про нього та переліком винагород чи відзнак,

отриманих ним на війні. Згідно з постановою Духовного відомства, кожен загиблий учитель або учень церковної школи поминався щоденно впродовж року на ранкових молитвах напередодні занять. Згодом, у 1915 р., на основі постанови Св. Синоду «Про розміщення в приміщеннях церковнопарафіяльних шкіл портретів воїнів, які загинули на війні» дозволялось розміщувати в класних кімнатах портрети й загиблих місцевих мешканців, які брали активну участь у роботі церковної школи. Портрети супроводжувались повним списком заслуг особи й винагород, отриманих нею на війні [158, с. 72].

Отже, спільна діяльність духовенства, церковнопарафіяльних шкіл, громадськості щодо влаштування лазаретів, шпиталів, надання допомоги біженцям та сім'ям воїнів сприяла налагодженню процесу здійснення взаємодії у суспільстві та формувала у молоді шкіл такі позитивні моральні якості, як патріотизм, гордість, співчуття та вдячність захисникам Вітчизни.

У зв'язку зі складною політичною та соціально-економічною ситуацією країни у 1917 р. встановились нові взаємовідносини між Церквою та державою. Представники значної кількості політичних партій того періоду вважали за неможливе залишати православну віру державним віросповіданням і виступали за розмежування сфер діяльності Церкви та держави, заперечували значущість Церкви як морально-виховної інституції держави в той історичний період. «Масивна кам'яна твердиня перетворюється на пухкий пісок», – ішлося у тогочасній періодиці про означені події в суспільстві [71, с. 82].

З моменту зречення імператора Миколи II від престолу та появі 20 червня 1917 р. декрету Тимчасового Уряду майже всі церковні школи та духовні училища, що фінансувались урядом, опинились у підпорядкуванні Міністерства народної освіти. У зв'язку з цим будівлі, у яких вони розміщувались, і бібліотеки, які функціонували при них – вилучались [81, с. 191]. Цей факт ставив під загрозу моральне виховання православного народу, а також зачіпав матеріальні інтереси православного духовенства.

Більш серйозні наслідки для взаємодії Церкви, школи та громадськості мав декрет Тимчасового Уряду від 14 липня 1917 р. «Про свободу совісті», що законодавчо закріплював права представників релігійних об'єднань неправославного сповідання [164, с. 439]. Згідно з

документом, проголошувалась свобода релігійного самовизначення після досягнення чотирнадцяти років, що означало право відмовитись або помінати віросповідання в означеному віці. Викладання в навчальних закладах Закону Божого визнавалось необов'язковим та зводилось до рівня факультативу [9, с. 371–372].

Саме тому в «ХСВ» йшла мова про роль релігії в державі. Наголошувалось: релігія щодо держави «як душа в тілі: коли душа залишає тіло, то останнє вмирає» [135, с. 185]. Автори наполягали на тому, що саме православна Церква була основним джерелом морального виховання того періоду й значення релігії для народу було беззаперечним. Вони дійшли висновку, що зі знищенням релігії держава втратить моральну основу суспільства [135, с. 183–187].

5 серпня 1917 р. було скасовано відомство Синоду, замість якого було засновано Міністерство віросповідань. Як твердив В. Федоров, Тимчасовий Уряд намагався не цілком відділити Церкву від держави, а сформувати систему нових відносин між двома інституціями, що базувалась на засадах співробітництва та взаємної незалежності [58, с. 717–718]. Але представники духовенства та широкої громадськості мали іншу думку щодо цього.

Намір скасувати викладання предмета «Закон Божий» обурило і здивував батьків, діти яких навчались у початкових церковних школах. Парафіяни с. Софіївки Бердянського повіту Таврійської єпархії звернулись до архієпископа Дмитрія з проханням подати клопотання до обер-прокурора Св. Синоду про скасування проекту щодо заборони викладання цього предмета. Після вечірнього богослужіння в храмі парафіяльним священиком прот. Гр. Присяженком було зачитано статтю зі «Всеросійського церковно-громадського вісника», у якій йшлося про загрозу заборони викладання Закону Божого [132, с. 148–149]. Парафіяни цього селища рішуче протестували проти «злого наміру позбавити душу дитини животворящого Світу Божественного» та наполягали на скасуванні такого нововведення. Аналогічне клопотання було написано й парафіянами с. Веселянки цієї ж єпархії, у якому селяни просили єпархіальне керівництво подати клопотання до Тимчасового Уряду про неможливість скасування викладання Закону Божого, оскільки він був «головним і обов'язковим предметом для всіх наших православних дітей» [132, с. 150].

На нашу думку, політика Тимчасового уряду була спрямована на встановлення нових взаємовідносин між державою та православною Церквою, яка втрачала привілейоване становище в моральному вихованні молодого покоління. Розширювались повноваження релігійних об'єднань неправославного сповідання та світських установ, які мали право трактувати Закон Божий згідно зі своїм віровченням або не вивчати його взагалі.

Загалом суспільство того періоду характеризувалось падінням моралі та поділом на різноманітні громади, спілки, партії, що мали свої цілі та завдання. «Становище відчайдушне, безвихідне», – ішлося у періодиці того часу [89, с. 153]. У 1917 р. на сторінках «ХСВ» поширилась інформація про збільшення кількості пограбувань храмів навіть удень, що здійснювались «відкрито й безперешкодно» [89, с. 169; 49]. У «ТЄВ» згадувалося про пограбування кафедрального собору, під час якого було вбито сторожа [92, с. 218], унаслідок чого єпархіальному керівництву й парафіяльному духовенству було доручено організувати серед парафіян охорону церков, церковних святинь і майна [85, с. 279].

Можна твердити, що зміни, які стались у країні, призводили до цілковитої зміни моральних цінностей суспільства того часу. Наприклад, під час церковного свята заборонили дзвін у храмі, «щоб не заважати агітатору більшовиків говорити» [170, с. 176]. Були випадки блюзнірського ставлення до християнських цінностей і моралі й серед священників. Так, серед оголошень у газетах того часу можна було знайти пропозицію студента семінарії щодо його послуг як священника. Він підкреслював, що на попередньому місці служіння користувався повагою серед парафіян, був добрим проповідником, керував хором і співав у ньому. Проте зазначав, що належить до революційної партії і може виступати на мітингах [170, с. 176]. «Розхитайте моральні підвалини суспільства або держави, і тоді жодний правовий порядок, жодна конституція не врятує його від розпаду та загибелі», – зазначалось у періодиці того часу [71, с. 85].

У 1917 р. відбулося відкриття Всеросійського Помісного Собору, що становив вищий орган управління православної Церкви, серед основних завдань якого було розроблення законодавчих положень щодо церковного управління та збереження прерогативи духовенства мати церковні школи та виховувати молодь у дусі православ'я та народності.

Законодавчий акт Священного Собору Православної Церкви «Про викладання Закону Божого» від 28 вересня 1917 р. фактично містив вимогу до нового уряду щодо скасування попередніх постанов і збереження статусу предмета «Закон Божий» у світських і церковних навчальних закладах усіх типів [140, с. 13]. Представники Духовного відомства наполягали на наданні предмету «Закон Божий» однакових прав серед основних предметів в освітніх установах церковного та світського характеру. Зазначалось, що вказаний у постанові Уряду вік – чотирнадцять років – «не забезпечує належної зрілості суджень за умов душевних і тілесних особливостей отрочтва» та є неналежним для ухвалення такого серйозного рішення, а саме – зміни віросповідання чи отримання права не належати до нього.

Намагаючись повернути свої повноваження в справі початкової освіти, Священний Собор Православної Церкви оприлюднив постанови «Про церковні школи», «З приводу законопроекту уряду про церковнопарафіяльні школи», «Щодо правового становища Православної Церкви» та інші [140, с. 6–20; 139; 141], у яких висловлювалось негативне ставлення щодо передачі церковнопарафіяльних, другокласних і церковно-учительських шкіл під патронат світського відомства. Духovenство наполягало на необхідності збереження шкіл цього типу, оскільки на той історичний період саме ці навчальні заклади були поширювачами освіти та морального виховання молоді на засадах християнської релігії.

За словами М. Бабкіна, незважаючи на діяльність духовенства, в практичному введенні Церкви школи перебували до жовтня 1917 року [9, с. 372]. Так, у Таврійській губернії, відповідно до поданих списків початкових училищ за листопад, значна кількість церковнопарафіяльних шкіл у багатьох повітах уже іменувалась як «колишні», що лише підтверджувало цей факт [4]. Робота Собору тривала до 8 вересня 1919 р., однак, за твердженням істориків, після видання Декрету від 23 січня 1918 р. «ці рішення не мали вже для Церкви майже жодного практичного значення» [60, с. 387; 145, с. 743]. У грудні 1917 р., вийшла постанова «Про передачу справи виховання й освіти з духовного відомства у ведення Комісаріату з народної освіти», що була ухвалена радянським урядом після Жовтневої революції і у якій проголошувалось цілковите відділення школи від Церкви й

обмежувався вплив церковних діячів на моральне виховання молоді [68, с. 6].

Декрет радянського уряду від 23 січня 1918 р. «Про свободу совісті, церковні та релігійні об'єднання» зумовлював відділення Церкви від держави та школи від Церкви, унаслідок чого взаємодія представників православної Церкви та громадськості в справі морального виховання учнівської молоді стала взагалі неможливою. Відповідно до цього документа було заборонено викладання предмета «Закон Божий» у навчальних закладах усіх типів. Так, відділ Народної освіти нової влади м. Севастополь видав наказ, який зобов'язував усіх завідувачів навчальних закладів усунути зі школи «предмети культу (ікони, іконостаси) та релігійні обрядовості (читання молитов)» [3]. Згідно з постановою Народного комісаріату освіти від 1919 р., особам, що мали духовний статус, заборонялось обіймати будь-які посади в школах. Звинувачені в порушенні цього наказу «підлягали суду Революційного Трибуналу», інакше кажучи, були розстріляні [126, с. 40]. Згодом особи, які обіймали шкільні посади інспекторів, класних наставників, наглядачів, заоновчителів, були занесені до резерву працівників відділу Народної освіти [3].

У журналі «Революція і церква» вказувалось на те, що християнська мораль, що була основою виховання в церковнопарафіяльних школах і базою предмета «Закон Божий», – «експлуататорська, рабська» і «пролетарським і сільським дітям взагалі не потрібна» [67, с. 11]. Відтепер вона замінювалась на пролетарську, що, як твердило джерело, була набагато вище за християнську. Крім того, Церква була позбавлена всіх фінансових надходжень з боку уряду й повинна була існувати на самозабезпеченні [67, с. 7].

Отже, незважаючи на активну діяльність представників духовенства щодо налагодження ситуації, з приходом радянської влади у 1917 р. усі церковнопарафіяльні школи були відділені від Церкви, а Церква від держави.

Аналіз преси, документів, наукових робіт того часу дає змогу говорити про те, що простий народ ставився з повагою та любов'ю до церковнопарафіяльної школи, оскільки молоде покоління мало змогу здобувати освіту в рідній парафії під керівництвом місцевого священика. До того ж народ цінував моральне спрямування

церковнопарафіяльних шкіл на засадах православного віровчення, оскільки вони сприяли формуванню у дітей християнських цінностей, набожності й працелюбства. За допомогою таких форм морального виховання, як церковний спів, уроки рукоділля та ремісництва; набуття практичних навичок з сільського господарства; паломництво, шкільні та релігійні свята, народні читання та привчання до роботи в бібліотеці, представники православної Церкви доводили до свідомості молодого покоління поняття добра і зла, честі й безчестя, правди та неправди. Взаємодія церковнопарафіяльних шкіл і представників громадськості характеризувалась спільною діяльністю з улаштування та утримання шкіл, участю в церковному хорі та урочистих богослужіннях, заснуванням товариств любителів співу і літніх курсів; наданням фінансової допомоги щодо уроків ручної праці; спільною участю учнів, батьків, опікунів, благодійників, монастирських громад під час паломництва. Особливої уваги заслуговує активна взаємодія церковнопарафіяльних шкіл, священників і громадськості під час Першої світової війни. Їхня спільна діяльність характеризувалась опікуванням сімей воїнів, наданням допомоги біженцям, збиранням речей і грошей, безпосередньою участю священників і вчителів церковних шкіл у бойових діях, влаштуванням шпиталів та лазаретів, організацією благодійних та патріотичних заходів.

З уведенням нової державної політики, що характеризувалась атеїстичними поглядами та намаганням замінити християнську мораль цивільною, держава втрачала найкращих представників просвіти, завдяки яким дітям прищеплювалось християнське учення про мораль і віру. Крім того, порушувався налагоджений процес взаємодії між Церквою, школою та громадськістю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамовъ Я. В. Наши воскресныя школы. Ихъ прошлое и настоящее. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1900. 352 с.
2. Алфавитный указатель дѣйствующихъ и руководственныхъ каноническихъ постановленій, указовъ, опредѣленій и распоряженій Святѣйшаго Правительствующаго Синода (1721-1901 гг. включительно) и гражданскихъ законовъ, относящихся къ духовному вѣдомству православнаго исповедания / сост. С. В. Калашниковъ. 3-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Издание книгопродавца И. Л. Тулузова, 1902. 570 с.
3. АРК Ф. 999. Міністерство внутрішніх справ Кримського крайового уряду. Оп. № 1. №137.В. Н. П. Таврический епархиальный совет (от 31. 01. 1919). № 835. г. Симферополь.
4. АРК. Ф. 60 Таврійська губернська земська управа, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. 4. Ед. хр. №12. Джанкойская Городская Управа. Декабря 6 дня 1917 г. № 46. г. Джанкой. В Таврическую Губернскую Земскую Управу. С. 54.
5. АРК. Ф. 60. Таврійська губернська земська управа, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. № 4 Ед. хр. № 7. Отделу Народного образования от Ново-Тамбовского сельского управления участка Кашкабашч № 7 Агайманской волости Мелитопольского уезда. Озвещение.
6. АРК. Ф. 60. Таврійська губернська земська управа, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. №4. Ед. хр. №5. Доклад Бердянкой уездной земской управы. Бердянскому уездному земскому собранию 50-й очередной сессии созыва 1915 год / Об организации народных чтений с применением кінематографа.
7. АРК. Ф. 60. Таврійська губернська земська управа, м. Сімферополь Таврійської губернії. Оп. 4. Ед. хр. №12. Ялтинская Уездная Земская управа. 29 ноября 1917. № 7114. г. Ялта. В Таврическую Губернскую Земскую Управу. С. 44.
8. Аскольченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академию Ч. 1. 1856. 370 с.

9. Бабкин М. А. Духовенство русской православной церкви и свержение монархи (начало XX в. – конец 1917 г.): монография. Москва: Гос. публ. ист. б-ка России, 2007. 532 с.
10. Баранніковъ Ал. О необходимости наглядности на урокахъ Закона Божія. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ неофициальный*. 1916. № 31. С. 444–445.
11. Бибииков М. В. Византийский прототип древнейшей славянской книги (Изборник Святослава 1073 г.). Москва: Изд-во «Памятники исторической мысли», 1996. 403 с.
12. Бѣлгородскій А. Организация ученическихъ экскурсій. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1912. № 29. С. 1181–1189.
13. Ванчаковъ А. Θ. Церковныя школы Россійской Имперіи къ 1913 году. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1914. № 3. С. 120–127.
14. Ванчаковъ А. Θ. Церковныя школы Россійской Имперіи къ 1913 году. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1914. № 4. С. 205–212.
15. Ванчаковъ А. М. Походъ противъ церковной школы. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1908. № 17. С. 793–799.
16. ВиОлеемская звѣзда. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ неофициальный*. 1916. № 2. С. 66–68.
17. Вороновъ Павелъ. Слово по освященіи Вознесенской церкви-школы въ м. Б.-Токмакъ Бердянскаго уѣзда (о значеніи церковно-приходской школы въ дѣлѣ воспитанія христіанина въ церковномъ духѣ). *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Часть неофициальная*. 1899. № 19. С. 1348–1353.
18. Воскресная школа в Григоріево-Бизюковомъ монастырѣ, Херсонской епархіи, въ 1898 году. *Народное образованіе*. 1899. Кн. IV. С. 110–111.
19. Воскресная школа въ м. Глодоссахъ, Херсонской губерніи. *Народное образованіе*. 1899. Кн. VI, VII. С. 150.
20. Всеподданнѣйшій отчетъ Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода о церковно-приходскихъ школахъ и школахъ грамоты за 1888-1889 учебный годъ. *Церковныя вѣдомости*. 1892. № 8. С. 69–79.

21. Всеподданнѣйшій отчетъ Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода о церковно-приходскихъ школахъ за 1887-1888 учебный годъ. *Церковныя вѣдомости*. 1890. № 11. С. 73–88.
22. Высочайше утвержденное мнѣніе Государственного Совѣта, объявленное Сенату Управляющимъ Министерствомъ Народнаго Просвѣщенія 6 Іюня. По проекту новаго Положенія о начальныхъ народныхъ училищахъ. № 53574. Мая 25. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи*. 1874. *Собраніе второе. Отдѣленіе первое*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1876. Т. XLIX. С. 834–840.
23. Высочайше утвержденное Положеніе о начальныхъ народныхъ училищахъ. Именной указъ, данный правительствующему Сенату 14 Іюля 1864 года. № 41068. Іюля 14. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи*. 1864. *Собраніе второе. Отделеніе второе*. Санкт-Петербург: Въ типографіи II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1867. Т. XXXIX. С. 613–618.
24. Высочайше утвержденное Положеніе о церковныхъ школахъ вѣдомства Православнаго исповѣданія. № 21290. Апреля 1. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи*. 1902. *Собраніе третіе. Отдѣленіе первое*. Санкт-Петербург: Государственная типографія, 1904. Т. XXII. С. 206–211.
25. Высочайше утвержденное Положеніе объ управленіи школами церковно-приходскими и грамоты вѣдомства Православнаго исповѣданія. № 12561. Февраля 26. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи*. 1896. *Собраніе третіе. Отдѣленіе первое*. Санкт-Петербург: Государственная типографія, 1899. Т. XVI. С. 136–141.
26. Высочайше утвержденные Правила о школахъ грамоты. № 7665. Мая 4. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи*. 1891. *Собраніе третіе*. Санкт-Петербург: Государственная типографія, 1894. Т. XI. С. 235–238.
27. Высочайше утвержденный докладъ Сената. О назначеніи границъ Губерніямъ: Новороссійской, Кіевской, Минской, Волынской, Подольской и Малороссійской, и о разделеніи ихъ на уѣзды. № 18.117. Августа 29. *Полное собраніе законовъ Россійской*

- Имперіи. Собрание первое.* Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. Т. XXIV. С. 706–710.
28. Высочайше утвержденный докладъ Синода. О приведеніи Епархіальныхъ границъ сообразно границамъ Губерній и объ учрежденіи новыхъ Епархій. № 19.156. Октября 16. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собрание первое.* Санкт-Петербург: Тип. II Отделения Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. Т. XXV. С. 813–821.
 29. Вѣдомость № 3. О средствахъ содержанія школь. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ оффиціальный.* 1889. № 21, 22, 23. С. 980–998.
 30. Голось сельскаго народнаго учителя о дѣятельности духовенства по религіозно-нравственному образованію народа. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости.* 1883. № 12. С. 295–303.
 31. Голубев С. Т. Кіевскій митрополить Петръ Могила и его сподвижники: Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. *Приложенія къ Т. 2.* 1898. 498 с.
 32. Господи, спаси насъ, погибаемъ. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ неофиціальный.* 1917. № 14. С. 153–154.
 33. Григорьев В. В. Историческій очеркъ русской школы. Москва: Тов-во тип. А. Н. Мамонтова, 1900. 587, [III] с.
 34. Губернии Россійской имперіи. История и руководители. 1708–1917 / под общ. ред. Грызлова Б. В., Самохвалова Н. Ф., Морукова Ю. Н. Москва: Объединѣнная редакция МВД России, 2003. 480 с.
 35. Давня українська література : хрестоматія / упоряд. М. М. Сулима. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Освіта, 1994. 576 с.
 36. Дем'ян Наливайко. Ліки на оспалий умисел людський / пер. В. Шевчука. *Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія.* Київ: Радянський письменник, 1988. С. 34–37.
 37. Демидовъ Константинъ. Отчѣтъ о состояніи церковно-приходскихъ школь и школь грамоты Херсонской епархіи в учебно-воспитательномъ отношеніи за 1900–1901 уч. годъ. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ.* 1902. № 22. С. 754–774.

38. Докладъ Члена Губернскаго Училишнаго Совѣта Протоіеря Алексѣя Назаревскаго Его Преосвященству, Преосвященнѣйшему Гермогену, Епископу Таврическому и Симферопольскому о положеніи школьнаго дела в Таврической епархіи. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ оффиціальній.* 1884. № 8. С. 346–373.
39. Докладъ Члена Губернскаго Училишнаго Совѣта, Протоіеря Алексѣя Назаревскаго, о преподаваніи Закона Божія въ народныхъ школахъ Таврической Епархіи въ истекшемъ 1883/4 учебномъ году. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ оффиціальній.* 1885. № 13. С. 675–687.
40. Дьяченко Гр. О воскресныхъ чтеніяхъ для народа. *Церковно-приходская школа.* 1889. Июль. С. 14–28.
41. Егоровъ Андрей. Его Преосвященству, Преосвященнѣйшему Димитрію, Епископу Таврическому и Симферопольскому. Днѣпровскаго уѣзда, села Дмитріевки, Преображенской церкви священника Андрея Егорова рапортъ. *Таврическій церковно-общественный вѣстникъ.* 1915. № 5. С. 163–165.
42. Жертва школьниковъ на нужды войны. *Таврическій церковно-общественный вѣстникъ.* 1917. № 1. С. 21–22.
43. Захарія Копистенський. Палінодія, або Книга оборони / пер. В. Шевчука. *Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття).* Кн. 3. 2006. С. 637–642.
44. Зизаний Стефан. Казанье Св. Кирилла. Вильна : Типогр. братства, 1596. 224 л. 8⁰.
45. Зизаний Стефан. Кириллова книга. Москва: Старообрядническая типогр, 1791. [15], 8, 561 л. 2⁰.
46. Значеніе школы въ приходахъ съ населеніемъ инославныхъ исповѣданій. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ.* 1889. № 52. С. 1624–1626.
47. Иван Вишенский. Книжка. *Иван Вишенский. Сочинения; под. ред. И. П. Ерѣмина.* Москва – Ленинград: Изд-во Академии Наук СССР, 1953. С. 7–129.

48. Ивановъ А. О церковно-приходскіхъ школахъ. *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1908. № 15. С. 593–601.
49. Изборник 1076 года / под ред. С. И. Коткова. Москва: Наука, 1965. 1090 с.
50. Извлечение из всеподданѣйшаго отчета Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода за 1890 и 1891 гг. *Церковныя вѣдомости*. 1894. № 4. С. 35.
51. Извлечение из всеподданѣйшаго отчета Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода по вѣдомству Православнаго Исповѣданія за 1894 и 1895 гг. *Церковныя вѣдомости*. 1898. № 51-52. С. 442–460.
52. Извлечение из всеподданѣйшаго отчета Оберъ-Прокурора Святѣйшаго Синода по вѣдомству Православнаго Исповѣданія за 1896 и 1897 гг. *Церковныя вѣдомости*. 1900. № 8. С. 61–68.
53. Извѣстія и замѣтки. Молитвенный домъ-школа. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1889. № 12. С. 330–332.
54. Изъ школьнаго міра. *Церковно-приходская школа*. 1889. Май. С. 47–58.
55. Именный, данный Сенату. О новомъ разделеніи Государства на Губерніи. № 17.634. Декабря 12. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собраніе первое*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. Т. XXIV. С. 229–232.
56. Именный, данный Сенату. О разделеніи Новороссійской Губерніи на три Губерніи: на Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую, и обустройство тамъ Судебныхъ мѣсть. № 20.449. Октября 8. *Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи. Собраніе первое*. Санкт-Петербург: Тип. II Отделенія Собственной Его Императорскаго Величества Канцеляріи, 1830. Т. XXVII. С. 288–291.
57. Императорская киевская духовная академия в её трёхвековой жизни и деятельности (1615-1915 гг.): Историческая записка / авт. Ф. Титов. Киев: Гопак, 2003. 688 с.
58. История России XIX – начала XX века: учебник / под ред. В. А. Федорова. 3-е изд., перераб. Москва: Изд-во Московского ун-та; Издательский центр «Академия», 2004. 864 с.

59. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI – XIII ст. Київ: Наукова думка, 1966. 248 с.
60. Карташев А. В. Временное правительство и Русская Церковь. *Современные записки. Общественно-политический и литературный журнал*. Т. II. Париж, 1933. С. 369–388.
61. Касіян Сакович. Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного; пер. В. Шевчука. *Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія*. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 160–183.
62. Кашменскій Ө. Еще о школахъ грамоты, ихъ значеніи и постановкѣ. *Церковно-приходская школа*. 1889. Апрель. С. 3–27.
63. Кирило Транквіліон-Ставровецький. Перло многоцінне; пер. В. Шевчука. *Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія*. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 300–312.
64. Клірик Острозький. Відпис на листа в Бозі превелебного отця Іпаті; пер. В. Шевчука. *Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття)*. Кн. 3. 2006. С. 432–458.
65. Костомарів М. І. Історія України в життєписях визначніших її діячів. Львів, 1918 / пер. Олександр Барвінський. Київ: Україна, 1991. 493 с.
66. Кравченко О. П. Вчення про людину у філософії Георгія Кониського і Григорія Сковороди: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2006. 225 с.
67. Красиков П. Крестьянство и религия (Доклад по религиозному вопросу на съезде коммунаров в декабре 1919 г.). *Революция и церковь*. 1919. № 6-8 (июнь-август). С. 1–15.
68. Красников Н. П. Ленинский декрет об отделении церкви от государства и его международное значение. Ленинград: Знание, 1967. 20 с.
69. Куденковъ Антоній. Обь устройствѣ въ селахъ церковныхъ женскихъ школ. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ неофициальный*. 1916. № 21. С. 337–341.

70. Куплетскій М. Церковно-религіозна жизнь въ Россіи. Причины сочувствія православнаго населенія къ церковно-приходской школѣ. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1899. № 23. С. 901–904.
71. Къ вопросу объ отделиніи церкви отъ государства. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ офіціальный*. 1917. № 9. С. 80–85.
72. Лѣтопись Нестора со включеніемъ поученія Владимира Мономаха: Посobie при изученіи русской литературы. Вып. XVI-й / подъ ред. А. Н. Чудикова. 2-е испр. и доп. изд. И. Глазунова. Санкт-Петербург: Типогр. Глазунова, 1903. 202 с.
73. Маковская К. Уроки рукодѣлія, какъ средство, способствующее привлеченію дѣвочекъ въ школы. *Церковно-приходская школа*. 1891. Ноябрь. Отдѣлъ I. С. 195–201.
74. Маркевичъ Авксентій. Паломничество учениковъ и ученицъ Юзовской Братской церковно-приходской школы Екатеринославской епархіи въ Святогорскую Успенскую пустынь Харьковской епархіи. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ неофіціальный*. 1901. № 31. С. 810–819.
75. Маркевичъ Авксентій. Паломничество учениковъ и ученицъ Юзовской Братской церковно-приходской школы Екатеринославской епархіи въ Святогорскую Успенскую пустынь Харьковской епархіи. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ офіціальный*. 1902. № 2. С. 29–40.
76. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. посібник. Київ: Вікар, 2003. 335 с.
77. Мелетій Смотрицький. Тренос, тобто плач єдиної святої вселенської апостольської східної церкви, з поясненням догматів віри. *Українська література XVII ст.: Синкрет. писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / Упоряд., приміт. і вступ. стаття В. І. Кречотня*. Київ: Наукова думка, 1987. С. 67–92.
78. Мономах В. Поученіе. *Антологія педагогічної думки древньої Русі і Руського державства XIV-XVII вв.* / сост.: С. Д. Бабашин, Б. Н. Митюрів. М. : Из-во “Педагогіка”, 1985. 366 с., ил.

79. Москалевъ Василій. Въ Таврической Епархіальный Комитетъ по оказанію помощи больнымъ и раненымъ воинамъ // Таврической церковно-общественный вѣстникъ. 1914. № 34. С. 1070-1071.
80. Мѣры къ поднятію народнаго образованія въ Херсонской епархіи. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1889. № 28. С. 832–833.
81. Народное образование в трудах историков русской церкви: хрестоматия / сост. М. Н. Костикова. Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2000. 196 с.
82. Нѣсколько словъ объ участіи духовенства въ дѣлѣ народнаго образованія. *Таврическая епархіальная вѣдомости. Отдѣлъ неофициальный*. 1875. № 3. С. 82–85.
83. О законоучителяхъ въ народныхъ школахъ. *Таврическая епархіальная вѣдомости. Отдѣлъ официальный*. 1885. № 7-8. С. 356–378.
84. О льготномъ отпускѣ церковно-приходскимъ школамъ растений и сѣмянъ изъ сельско-хозяйственныхъ и садовыхъ заведеній Министерства Государственныхъ Имуществъ. *Церковныя вѣдомости*. 1889. № 33. С. 316–318.
85. О мѣрахъ къ охранѣ церковей отъ разбойныхъ ограбленій. *Херсонскія епархіальная вѣдомости. Отдѣлъ официальный*. 1917. № 24. С. 279.
86. О преподаваніи въ начальныхъ школахъ церковнаго пѣнія. *Отдѣлъ неофициальный Таврическихъ епархіальныхъ вѣдомостей*. 1889. № 8. С. 327–346.
87. О церковно-приходскихъ школахъ (по поводу циркуляра г. министра народнаго просвѣщенія попечителямъ учебныхъ округовъ). *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ*. 1883. № 15. С. 385–388.
88. Общій очеркъ состоянія народныхъ училищъ Таврической губерніи за 1881 годъ. *Таврическая епархіальная вѣдомости. Отдѣлъ официальный*. 1883. № 6. С. 280–287.
89. Объ охранѣ церковнаго достоянія отъ злоумышленниковъ. *Херсонскія епархіальная вѣдомости. Отдѣлъ официальный*. 1917. № 14. С. 169.

90. Обь участіи церковнихъ школь Таврической епархіи въ современной войнѣ. *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1915. № 32. С. 1214–1224.
91. Огірко О. В. Християнська етика в університетській системі освіти. *Наукові праці : наук.-метод. журнал. Педагогічні науки*. 2002. Т. 20. Вип. 7. С. 7–14.
92. Ограбленіе каѲедральнаго собора. *Таврическія епархіальныя вѣдомости*. 1917. № 27-29. С. 218–220.
93. Опредѣленіе Святѣйшаго Синода. *Народное образование*. 1908. Вып. 7. 56 с.
94. Опредѣленіе Святѣйшаго Синода. Отъ 10-19 августа 1888 г., за № 1697, о порядкѣ разрѣшенія ходатайствъ касательно допущенія свѣтскихъ лицъ къ преподаванію Закона Божія въ начальнихъ училищахъ. *Церковныя вѣдомости*. 1888. № 38. С. 221–222.
95. Опредѣленіе Святѣйшаго Синода. Отъ 22 января-12 февраля 1888 года, за № 171, по отчету о состояніи церковно-приходскихъ школь Херсонской епархіи за 1885-1886 учебный годъ. *Церковныя вѣдомости*. 1888. № 15. С. 76–77.
96. Опытъ историческаго очерка церковно-приходскихъ школь. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ*. 1883. № 17. С. 793–802.
97. Оріховський Станіслав. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу Станіслава Оріховського-Роксолана. *Українська література XIV – XVI ст.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 113–152.
98. Орловъ А. С. Сборники Златоустъ и Торжественникъ. ОЛДП : Типогр. И. Н. Скороходова, 1905. 80 с.
99. Освященіе церкви со школою въ Знаменкѣ, Феодосійскаго уѣзда, Таврической губерніи. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1895. № 47. С. 1678–1679.
100. Остроумовъ М. Современное положеніе народнаго образованія въ отношеніи къ религіи. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1908. № 11. С. 503–525.
101. Откуда церковно-приходскія школы могутъ безмездно получать сѣмена и астенія. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1892. № 13. С. 500.

102. Отчетъ Епархіального Училищнаго Совѣта о состояніи школъ церковно-приходскихъ и грамоты въ Екатеринославской епархіи за 1901 гражданскій годъ. Екатеринославъ: Типографія Братства Св. Владиміра, 1902. 173 с.
103. Отчетъ о состояніи народныхъ школъ въ Таврической губерніи, составленный по порученію Его Преосвященства членомъ губернскаго училищнаго совѣта прот. А. Назаревскимъ за 1882 г. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ оффиціальній.* 1883. № 9-10. С. 428–459.
104. Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Херсонской епархіи за 1902/3 уч. годъ. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ.* 1904. № 18. С. 449–457.
105. Отчетъ о состояніи церковно-приходскихъ школъ и школъ грамоты по Херсонской епархіи за 1893/4 учебный годъ. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ.* 1895. № 9. С. 239–251.
106. Отчетъ о состояніи церковно-приходскихъ школъ Таврической Епархіи за 1884/5 учебный годъ. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ оффиціальній.* 1886. № 15. С. 776–796.
107. Отчетъ Таврическаго епархіального наблюдателя о состояніи церковныхъ школъ Таврической епархіи въ 1903/4 учебномъ году. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Часть оффиціальная.* 1905. № 5. С. 285–301.
108. Отчетъ Таврическаго епархіального наблюдателя о состояніи церковныхъ школъ Таврической епархіи въ 1903/4 учебномъ году. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Часть оффиціальная.* 1905. № 6. С. 366–382.
109. Отчетъ Таврическаго епархіального наблюдателя о состояніи церковныхъ школъ Таврической епархіи въ 1903/4 учебномъ году. *Таврическія епархіальныя вѣдомости. Часть оффиціальная.* 1905. № 7. С. 463–482.
110. Отчетъ Таврическаго Епархіального Наблюдателя о состояніи церковныхъ школъ Таврической епархіи в 1910-1911 учебномъ году. *Таврическія епархіальныя вѣдомости.* 1912. № 23-24. С. 418–423.
111. Отчетъ Херсонскаго Епархіального Училищнаго Совѣта о состояніи церковно-приходскихъ школъ и школъ грамоты Херсонской

- епархії за 1900 гражданській годъ. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ*. 1902. № 8. С. 249–257.
112. Отчетъ Херсонскаго Епархіальнаго Училищнаго Совѣта о состояніи церковно-приходскихъ школъ и школъ грамоты Херсонской епархії за 1900 гражданській годъ. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ*. 1902. № 5. С. 153–160.
113. Отъ комиссії по участию церковно-приходскихъ школъ в учебномъ отдѣлѣ Всероссийской выставки въ Нижнемъ-Новгородѣ въ 1896 году (Выписка изъ журнала Училищнаго Совѣта при Святѣйшемъ Синодѣ, от 27-го февраля 1895 г. за № 38). *Церковныя вѣдомости*. 1895. № 15. С. 129–130.
114. Очеркъ исторіи церковной школы въ Бердянскомъ уѣздѣ за первое двадцатипятилѣтіе (съ 1884 г. по 1909 г.). *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1910. № 3. С. 87–93.
115. Очеркъ исторіи церковной школы въ Бердянскомъ уѣздѣ за первое двадцатипятилѣтіе (съ 1884 г. по 1909 г.). *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1910. № 4. С. 141–145.
116. Павло Русин. Поетичні твори. Українська література XIV–XVI ст. Київ: Наукова думка, 1988. С. 445–456.
117. Палея Толковая: «Книга бытия небеси и земли»: Древнерусский текст и перевод / вступ. статья В. В. Кожин; пер. и ред. А. М. Камчатнов. Москва: Согласие, 2002. 647 с.: ил.
118. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.): Тексти і дослідження; редкол.: В. І. Шинкарук та ін. Київ: Наукова думка, 1988. 568 с. : іл.
119. Первый опытъ разработки вопросовъ начальнаго народнаго образованія въ Екатеринославской губерніи Екатеринославской губернской Земской Управой. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ оффиціальный*. 1914. № 7. С. 283–288.
120. Покровскій Л. П. Засѣданіе Таврическаго Епархіальнаго Комитета по оказанію помощи больнымъ и раненымъ воинамъ. *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1914. № 34. С. 1062–1070.
121. Полетаев Н. Воскресныя школы. *Церковно-приходская школа*. 1893. Кн. 11. Июнь. Отдель I. С. 280–287.
122. Полетаевъ Н. Воскресныя школы. *Церковно-приходская школа*. 1893. Кн. 10. Май. Отдель I. С. 208–226.

123. Полетаевъ Н. Послѣднее законодательное слово о школахъ грамоты. *Церковно-приходская школа*. 1891. Октябрь. Отдѣль I. С. 131–148.
124. Полек В. Т. Исторія української літератури Х–XVII століть: навч. посібник. Київ: Вища школа, 1994. 144 с.
125. Положеніе о церковныхъ школахъ вѣдомства Православнаго Исповѣданія. *Церковныя вѣдомости*. 1902. № 15-16. С. 80–86.
126. Постановление Народнаго Комиссариата по Просвѣщенію о недопущеніи духовенства к занятію должностей в школахъ, утвержденное в засѣданіи 3-го марта 1919 года. *Революція и церковь*. 1919. № 2 (Февраль). С. 40.
127. Правила о школахъ грамоты. *Церковныя вѣдомости*. 1891. № 20. С. 163–166.
128. Православное духовенство и народное образованіе. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1892. № 38. С. 1320–1322.
129. Преображенскій И. Мѣропріятія послѣднихъ лѣтъ, направленные къ благоустроенію школъ грамоты. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1891. № 12. С. 382–386.
130. Преображенскій И. Мѣропріятія послѣднихъ лѣтъ, направленные къ благоустроенію школъ грамоты. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1891. № 13. С. 414–418; *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1895. № 2. С. 55.
131. Протесты православныхъ прихожанъ по поводу слуховъ о прекращеніи преподаванія закона Божія въ начальныхъ училищахъ. *Таврическія епархіальныя вѣдомости*. 1917. № 19-21. С. 148–150.
132. Пругавинъ А. С. Законы и справочныя свѣдѣнія по начальному народному образованію. Санкт-Петербург: Складъ изданій О. Н. Поповой, 1898. 785, [VIII] с.
133. Пчела. *Памятники литературы Древней Руси: XIII век* / вступ. статья Д. С. Лихачѣва. Москва: Художественная литература, 1981. 616 с.
134. Религія и государство. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣль неофіціальній*. 1917. № 17-18. С. 183–187.
135. Рункевич С. Г. Великая отечественная война и церковная жизнь. Петроградъ. Книга первая. 1916. 356, [3] с.

136. Сборникъ правилъ и программъ для церковно-приходскихъ школъ, съ относящимися къ нимъ опредѣленіями Св. Синода / сост. Д. Тихомировъ. Могилевъ на Днѣпрѣ : Скоропечатня и Літографія Ш. Фридланда, 1887. 98, [1] с.
137. Свѣдѣнія о народныхъ чтеніяхъ при церковно-приходской школь Григоріево-Бизюкова Монастыря за 1901 год. *Прибавленія къ Херсонскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ*. 1902. № 4. С. 112–115.
138. Священный Соборъ Православной Россійской Церкви. Собраніе опредѣленій и постановленій / Выпускъ первый. Приложение къ «Дѣянiямъ» второе. Москва: Изданіе Соборнаго Совѣта, 1918. 34 с.
139. Священный Соборъ Православной Россійской Церкви. Собраніе опредѣленій и постановленій / Выпускъ второй. Приложение къ «Дѣянiямъ» второе. Москва: Изданіе Соборнаго Совѣта, 1918. 30 с.
140. Священный Соборъ Православной Россійской Церкви. Собраніе опредѣленій и постановленій / Выпускъ четвертый. Приложение къ «Дѣянiямъ» второе. Москва: Изданіе Соборнаго Совѣта, 1918. 55 с.
141. Слово многоцінне. Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу та Бароко XV–XVIII століть: в 4-х книгах / упоряд. В. Шевчук, В. Яременко. Київ: Аконіт, 2006. Кн. 1. 799 с.
142. Слово о польку Игоревѣ, Игоря, сына Святославля, внука Ольгова / вступ. стаття В. Л. Микитася. Київ: Дніпро, 1979. 119 с.
143. Смирнов П. По поводу устроєнія такъ называемыхъ церквей-школъ. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1897. № 32. С. 1103–1107.
144. Смолич И. К. История Русской Церкви: 1700–1917: в 2-х ч. Москва: Валаамский монастырь. Ч. 2. 1997. 798 с.
145. Соколов П. Н. Воспоминание о частных школах грамотности. *Прибавленія к Херсонским епархиальным ведомостям*. 1883. № 15. С. 388–396.
146. Сосновскій А. Церковныя школы въ 1914–1915 уч. году. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣлъ неофициальный*. 1915. № 31. С. 770–773.
147. Средства для поддержанія и усиленія грамотности въ народѣ. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1889. № 34. С. 1022–1024.

148. Старовойт О. М. Релігійне вільнодумство як прояв культурно-національного відродження в Україні кінця XVI – початку XVII ст. (Стефан Зизаній) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03. Львів, 1997. 23 с.
149. Сумцов М. Ф. Характеристика южно-русской литературы семнадцатого вѣка. Киевъ: Типогр. Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1885. 18 с.
150. Таврическое духовенство и война. *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1917. № 7. С. 157–164.
151. Тітов Х. Стара вища освіта в Київській Україні 16 – поч. 19 в. Київ: Друкарня Української академії наук, 1924. 432 с.
152. Транквіліон-Ставровецький Кирило. Зерцало Богословіи. Почаїв : Друкарня Успенського монастиря, 1790. [12], 355 арк.
153. Тхоржевська Т. Д. Розвиток теорії та практики виховання дітей на засадах православної моралі в історії педагогіки України: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Нац. пед. ун-т. ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. 493 с.
154. Узаконення и распоряженія правительства и высшаго церковно-школьного управления по дѣламъ церковныхъ школь. *Народное образование*. 1910. Вып. 9. 124 с.
155. Узаконення и распоряженія правительства и высшаго церковно-школьного управления по дѣламъ церковныхъ школь. *Народное образование*. 1911. Вып. 10. 99 с.
156. Узаконення и распоряженія правительства и высшаго церковно-школьного управления по дѣламъ церковныхъ школь. *Народное образование*. 1905. Вып. 4 (Февраль). 80 с.
157. Узаконення и распоряженія правительства и высшаго церковно-школьного управления касающіеся церковныхъ школ. *Народное образование*. 1915. Вып. 14. 112 с.
158. Узаконення и распоряженія правительства и высшаго церковно-школьного управления касающіеся церковныхъ школ. *Народное образование*. 1914. Вып. 13. 135 [1] с.
159. Українська література у портретах і довідниках: давня література – література XIX ст.: довідник / редкол. С. П. Денисюк, В. Г. Дончик та ін. Київ: Либідь, 2000. 353 с.

160. Федів Ю. О, Мозгова Н. Г. Історія української філософії : навч. посібник. Київ: Україна, 2001. 512 с.
161. Феодосєв Андрей. Опытъ восполненія недочётвъ въ современной постановкѣ преподаванія Закона Божіею въ народной школѣ. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣль неофициальный*. 1914. № 8. С. 333–340.
162. Физиолог. *Памятники литературы Древней Руси: XIII век* / вступ. статья Д. С. Лихачёва. Москва: Художественная литература, 1981. 616 с.
163. Фирсов С. Л. Церковь в империи. *Очерки из церковной истории эпохи Императора Николая II*. Санкт-Петербург: Сатисъ, 2007. 459, [4] с.
164. Халамендик В. Б. Історія розвитку української філософської думки: культурно-освітні аспекти. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії : зб. наук. праць*. 2009. Вип. 38. С. 126–138.
165. Харлампович К. Острожская православная школа. *Киевская старина*. 1897. № 5. С. 177–207.
166. Херсоно-Одесская Церковь въ истекшемъ 1916 году. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣль неофициальный*. 1917. № 1-2. С. 1–8.
167. Хома Євлевич. Лабіринт / пер. В. Крекотня. *Українська поезія XVII століття (перша половина): антологія / упоряд., приміт. і вступ. стаття В. В Яременко*. Київ: Радянський письменник, 1988. С. 185–206.
168. Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.) / упоряд. О. І. Білецький. 3-тє вид., доп. Київ: Радянська школа, 1967. 780 с.
169. Церковныя извѣстія. *Херсонскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣль неофициальный*. 1917. № 15-16. С. 176.
170. Церковныя школы. *Екатеринославскія епархіальныя вѣдомости. Отдѣль неофициальный*. 1912. № 6. С. 266–268.
171. Церковныя школы Россійской Имперіи къ 1907 г. *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1908. № 3. С. 116–122.
172. Чернецкій К. Паломничества учениковъ народныхъ школъ. *Церковно-приходская школа*. 1891. Декабрь. Отдѣль I. С. 269–276.

173. Чижевський Д. І. Історія української літератури (від початків до доби реалізму). Тернопіль: МПП «Презент», 1994. 480 с.
174. Шведовъ М. Объ участіи церковнихъ школъ Таврической епархіи въ современной войнѣ. *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*. 1915. № 33-34. С. 1266–1275.
175. Шевчук В. О. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть. Кн. 1. Київ: Либідь, 2004. 400 с.; іл.
176. Шелководство при церковно-приходской школъ (Къ свѣдѣнію завѣдывающихъ школами священниковъ и учителей Юго-Западнаго края). *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1891. № 27. С. 890–894.
177. Шикуча О. П. Екзистенційний вимір духовності людини у творчості Григорія Сковороди: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Львівський нац. ун-т. ім. Івана Франка. Львів, 2004. 175 с.
178. Школа грамоты для взрослыхъ дѣвиць. *Прибавленія къ Церковнымъ вѣдомостямъ*. 1890. № 36. С. 1207.
179. Школа, литература и жизнь. *Вѣстникъ воспитанія. Научно-популярный журналъ для родителей и воспитателей*. Москва: Типо-литографія В. Рихтеръ, 1896. № 3. С. 226–253.
180. Энциклопедический словарь: в 41 т. / Издатели Ф. А. Брокгауз И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Тип. И. А. Ефрона, Т. XI а. 1894. 958, [III] с.
181. Ямчук П. М. Християнський консерватизм: дух, епоха, людина: монографія. Одеса: ОІВС, 2001. 264 с.
182. Яременко П. К. «Пересторога» – український антиуніатський памфлет початку XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 164 с.
183. Lichtensztue Y. Poglady filozoficzno-prawne Stanislawy Orzechowskiego. Warszawa, 1939. 234 s.
184. Meyendorff P. The Liturgical Reforms of Peter Moghila: A New Look. *Saint Vladimir's Theological Quarterly*. 1985. Vol 29. P. 101–114.

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

ТЕМА 1. БІБЛІЯ – СЛОВО БОЖЕ ДО ЛЮДИНИ

1. 1. Святе Письмо про створення світу

Як і коли постав Всесвіт? Чому він існує? Чому існуємо ми? З самого початку свого існування люди цікавляться цими питаннями. Дехто вважає, що життя, так само як і Всесвіт, є результатом еволюції крихітного шматочка матерії протягом мільйонів років. Інші припускають, що стався величезний вибух у космосі, і світ зробився таким, яким він є сьогодні. Багато людей, споглядаючи життя, усвідомлюють, що ми створені Кимось надзвичайно розумним і могутнім. Отже, хто Він? Як ми можемо пізнати Його? Біблія надасть нам відповіді на ці запитання.

«Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було Слово. Воно було в Бога споконвіку. Усе через Нього повстало, і ніщо, що повстало, не повстало без Нього» (Івана 1:1-3). Все створилося за Його словом. Колись давно Господь створив Небо і Землю, а Земля залишалась холодною, темною і пустельною. Нікого не було на ній. Творець створив те, чого ніколи не було. У *перший день*, за Його словом, було відділено світло від темряви, і сталися Ніч та День, був вечір, і був ранок.

На *другий день* творіння Господь подивився на Землю. На ній було багато води, яка покривала все. Тоді Господь сказав: «Нехай станеться твердь посеред води, і нехай відділяє вона між водою й водою». З'явилося блакитне небо, яке наповнилось чистим повітрям і білими хмарами.

На *третій день*, за словом Бога, з'явилась суша з-під води, уся вода зібралась у глибокі місця, утворені Богом для цього. «І назвав Бог суходіл: Земля, а місце зібрання води назвав: Море. Море завжди перебуває в русі, але ніколи не може перейти воно далі того місця, яким обмежив його Бог. Господь звелів і земля вродила траву, ярина, яка розвивала насіння, овочеві дерева, що приносили плоди. Виросли також і квіти. Господь знав, що рослинам та деревам необхідні світло й тепло.

Промовив Господь на *четвертий день*: «Нехай будуть світила на тверді небесній для відділення дня від ночі, і нехай вони стануть

знаками, і часами умовленими». Створив Бог велике яскраве світило – сонце, а для ночі – місяць та зорі. І запалив Бог на небі сонце, аби зігрівати весь світ. Сонце допомагало рости рослинам та деревам, розподіляло час за днями, місяцями й роками, а також змінювало пори року на весну, літо, осінь, зиму. Бог створив місяць зі срібним світлом, аби освітлювати ніч, і мільярди сяючих зірок.

На *п'ятий день* творіння відчув Бог, що порожньо на морі і небі та вирішив вдихнути в них життя. Він промовив: «Нехай вода вириє дрібні істоти, душу живу, і птаство, що літає над землею під небесною твердю». І раптом у морях, озерах і ріках заплюскотіли великі й маленькі риби з довгими, короткими, яскравими, темними й різнобарвними хвостами. У небесну височінь майнуло птаство. Орли полетіли над горами, а чайки – над океанами. У кожної пташки була своя пісня. Бог потурбувався про всіх. Господь спостерігав за рибами морськими і птахами небесними. Кожну пташку й рибу Він наділив дивовижною здатністю продовжувати свій рід.

За словом Божим на *шостий день* з'явилися на землі різні тварини; з'явилися також бджоли, мурахи, черв'яки. І сказав Бог: «Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панує над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усією землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі». І сталося так. Бог створив тіло людини з пороку земного й вдихнув живе дихання. Людина отримала душу й тіло, завдяки чому в неї з'явилась можливість пізнавати Бога. З ребра Адама створив Господь йому жінку й названо її було Єва, що означало – «мати всього живого». Піклуватись про всіх створених істот Бог доручив Адамові та Єві. Він благословив їх, поселив в Едемському саду.

Скінчив Бог працю свою і побачив, що все було прекрасним. Світло було яскравим, повітря було наповнене пахощами квітів, сяйво сонця і місяця переповнювало небеса, птахи і звірі, і всі живі істоти були здоровими та щасливими. Найщасливішими від усіх були Адам і Єва, оскільки вони мали змогу думати про Бога та славити Його.

На сьомий день відпочивав Господь від праці своєї. Він благословив день сьомий і освятив його. Відтоді тисячі літ народ Божий відпочиває на сьомий день і схиляється перед Господом, мудрим і великим творцем.

Питання для самоконтролю:

1. Як саме Бог усе створив?
2. Назвіть етапи створення світу.
3. Чи відрізняється життя людини від іншого життя, створеного Богом? Як саме?
4. Що людям потрібно робити в сьомий день тижня? Чому?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Цілий світ нерівноцінний душі: світ проходить, а душа нетлінна й прибуде нетлінною».

Святий Іоан Ліствичник

«Тілу неможливо жити без дихання, і душі неможливо жити, існувати, не знаючи Творця».

Святитель Василь Великий

«Пристрасті тримаються одна за іншу, як ланки в ланцюзі».

Авва Ісая

Завдання 1.

Вправа «Вітання»

У ведучого в руках квіточка, яку він зі словами привітання й щирими побажаннями передає будь-кому з учасників вправи. Той, у кого квіточка опинилась, теж передає її зі словами привітання й побажання наступному учасникові. І так триває доти, доки всі учасники не привітаються між собою.

Учасникам вправи пропонують продовжити речення:

- Якби мій настрій мав колір, то він би був...
- Якби мій настрій міг звучати, то він би зазвучав, як...
- Якби мій настрій оцінити за 10-бальною шкалою, то він відповідав би...

Висловлюються всі учасники вправи.

Завдання 2.

Вправа «Хто для Бога найцінніший?»

Мета: допомогти учням зрозуміти, що людини – найбільш досконале творіння Боже на землі. Розвивати в учнів бажання зберігати чистоту серця, щоб бути достойними називатись Божими дітьми.

Обладнання: чарівна скриня, дзеркало.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Діти по черзі підходять до столу й зазирають у скриню, на денці якої прикріплено дзеркало. При цьому вони нікому не розказують про те, що там побачили.

Обговорення:

1. Кого Ви побачили в скрині?
2. Які емоції Ви відчули?
3. Чи приємно Вам було побачити своє відображення? Чому?

Висновок: Пам'ятайте, що ми для Бога найцінніші й у кожного з нас є особливе призначення на цій землі.

Завдання 3.

Розшифруйте ключовий вірш, розташувавши слова в порядку зростання чисел.

7	2	10	13	3	6	9
Божим	ми	що	сталося	розуміємо,	Словом	так,
12	5	8	4	1	14	11
невидимого	віки	збудовані	що	Вірою	видиме.	з

Відповідь: Вірою ми розуміємо, що віки Словом Божим збудовані, так що з невидимого сталося видиме. (Єретеї 11:3).

Завдання 4. Прочитайте казку та дайте відповіді на запитання.

ЯК ФЕДЬКО ВІДЧУВ У СОБІ ЛЮДИНУ

Василь Сухомлинський

Пішов раз малий Федько з матір'ю на поле картоплю копати.

– Вісім років тобі, – каже мати, – працювати час по-справжньому. Викопує мати кущ, а Федько вибирає з ямки картоплю й у відро кидає. Не хочеться Федькові працювати. Визбирує картоплю, що зверху, а в землі не хоче копирсатися. Залишив картоплю в одному кущі, у другому.

Мати помітила таку роботу та й каже:

– Хіба тобі не соромно? Людина ж дивиться і все бачить!

Оглядається Федько довкола й дивується: Де ж та Людина? Що вона бачить?

– У тобі, Федьку, Людина. Усе вона бачить, усе помічає, та тільки ти не завжди дослухаєшся до того, що вона тобі говорить. Ось прислухайся до її голосу, вона тобі й скаже, як ти працюєш.

– А де ж вона в мені – Людина? – дивується Федько.

– У голові твоїй, у грудях, у серці, – підказує мати.

Перейшов Федько до іншого куща, позбирав картоплю, що зверху лежала. Хотів було вже залишити його, аж тут мов і справді хтось докоряє: що ж ти, Федьку, робиш? Порийся, там ще є картопля в землі.

Здивувався Федько, оглянувся. Нікого немає, а мов хтось дивиться на його роботу й соромить. «І справді, мабуть-таки, Людина бачить мою роботу», – подумав Федько, зітхнув, розгріб землю біля викопаного куща й знайшов ще кілька картоплин.

Легше стало на душі Федькові. Аж пісеньки веселої заспівав. Працює він годину, працює другу і все більше дивується. Ледве подумає: «Навіщо так глибоко гребтися, мабуть, уже немає картоплі», а тут хтось і підслухає його думку. І соромно стає Федькові. Але й радісно, ой, як радісно! «Гарний цей друг – Людина», – думає Федько.

Обговорення:

1. Що в казці Василя Сухомлинського було прототипом Людини?
2. Що заважало Федькові допомагати матусі як належить?
3. Розтлумачте вислів з Біблії. Про яку звичку людини в ньому йдеться? «Пожадання лінивого вб'є його, бо руки його відмовляються робити, – він кожного дня пожадливо жадає, а справедливий дає та не жалує» (Приповісті 21:25-26).
4. Що потрібно робити для того, щоб зберегти совість чистою?

Висновок: Саме ця Людина, яка живе в серці кожного з нас, і є Образом Божим, або нашою совістю.

Завдання 5.

Вправа «Творіння Божі»

Мета: допомогти учням зрозуміти, що людина найбільш досконале творіння Бога на землі.

Обладнання: папір, ручки.

Час: 7 хвилин.

Хід вправи: Розповідь учителя про творіння Боже: «Ми вже знаємо, що є речі, які людина не могла сама створити. Це небо, земля, ріки, моря, зорі, рослини і тварини. Все те, що створив Бог, – прекрасне й розумне. Квітам Творець дав красу та ніжний аромат. Птахів Бог створив крилатими, щоб вони, літаючи над землею, нагадували нам про ангелів. Коли Бог створив видимий світ, настали тиша і спокій. Тварини жили собі серед розкішної зелені та пахучих квітів. Всі були рівні між собою. Та бракувало розумного творіння, яке могло б управляти всіма видами творінь. Тоді Бог створив невідому доти істоту – першу людину, якій усі звірі почали служити. Людина отримала душу: вона могла плакати й радіти, сумувати й любити, бачити добро, яке виходить від Бога, і нести добро іншим людям.

Завдання до вправи:

1) Складіть порівняльну таблицю відмінностей між тваринами та людиною.

Тварина	Людина
Ходить на 4-х лапах	Пряма постава

2) Дайте відповіді на запитання:

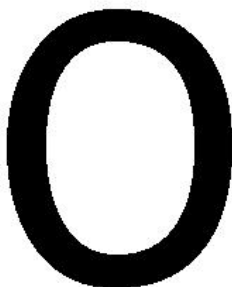
1. Для чого Бог створив людину?
2. Для чого Бог створив тварину?
3. У чому полягає різниця між тваринами та людьми?
4. Як ми маємо поводитись, щоб називатись Божою людиною?
5. Для чого ми живемо?

Висновок: Святе Письмо каже: «Плодіться й розмножуйтесь, і наповнюйте землю, оволодійте нею, і пануйте...» (Бут. 1:28). Це перше повеління Бога для людей. Адам і Єва були першою сімейною парою, вони мали народжувати й виховувати дітей. Бог і зараз хоче, щоб люди створювали сім'ї, щоб батьки любили й виховували дітей, а діти поважали батьків і слухались їх.

Завдання 6.

Розгадайте ребуси.

Вісник: Біля, Теорія, Слово

Завдання 7.

Тренінгова вправа «Місток взаєморозуміння»

Мета: допомогти учням зрозуміти, що найцінніше серед людей – це взаєморозуміння й взаємоповага.

Обладнання: крейда.

Час: 7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий креслить на підлозі лінію і пропонує уявити, що це вузький місток над прірвою. Учасникам, які об'єднались у пари, потрібно рухатись назустріч одне одному уявним «містком», не виходячи за лінію. Необхідно розминутись і пройти свій шлях до кінця, не зачепивши партнера й не «впавши» в прірву. Можливі різні варіанти конструктивного розв'язання проблеми.

Обговорення:

- Які почуття у Вас виникли під час виконання цієї вправи?
- Чи могли б Ви покластись на свого партнера?
- Як саме можна висловити повагу до Бога та до інших?

Висновок: Бог створив людину за Своїм образом і подобою. Отже, виявляючи повагу до інших, намагаючись зрозуміти мотиви їхніх вчинків, ми в такий спосіб виявляємо пошану та вдячність Богові.

1. 2. Заповіді Божі – життєвий дороговказ

Десять Заповідей – основа багатьох законів Божих, які регулюють повсякденне життя. Господь докладно пояснює, як жити за Його законами, як треба вшановувати Його волю. Є закони, які

передбачають відповідальність за вчинення насильства над людьми або ж за неправомірні дії з їхнім майном. Закони підтверджують та оберігають чисельні права людини. Духовні закони містять багато вказівок, як дотримуватись моралі у своєму житті на основі чесності й справедливості, як виказувати співчуття бідним і знедоленим, як доброзичливо й шанобливо ставитись до інших. Господь дав людям закони, що окреслюють родинні стосунки та правила ведення господарства.

Найвідомішим повчанням Ісуса є *Заповіді Блаженств*, у яких Він розповідає про життя під владою Бога. Усю ніч Він провів у молитві до Бога. Зранку обрав з-поміж своїх учнів дванадцять апостолів, особливих помічників. Невдовзі назбирався великий натовп, люди хотіли почути Ісуса та отримати від Нього зцілення від хвороб. Ісус пояснював, як повинні жити громадяни Божого Царства та роз'яснював, що Бог хоче від нас не тільки зовнішньої покори. Ми повинні мати чисті, покірні Божові серця.

Корінь у словах «пристрасть» і «страждання» один і той самий. Палкий стан є по суті безперервне й марне страждання, що переходить за людиною й у вічність, якщо вона не встигне до смерті щиро покаятись. Свобода від пристрасті мовою Євангелія означає «блаженство». Наприклад, від скам'янілої нечутливості вільні засмучені, від сріблолюбства – милостиві, від гніву – лагідні й миротворці. Усіх їх Спаситель у Євангелії називає блаженними. І це блаженство, звичайно, переходить з ними й у Вічність.

Свобода – невіддільна частина сутності людини як образу Божого. Як Бог вільний у всіх своїх проявах і бажаннях, так і людині дано дар вільного вибору своїх рішень і вчинків. Це дар любові Христової: людина може прийняти волю Творця Всесвіту або відкинути її, жити відповідно до заповідей Господніх або порушувати їх. Але за свою свободу кожен несе відповідальність перед Богом, своїм вільним вибором багато в чому визначає свою подальшу долю.

Якщо людина порушує заповіді Божі, ці духовні закони нашого світу, то вона вибирає зло й поступово вкорінюється в гріху, зріднюється з темними силами й свідомо відпадає від Бога, від добра й вічного життя.

Якщо людина дотримується заповідей Божих і живе за внутрішнім голосом своєї совісті, то вона з'єднується з добром, з силами світла і йде по шляху до вічного життя.

Кожна наша думка, висловлене слово, вчинок несуть у собі елемент вибору між добром і злом. Людина у своїй діяльності не може бути морально нейтральною. Завжди є вибір, а значить, свобода вчинити, сказати, подумати так чи так.

Питання для самоконтролю:

1. Які Божі Заповіді, що вміщені в Старому та Новому Заповітах, Ви знаєте?
2. Що відбувається, коли людина порушує заповіді Божі?
3. Що відбувається, коли людина дотримується заповідей Господа?
4. «Я знаю діла твої, що ти не холодний, ані гарячий. Якби то холодний чи гарячий ти був! А що ти літеплий, і ні гарячий, ані холодний, то виплону тебе зі Своїх уст...» (Об'явлення 3:15-16). Про які якості людини йде мова?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОЦІВ

«Заповіді дано проти пристрастей, щоб очистити душу і ввести її в первісний стан».

Святий Ісаак Сирін

«Совість – почуття духу людського, тонке, світле, яке відрізняє добро від зла».

Святитель Ігнатій Брянчанінов

«Якщо ти сам віддалив себе від Бога, то згадай, що той, хто віддаляється від сонця, проводить життя в п'єтми».

Святитель Григорій Богослов

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Не силою, а добром»

Мета: показати, що підхід з позиції сили не завжди є найефективнішим засобом спілкування та спонукання людей до зміни поведінки.

Час: 2 хвилини.

Хід вправи: Утворити пари й стати обличчям одне до одного. Одному з партнерів затиснути руку в кулак і так тримати його перед іншим.

Завдання: розтулити кулак партнера за 10 секунд.

Обговорення:

- Чи всім вдалося розтулити кулак? У який спосіб?
- Хто це зробив не силою, а чемно попросивши?
- Які якості ми проявляємо, коли чемно просимо щось в іншого? (повага до іншого, дія без примусу, доброзичливість).

Висновок: Отже, як переконаємось, підхід з позиції сили не завжди є найефективнішим засобом спілкування та спонукання людей до зміни поведінки. Тому розв'язуймо завжди всі питання тільки з позиції добра та взаємоповаги.

Завдання 2. Розшифруйте послання Мойсею.

Підставте замість цифр літери.

	А	Б	В	Г	Д	Е	Ж
	22	8	1	23	11	19	27
	З	И	І	Ї	Й	К	Л
	7	15	17	29	25	4	18
	М	Н	О	П	Р	С	Т
	24	2	20	14	6	5	10
	У	Х	Ч	Ш	Щ	Ь	Ю
	16	12	13	9	3	28	26
	Я						
	21						

8	20	23		1	17	11	14	20	1	17	1						
2	22		24	20	18	15	10	1	16								
24	20	25	5	19	21		7	22	1	10	6	22		7			
6	22	2	4	16		1	5	26	11	15		2	22				
7	19	24	18	17		8	16	11	19								
18	19	27	22	10	15		12	18	17	8		21	4	15	25		
18	26	11	15		7	24	20	27	16	10	28						
7	8	15	6	22	10	15		7	8	19	6	17	10	28			
5	20	8	17		5	10	17	18	28	4	15						
5	4	17	18	28	4	15		7	24	20	27	19	10	19			
7	29	5	10	15		7	22		20	11	15	2					
11	19	2	28		2	19		8	17	18	28	9	19				

*Віновий: Бог відповів на молитву Мойсея. «Затра зранку
 кожного на землі буде лежати хліб, який люди зможуть
 збирати. Зверніть собі стільки, скільки зможете з їсти за
 один день. Не бігйте».*

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Заповіді Божі – життєвий дороговказ»

Мета: навчити розуміти необхідність правил і законів Божих, їх цінність у суспільстві.

Обладнання: маркери.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий об'єднує учасників у дві команди з **РІЗНОЮ КІЛЬКІСТЮ** гравців і просить вишикуватись у дві колони. Потім він починає спеціально давати нечіткі інструкції щодо виконання завдання для того, щоб викликати непорозуміння, спричинити метушню та суперечки серед представників двох команд. Наприклад, ведучий дає маркер першому гравцеві в кожній команді та пропонує почати гру. Певна річ, команди будуть розгублені через брак чітких вказівок і вимагатимуть пояснень. Тренер не реагує на скарги й пояснює окремі правила тренінгової вправи. Наприклад: «Маркер треба спочатку передати в кінець колони, а потім повернути його назад. Виграє команда, яка закінчує передачу предмета першою». Команди починають, але ведучий їх зупиняє, роз'яснюючи, що вони не дотримуються правил вправи, оскільки маркер слід було передавати через ліве плече. Серед гравців виникає обурення та суперечки щодо справедливих правил і чітких інструкцій до вправи.

Після чергового старту ведучий зупиняє вправу й оголошує нове правило. Наприклад: «Треба спочатку повертатись до сусіда, що стоїть позаду, а потім віддавати йому маркер». Ведучий навмисно оголошує «переможцями» ту групу учасників, які програвали. Учасники здебільшого обурені перебігом гри.

Обговорення:

- Що Ви відчували, коли виконували цю вправу?
- Що було справедливим?
- Що було несправедливим?
- Що може зробити гру справедливою?
- Для чого потрібні правила?

Висновок: Як переконуємось, брак чітких правил та інструкцій як у вправі, так і в житті, породжує непорозуміння та образи. Якщо людина дотримується Божих Заповідей, то її життя наповнюється любов'ю та Божим благословенням.

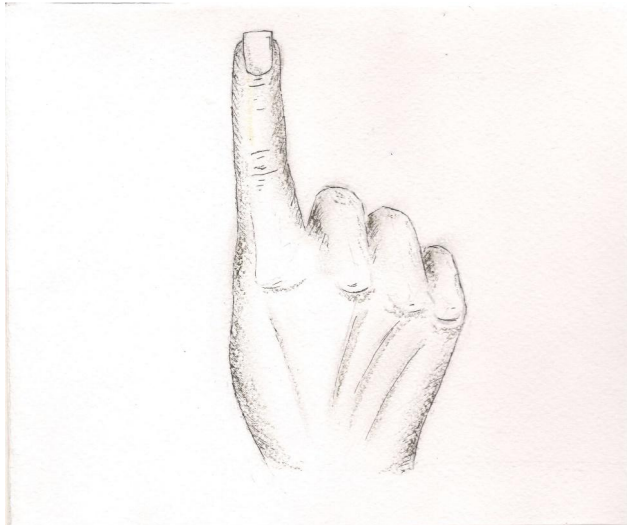
Завдання 4.

МАЙСТЕР-КЛАС «10 ЗАПОВІДЕЙ ГОСПОДНІХ»

Промовляючи Заповіді Господа, використовуйте відповідну кількість пальців. Дивіться приклади на малюнках.

1 ЗАПОВІДЬ

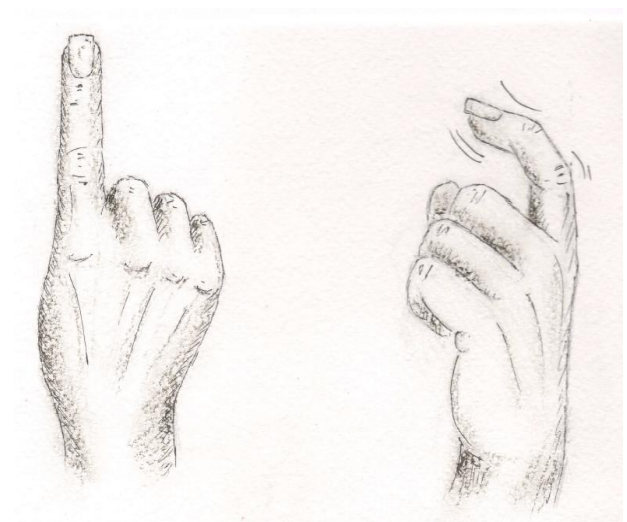
Я – Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю з дому

2 ЗАПОВІДЬ

Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що у воді під землею.

Не вклоняйся їм і не служи їм, бо Я – Господь.

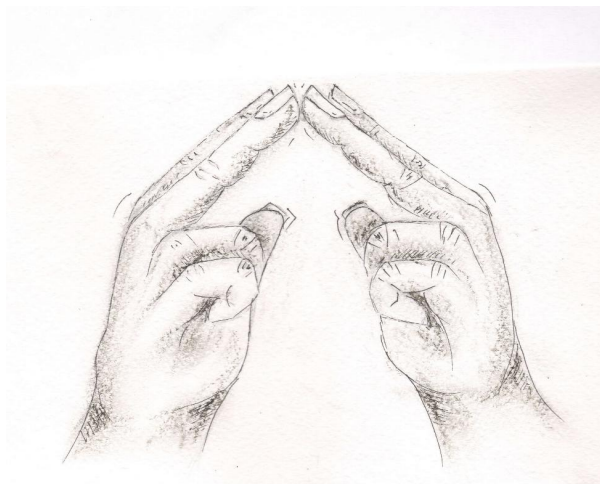
3 ЗАПОВІДЬ

Не призывай
Імення Господа,
Бога твого,
даремно, бо не
помилує Господь
того, хто
призиватиме Його
Імення
надаремно

4 ЗАПОВІДЬ

Пам'ятай день
суботній, щоб
святити його!

5 ЗАПОВІДЬ

Шануй свого батька
та матір свою,
щоб довгі були твої
дні на землі,
яку Господь, Бог
твій, дає тобі!

6 ЗАПОВІДЬ

Не вбивай!

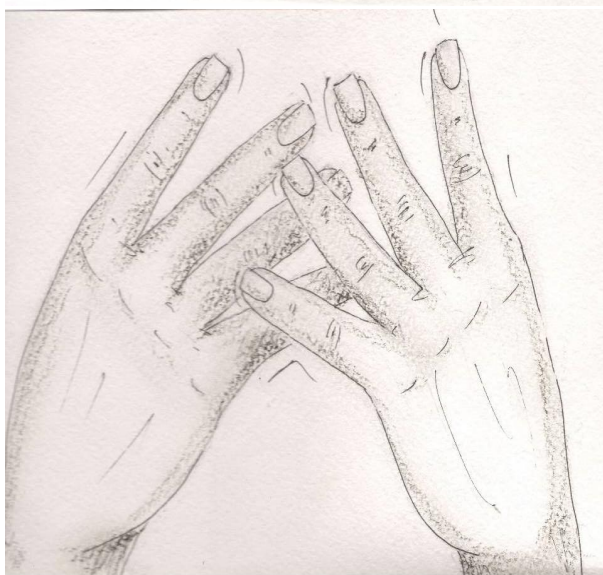
7 ЗАПОВІДЬ

Не чини
перелюбу!

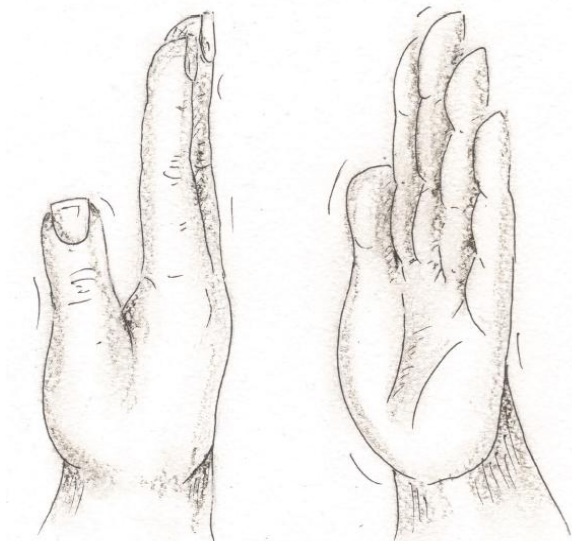
8 ЗАПОВІДЬ

Не кради!

9 ЗАПОВІДЬ

Не свідкуй
неправдиво на
свого ближнього!

10 ЗАПОВІДЬ

Не жадай дому
ближнього свого,
не жадай жони
ближнього свого,
ані раба його,
ані невільниці його,
ані вола його,
ані осла його,
ані всього, що
ближнього твого!

Завдання 5.

Тестові завдання «10 Заповідей»

1. Шість днів працєю і роби всі свої справи, а сьомий день – субота – ГОСПОДУ, Богові твоєму. Це Заповідь

- а) 7;
- б) 6;
- в) 4;
- г) 8.

2. Яку Заповідь порушив ізраїльський народ, коли вклонився золотому тельцеві?

- а) жодної;
- б) 1;
- в) 9;
- г) 2.

3. Яку Заповідь виконав Мойсей, побудувавши Скинїю?

- а) 3;
- б) 2;
- в) 1;
- г) 4.

4. Якщо людина згадує ім'я Господа всує, у повсякденних ситуаціях, то цим вона порушує Заповідь.

- а) 3;
- б) 4;
- в) 5;
- г) 6.

5. Якої Заповіді дотримався Ісак, погодившись виконати волю батька та одружитись з Ревекою?

- а) 4;
- б) 5;
- в) 6;
- г) 10.

6. Яку заповідь Господа порушив Давид, коли забажав забрати до царського дому Вірсавію, жінку хіттеянина Урії?

- а) 1;
- б) 2;
- в) 3;

г) 10.

7. Брехня, обман – це порушення Заповіді.

а) 7;

б) 8;

в) 9;

г) 10.

8. Яку Заповідь намагалась порушити жінка пана Йосипа, який перебував у Єгипті?

а) 8;

б) 7;

в) 6;

г) 5.

9. Яку Заповідь порушив Каїн, вчинивши злочин зробивши недобре зі своїм братом?

а) 6

б) 7

в) 8

г) 9

10. Коли людина хоче привласнити те, що їй не належить, то вона порушує.....Заповідь.

а) 5;

б) 8;

в) 9;

г) 4.

Віповіді: 1. Б; 2. Г; 3. В; 4. А; 5. Б; 6. Г; 7. В; 8. Б; 9. А; 10. Б.

Завдання 6.

Вправа «Впиши число»

Мета: розкрити зміст Божих Заповідей і важливість дотримання їх у житті людини; плекати почуття любові до Бога, до ближнього, милосердя та щирості.

Обладнання: картки з завданнями.

Час: 2 хвилини.

Хід вправи: Виконайте завдання. Впишіть над рисочкою___ число відповідної Заповіді.

- ___ Йосип нечемно відповідає своїй мамі.
- ___ Ганя, замість йти на Службу Божу, розмовляє коло церкви.
- ___ Павло повертає все, що позичає.
- ___ Івась любить брехати.
- ___ Наталя допомагає мамі прибирати квартиру.
- ___ Галя обожнює відомого співака, намагається жити, як він.
- ___ Василь дуже заздрить товаришу через його новий телефон.
- ___ Катруся має звичку в будь-якій ситуації казати: «Ой, Господи!»
- ___ Петро почав курити.
- ___ Ірина сказала правду матусі, що це вона розбила чашку.
- ___ Любов у неділю дуже любить поспати.
- ___ Батьки Оленки живуть понад 20 років разом.

Обговорення:

- Які заповіді нам роз'яснюють відносини людини з Богом?
- У яких заповідях ідеться про взаємини між людьми?

Висновок: Сьогодні ми мали змогу дізнатись, як Божі Заповіді працюють у повсякденному житті. Ми любимо Бога й будемо старанно виконувати те, що Він заповів нам.

1. 3. Жити по совісті

Слово «совість» означає спільну звітку, тобто знання, розуміння того, що є добро, а що – зло. Совість споконвічно закладена в душу кожної людини Богом – це голос Божий, що звучить у кожному.

Якби всі люди поводитись згідно з велінням своєї совісті, то світ би, суспільство, людські стосунки були б зовсім іншими. Але, як ми з вами вже говорили, у кожної людини є свобода волі. І часто люди живуть не по совісті, а за велінням своїх пристрастей і гріховних бажань.

Коли людина чинить усупереч своїй совісті, спочатку її гризе сором, їй ніяково й вона відчуває внутрішні страждання. Це і є докори сумління. Вони свідчать про те, що людина відступила від волі Божої, вчинила гріх, відкрила свою душу для впливу демонічного світу. Якщо ж людина не кається, а продовжує грішити, то голос совісті звучить у її душі вже тихіше, а згодом – зовсім замовкає. Це означає, що людина вбила в собі совість. Не випадково в народі кажуть: безсовісна людина, людина зі спаленою совістю.

Дуже часто люди заглушають голос свого сумління, наслідуючи поганий приклад своїх близьких. Совість їм каже одне, а оточення – інше. І людина починає думати, що, напевно, вона не має рації, що, може, вона якась неповноцінна, не така як інші, і щоб не виділятися, а бути «як усі», чинить наперекір своїй совісті.

Наприклад, хтось у класі під час уроку починає погано поводитись. Галасує, пустує, заважає слухати й займається іншими справами. Решта учнів розуміють, що він чинить погано, але не тільки не зупиняють подібну поведінку, а й починають наслідувати її. Совість підказує таким хлопцям, що вони поведуться погано, але їм чомусь соромно й ніяково вчинити так, як підказує внутрішній голос. Вони мовчать або навіть беруть участь у пустошах. Це свідчить про те, що в таких людей немає мужності та чіткого розуміння, «що таке добре й що таке погано».

Святий авва Дорофей виділяв три аспекти збереження совісті:

1. Збереження совісті до Бога (жити за Його заповідями).
2. Збереження совісті до ближнього (не чинити нічого поганого людям ні словом, ні ділом, ні думкою).
3. Збереження совісті до речей (користуватися речами охайно, не кидати, не псувати їх тощо).

Людина, яка хоче зберігати совість чистою, завжди повинна уважно аналізувати свою поведінку в контексті цих аспектів.

Питання для самоконтролю:

1. Як Ви розумієте, що таке совість?
2. Чому ми порушуємо поради нашої совісті?
3. Коли частіше це відбувається й за яких обставин?
4. Що потрібно для того, щоб жити по совісті?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Нехай мене всі лають, тільки би совість хвалила».

Святитель Тихон Задонський

«Совість є першим законом Божим, який Він написав глибоко в серці первозданних людей і який згодом кожен з нас, народжуючись, отримує від своїх батьків, як ксерокопію».

Старець Паїсій Святогорець

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Голос Бога в людині»

Мета: закріпити розуміння значення поняття «совість».

Час: 7-10 хвилин.

Обладнання: роздруківка корабля, аркуші самоклеючого паперу, ручки.

Хід вправи: Ведучий звертається до учасників вправи: «У нас є кораблик, якому бракує вітрил. Наше завдання полягає в тому, щоб кораблик поплив. Я роздам аркуші, на яких Ви повинні написати, що для Вас означає «Совість». Після цього учасники по черзі зачитують свої написи та приклеюють на те місце, де повинні бути вітрила.

Обговорення:

- Як Ви розумієте вислів «совість – це голос Бога в людині»?
- Які якості характерні для совісної людини?
- У яких ситуаціях скромність нам може допомогти?
- Чи буває Вам «важко на душі» й коли? Наведіть приклади.

Висновок: Отже, ми можемо твердити, що справжні скарби не матеріальні, а духовні. Щоб накопичити духовний скарб, потрібні величезні зусилля, і в цьому нам зможе допомогти наша совість, яка є «голосом Бога в людині». Совість – це як вітрила на кораблі, а корабель – це наше життя духовне. Жити по совісті, означає, жити так, як заповів нам Господь.

Чи знаєте Ви що?

Слово «сумління» згадується в Біблії дванадцять разів

Дії 24:16 ... І я пильно дбаю про те, щоб завсіди мати **сумління** невинне, щодо Бога й людей ...

1Пет 3:16 ... Майте добре **сумління** ...

Рим 2:15 ... як свідчить їм **сумління** та їхні думки...

Рим 9:1 ... Кажу правду в Христі, не обманюю, як свідчить мені мого **сумління** через Духа Святого...

1Кор 8:7 ... і їхнє **сумління**, бувше недуже, споганюється...

1Кор 8:10 ...чи ж сумління його, бувше слабе...

1Кор 8:12 ... вражаючи їхнє слабе сумління, ви проти Христа грішите...

1Кор 10:29 ... Говорю ж не про власне сумління, але іншого...

1Тим 1:19 ...маючи віру та добре сумління...

Тит 1:15 ... але занечистилися і розум їхній, і сумління...

Євр 9:14 ... очистить наше сумління від мертвих учинків...

Євр 13:18 ... бо надіємося, що маємо добре сумління ...

Завдання 2. Прочитайте казку та дайте відповіді на запитання.

БРЕХНЯ АБО ПРАВДА?

Пішли хлопчики в ліс. У лісі гриби, ягоди, птахи. Загулялись хлопчики, що ї не помітили, як день минув. Йшли додому – боялись: «Ой, дістанеться нам вдома на горіхи!» Ось зупинились вони на дорозі й подумали, що краще: збрехати чи правду сказати?

– Я скажу, – вирішив перший, – ніби вовк на мене напав у лісі. Злякається батько й не буде мене сварити.

– Я скажу, – вирішив другий, що дідуся зустрів. Зрадіє мати й не буде сварити мене.

– А я правду скажу, – вирішив третій. – Правду завжди легше сказати, тому що вона правда й вигадувати нічого не потрібно.

Ось розійшлися вони собі по домівках. Тільки сказав перший хлопчик батькові про вовка, глядь – лісовий сторож іде.

– Немає, – каже, – у цих місцях вовків. Розсердився батько. За першу провину розсердився, а за брехню – удвічі.

Другий про діда розповів, а дід тут як тут – у гості йде. Дізналася мати правду. За першу провину розсердилась, а за брехню – удвічі.

А третій хлопчик прийшов і розповів правду. Похвалила його мама за чесність і пробачила.

Обговорення:

1. Що змусило першого та другого хлопчиків сказати неправду, а третього – правду?

2. Що означає бути чесним і правдивим?
3. Як ми можемо проявляти чесність і правдивість? Наведіть приклади.

Завдання 3.

З'єднайте вирази, що містять поняття «совість», з їх тлумаченнями.

1. Зробити на совість (сумлінно)	В) Той, у кого голос Божий ясно звучить у серці, і він живе згідно з волею Божою
2. Щоб спокійна була совість	Г) Чути голос Божий у своїй душі, який викриває нас
3. Свобода совісті	Д) Говорити правду, згідно з волею Божою, з євангельським духом
4. Людина з чистою совістю	Ф) Робити все для того, щоб потім себе не звинувачувати
5. Відчувати докори сумління	С) Гріховний вчинок, після якого людину мучать докори сумління
6. Цей вчинок на його совісті	А) Немає обмежень у сповіданні будь-якої релігії
7. Говорити по совісті	Е) Робити щось добре, сумлінно

Відповіді: 1. Е; 2. Ф; 3. А; 4. В; 5. Г; 6. С; 7. Д

Завдання 4.

Тренінгова вправа «Спілкуйся по-чесному»

Мета: дати змогу учасникам вправи в процесі спілкування відчувати ті переживання, коли їх змушують діяти відповідно до стереотипів.

Обладнання: набори пазлів або розрізаних картинок за кількістю груп, картки з написами (наприклад: «Посміхайся мені», «Будь похмури», «Ігноруй мене», «Скриви обличчя», «Говори зі мною, ніби мені 5 років», «Підбадьорюй мене», «Жалій мене», «Кажи, що я нічого не вмію» тощо).

Час: 7-10 хвилин.

Хід вправи: Учасники поділяються на групи по 5-7 осіб. Ведучий кожному з учасників одягає на голову «корону» так, щоб той не бачив, що на ній написано, але решта учасників бачить напис («корони» виготовляють з двох смужок білого паперу, склеєних по краях). Відтак кожній групі дається завдання: скласти пазл, але під час роботи звертатись до учасників своєї групи так, як написано на кожній картці. Коли пазли складені, відбувається обговорення вправи.

Обговорення:

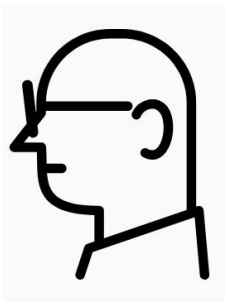
- Які відчуття виникли у Вас під час спілкування, коли Ви виконували цю вправу?
- Як впливає на людину подібна манера спілкування?
- Чи відоме Вам таке поняття, як «булінг»? Яку заповідь порушують люди, спілкуючись у такий спосіб?

Висновок: Дуже часто люди спілкуються з нами так, як вони вважають за потрібне. Зі свого боку, ми також можемо ображати людей, керуючись у процесі спілкування стереотипами, які склались у нас. Пам'ятаймо, що нас усіх створив Господь за своєю подобою і заповів нам любити одне одного. Отже, потрібно спілкуватись з іншими по совісті.

Завдання 5. Прочитайте розповідь і дайте відповіді на запитання.

КОЛИ ЗАВАЖАЄ БОГ

Цей випадок стався з одним ученим атеїстом, який жив в Англії. Він твердив, що «Бога немає», і намагався довести це відомому священнослужителю. Але той не став сперечатися, а просто сказав: «Згадайте, коли Бог став заважати Вам у цьому житті».

Спочатку професорові дуже не сподобалась ця відповідь, тому що він очікував наукової суперечки, логічних доказів ... і готувався до цього. Але потім він став згадувати своє життя. І знайшов той самий момент, про який говорив йому єпископ. У дитинстві вчений був дуже релігійним хлопчиком і часто разом з батьками ходив до церкви. Там він вставав попереду, біля солеї, і уважно слухав молитви й дивився на ікони. Коли вони всією родиною йшли до церкви, мама давала йому монетки, які він опускав у капелюх сліпого старця, що сидів на паперті й просив милостиню. Так тривало довго.

Одного разу майбутній учений побачив у вітрині магазину дуже красиву іграшкову конячку. Він просив батьків купити її, але вони сказали, що річ дуже дорога й у них немає на неї достатньої кількості грошей. Тоді хлопчик став думати, де б йому роздобути ці кошти, і придумав Коли він опускав кілька монеток у шапку сліпого жебрака, то непомітно забирав звідти цілу жменю грошей. Незабаром він накопичив потрібну суму й купив настільки бажану іграшку.

Тільки в церкві йому стояти стало якось незручно. Хлопчиків здавалось, що святі з ікон дивляться на нього якось докірливо, ніби священник здогадується про його гріх і може сказати батькам. На службі маленький грішник почав ставати біля самісіньких дверей церкви й ледве міг дочекатись закінчення служби. І коли одного разу його однокласник сказав, що Бога немає і так думає багато людей, хлопчик дуже зрадів і взагалі припинив ходити до церкви.

Обговорення:

1. Чому священнослужитель не став сперечатись з атеїстом?
2. Чи приємно було професорові згадувати своє дитинство? Чому?
3. Що саме стало причиною перетворення вірянина на атеїста?

Завдання 6.

Пройдіть разом із сім'єю до храму Дорогою Добра.

1. 4. Цінність людського життя

Які найголовніші цінності в людському житті? Правильність відповіді на це питання залежить від того, вірить або не вірить людина в Бога, у чому вона бачить сенс свого життя, на що сподівається й у що вірить.

Для православних християн, а такими ось уже тисячу років є наші предки, питання очевидне й однозначне. Найголовнішою цінністю в цьому світі є наша безсмертна душа й усе те, що сприяє її формуванню як образу Божого та розвитку на подобу Боже, що дає їй вічне й щасливе життя в Бозі.

Ми знаємо, що людина створена за образом Божим і покликана до служіння Богу. А що це означає? Хіба може людина вийти зі свого ества та перетворитись на всемогутнього Творця Всесвіту? Звичайно, ні. Але людина влаштована так, що якщо захоче й докладе відповідних зусиль, то її душа може стати житлом для Святого Духа. І людина, залишаючись сама собою, одночасно наповнюється благодаттю Божою, цією особливою Божественною енергією. Вона сповнюється думок і почуттів, що властиві самому Христу, і відповідної благодатної сили, яка дає змогу їй дивовижним чином впливати на навколишній світ. «Будьте досконалі, як досконалий Отець ваш небесний» (Матвія 5:48), – заповідав людям Ісус Христос. А це означає, що кожна людина покликана до святості, до нескінченної духовної досконалості.

Тому-то все, що служить цьому великому завданню, поставленому перед людиною Богом, і є найбільшою цінністю в людському житті.

Отже, цінностями людського життя є насамперед цінності духовні. До них належать: життя за заповідями Божими й за законами своєї совісті, викорінення своїх недоліків, поганих звичок і пристрастей, розвиток у собі чеснот, передовсім смирення, терпіння, любові до Бога та ближніх, уміння жити не заради себе та своїх бажань, а заради інших.

Але дуже багато людей у цьому світі живе не за цими духовним цінностям, а за своїми тілесними й матеріальними потребами. Люди думають не про свою душу й вічне життя, а лише про тимчасові матеріальні потреби, розваги й задоволення. Це відбувається тому, що такі люди або взагалі не вірять у Бога, або вірять неправильно, або не надають духовному життю властивого йому головного значення. Наріжний камінь життя таких людей – пошук задоволень і прагнення уникнути тимчасових земних страждань. Для них добре не те, що дає їм вічне життя в Бозі, а те, що задовольняє їхні тимчасові, одномоментні тілесні потреби та пристрасті.

Питання до самоконтролю:

1. У чому, на Вашу думку, полягає цінність людського життя?
2. Як Ви розумієте вираз з Біблії «Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше» (Матвія 6:21)?
3. Яка біблійна притча розкриває суть попередньої цитати?
4. Що таке «духовні плоди»? Які духовні плоди Ви приносите?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Бог є всяке благо і, вселяючись в душу, наповнює її всяким благом, наскільки це може вмістити людське ество».

Святитель Григорій Богослов

«Метою життя звичайних людей є набуток або наживання грошей, отримання почесей. Наживання Духа Божого є теж капіталом, але тільки благодатним, вічним».

Преподобний Серафим Саровський

«Якщо ти сам віддалив себе від Бога, то згадай, що той, хто віддаляється від сонця, проводить життя в п'їтмі».

Святитель Григорій Богослов

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Сонечко»

Мета: формувати почуття доброти, милосердя до тих, хто нас оточує, виховувати бажання робити добро.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий пропонує заплющити очі, уявити себе маленьким «сонечком» і промовити: «Я – маленьке сонечко. Я розсіюю свої промінці і піднімаюсь вільно й урочисто. Я – велика куля.

У мене багато тепла і світла. Я – велике Сонце.

Я дарую своє тепло всім: небу, хмарам, річці, полям, тваринам, людям. Я посміхаюсь від щастя, тому що дарую тепло, світло та добро».

Обговорення:

– Які відчуття виникли у Вас після виконання цієї вправи? Який маєте настрій?

– Чи сподобалось Вам дарувати тим, хто Вас оточує, тепло, любов і добро?

Висновок: Хочу Вам порадити: якщо хтось поруч з вами страждає – плачте разом з ним, якщо хтось радіє – радійте разом з ним. Любіть ближніх. Бо любов дивиться й бачить, чує й вислуховує. Любити – це значить усім своїм еством радіти чи сумувати разом з ближнім. Отже, все добро, яке можемо зробити зараз, не відкладаймо на потім. Пам’ятайте: добро, зроблене вами, повернеться добром.

Завдання 2.

За поданою нижче схемою прочитайте, яке прислів’я зашифровано в першій схемі (починайте з зірочки *).

1.

Д		,	А	З		
О		И		Л		
Б		Т		О		
Р		А		С		
О		К		А		Е
Т		У		М		Д
Р		Ш		Е		Й
Е	Б	А		П	Р	И

2.

						*

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Груповий малюнок»

Мета: закріпити вміння взаємодіяти й розуміння необхідності доброго, милосердного ставлення до людей.

Обладнання: аркуші паперу, олівці.

Час: 7-10 хвилин.

Хід вправи: Учасникам роздають аркуші паперу, на яких протягом 10-15 секунд вони малюють малюнок на вільну тему. Через означений час малюнок треба передати сусіду ліворуч (праворуч), який додає до нього власні деталі. І так триває доти, доки аркуш не повернеться до свого господаря. Аналіз робіт проводиться так: кожний по черзі, отримавши малюнок, відповідає на запитання за ним:

- Чи сподобався Вам малюнок? Чому?
- Що додалось до нього, які деталі? Що можна було б додати ще?
- Чи часто ті, хто нас оточує, розуміють, чого ми від них хочемо?

Висновок: Чим точніше людина відобразила задум малюнка, тим чіткіший образ вона отримала в результаті. Дуже важливо розуміти одне одного, ставитись з повагою та милосердям, оскільки розкіш людського спілкування дається в житті не кожному.

Завдання 4.

Вправа «Послухай своє сердечко»

Мета: навчити дітей бути милосердними й робити добро.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий звертається до учасників: «Сьогодні в нас заняття особливе, тому що воно має торкнутись не тільки розуму, а найперше – серця. Воно має зачепити струну кожного сердечка, щоб заговорила душа. Покладіть долоньку на груди й послухайте своє сердечко. Я гадаю, воно допоможе вам дати відповіді на такі запитання:

- Що саме для Вас означає слово “Добро”. Що означає слово “Милосердя”». (Діти передають по колу макет серця й говорять: «Добро – це ...». «Милосердя – це ...»).

Висновок: Доброта і Милосердя – це крила, на яких тримається людство. Потрібно поспішати робити добро, щоб тепло сердець зігрівало і рідних, і друзів, і незнайомих людей.

Завдання 5.

Розгадайте кросворд на біблійну тематику. Яке слово Ви отримали по вертикалі?

1. Ім'я апостола-євангеліста, що починається на літеру «М».
2. Опікун Ісуса Христа.
3. Місто, де народився Христос.
4. Цар, який винищив юдейських хлопчиків.
5. Праведний старець, що зустрів маленького Ісуса в храмі.
6. З чим порівнюється Слово Боже в притчі «Про сіяча».
7. Ріка, у якій хрестився Ісус.
8. Як величають мати Ісуса Христа? Маріє.
9. Ім'я батька дівчинки, яку воскресив Ісус.

			1.					
2.								
3.								
	4.							
			5.					
		6.						
	7.							
			8.					
			9.					

Відповіді: 1. Маттеї; 2. Мамей; 3. Йосип; 4. Ірод; 5. Симеон; 6. Зерно; 7. Йордан; 8. Діво; 9. Мір.

Чи знаєте Ви що?

1 рік має 365 днів.

Кожен день – 24 години.

Кожна година – 60 хвилин.

Отже, рік має 525600 хвилин.

Як багато часу нам дає Бог!

Але яку частину цього часу ми приділяємо добрим справам?

Завдання 6. Прочитайте казку та дайте відповіді на запитання.

НЕЗАБУДКА

Монах Варнава (Євген Санін)

Виросла в полі квітка й раділа сонцю, світлу, теплу, повітрю, дощу, життю... А ще тому, що Бог створив її не кропивою або будяками, а такою, щоб радувати людей.

Росла вона, росла... І раптом ішов повз квітку хлопчик і зірвав її. Просто так, не знаючи навіть навіщо. Зім'яв і викинув на дорогу. Боляче стало квітці, гірко.

Адже хлопчик навіть не знав, що рослини, як і люди, можуть відчувати біль. Але найбільше квітці було прикро, що її просто так, без будь-якої користі та сенсу зірвали й позбавили сонячного світла, денного тепла та нічної прохолоди, дощів, повітря, життя...

Останнє, про що вона подумала, – що все-таки добре, що Господь не створив її кропивою. Адже тоді хлопчик неодмінно обпік би собі руку.

А вона, пізнавши, що таке біль, так не хотіла, щоб ще хоч комусь на Землі було боляче...

Обговорення:

1. Яка була квіточка?
2. Які якості виявив хлопець?
3. Чому треба цінувати життя?

Завдання 7.

Вправа «10 заповідей здоров'я»

Мета: звернути увагу учасників на власні звички та необхідність здорового способу життя.

Обладнання: маркери, дошка.

Час: 10-15 хвилин.

Хід вправи: *Перший спосіб:* Ведучий поділяє учасників на групи, після чого запитує в них: «Що таке Заповідь? Які Божі Заповіді Ви знаєте?». Далі учасникам пропонується уявити себе мудрецами, які жили в давнину, і дати десять настанов-заповідей для зміцнення здоров'я. Після закінчення ведучий пропонує одній групі учасників назвати свої заповіді й записати їх на дошці, а іншій – доповнити цей перелік. Учасники доходять висновку про те, які заповіді найважливіші (акцент робиться на тих настановах, що найчастіше повторюються).

Другий спосіб: Групи протягом 10 хвилин складають 10 заповідей здоров'я. Далі групи презентують свої розробки.

Висновок: Здоров'я – це стан, за якого люди здатні контролювати своє життя завдяки справедливому розподілу можливостей і ресурсів. Потрібно дотримуватись десяти заповідей здоров'я та пам'ятати, що тіло – це храм Божий. Як сказано в посланні святого апостола Павла: «Хіба ж не знаєте, що ви – храм Божий і Дух Божий живе у вас?» (1 Коринтянам 3:16).

1. 5. Віра та добрі справи

Віра, як зазначає апостол Павло, – це здійснення очікуваного й упевненість у невидимому (Євреям 11:1). Іншими словами, віра є тим, що ми не бачимо або розумом не осягаємо, але віруємо, що це є. Так, ми не бачимо своїми тілесними очима Бога, але віруємо, що Він є. Ми не можемо осягнути розумом, що Бог один, але троїчен в особах, але віруємо, що це так. Особисто не бачимо Христа, Сина Божого, не бачимо життя вічного, Небесного Царства, але віра нас у цьому утверджує.

Віра й добрі справи нерозривно пов'язані. Віра потрібна для добрих справ, але добрі справи відбуваються не для віри, а з її допомогою. Без віри ніхто не може робити істинно добрих справ і догодити Богові. Саме заради віри сходить благодать Господа нашого Ісуса Христа на того, хто увірував у Нього. Залежно від ступеня віри, яку хто виявляє, подається й благодать. Виявом віри є сила, що виходить від неї. Виявом же сили – ревне дотримання заповідей Божих і богоугодні справи. Для здійснення справжніх добрих справ у людині має поєднуватись і власна старанність, і допомога, яку від Бога отримують ті, хто істинно, щиро вірує.

Потрібно пам'ятати, що не всяка, на перший погляд добра, справа є по-справжньому доброю. Бо мотивом для її виконання може слугувати не заповідь Божа, не любов до Бога та людей, а марнославство, розрахунок, намагання догодити.

Наприклад, діти повернулись зі школи додому, підмели підлогу, вимили брудний посуд. Якщо вони це зробили для того, щоб допомогти мамі, з любові до неї – це добра справа. Але якщо заради того, щоб вона їм купила морозиво, похвалила, відпустила погуляти, то справа, зроблена з таким корисливим мотивом, вже не є доброю в очах Божих.

З іншого боку, якщо людина говорить, що вона вірує, але заповідей не виконує, то така віра нікому не потрібна. Віра наша пізнається в добрих справах, які ми робимо. Як писав преподобний Ісидор Пелусіот, «віру ... мають проповідувати більше справи, ніж слова ... бо справами, а не словами повинно бути виявлено тасмне».

Питання для самоконтролю:

1. Що таке віра?
2. Як саме віра проявляється в людині?
3. У чому цінність добрих справ?
4. Як Ви розумієте вислів з Біблії «Бо як тіло без духа мертво, так і віра без діл мертва» (Якова 2:26)?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Де віра, там і сила, а де невіра, там неміч.
Віра – початок благ, віра – джерело благ. Прийміть
цю зброю порятунку».

Святитель Іоанн Златоуст

«Віра є в людині турботою про виконання євангельських заповідей, зростає в міру виконання їх, в'яне й знищується в міру нехтування ними».

Святитель Ігнатій Брянчанінов

«Подяка Богу за всяке благодіяння – ознака живої віри».

Святитель Тихон Задонський

Завдання 1.

Вправа «Примножуючи добро»

Мета: показати учасникам важливість добрих справ.

Обладнання: клубок ниток.

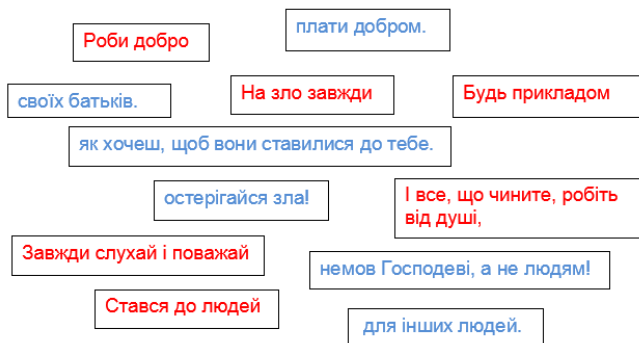
Час: 5 хвилин.

Хід вправи: Ведучий пропонує першому учаснику взяти кінець нитки, назвати добру справу, яку він зробив сьогодні, і передати нитку іншій людині (має утворитись щось на зразок павутинки).

Висновок: Подивіться, скільки добрих справ нам вдалося зробити лише за один день. Цей шатер добрих справ утворився тому, що ми були разом і робили одну справу – ДОБРО. Намагаймося примножувати добро й надалі.

Завдання 2.

**Як можна
зробити світ
добрішим?
Для цього
потрібно
знайти другу
половинку
вислову й
скласти
пораду.**

Завдання 3.

Вправа «Кроки допомоги»

Мета: навчити дітей робити добрі справи.

Обладнання: кошик, поради.

Час: 5-10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий пропонує зачитати мудрі поради з кошика.

- Пам'ятай добро.
- Можна забути того, з ким разом сміявся, але ніколи не забувайте того, з ким разом плакав.
- Будь вищим від усяких пліток, заздрощів, дрібних інтриг.
- Найкращі ліки від образи – прощення.
- Не втрачай самоповаги, умій володіти собою.
- Перш ніж щось сказати погане, згадай, що найкраще слово те, яке не сказане.
- Найкоротша відстань між людьми – усмішка. Частіше посміхайся.
- Якщо тобі погано, то це не причина, щоб завдати страждань іншому.

Висновок: Є проста істина: від добрих справ ми відчуваємось щасливими. Зараз я прошу кожного з вас подумати лише про одну хорошу справу, яку ви в силах зробити найближчим часом, щоб комусь стало легше, щоб було приємно, щоб світ трішечки став кращим.

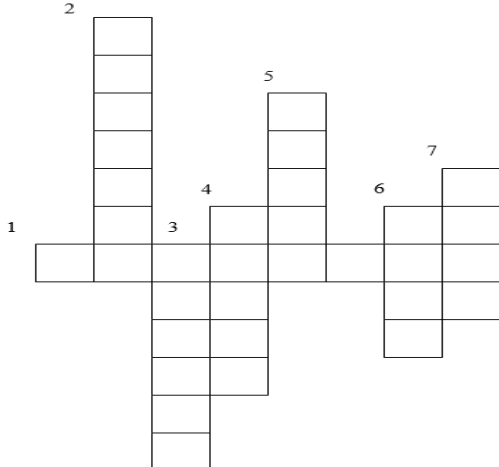
Завдання 4. Розгадайте кросворд.

По горизонталі:

1. Як називаються Божі правила, які є дороговказом людини до вічного щастя?

По вертикалі:

2. Розмова з Богом.
3. Антонім до слова «брехня»?
4. Одна з чеснот.
5. Що врятує світ від зла?

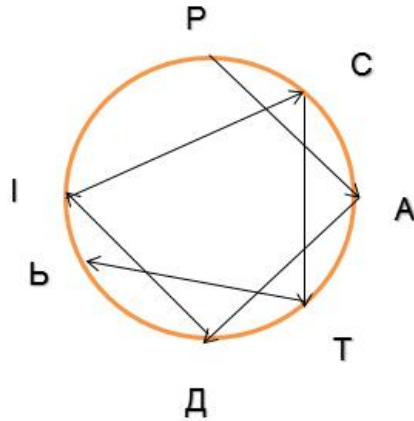
6. Як звали першого чоловіка, який, скоївши гріх, ховався від Бога?
 7. Що коїть людина, коли порушує Заповіді?

7. Гріх.

Відповіді: 1. Замовілі; 2. Молитва; 3. Правда; 4. Добро; 5. Любов; 6. Адам.

Завдання 5.

Пройдіть за стрілочками й дізнайтесь, що відчуває людина, коли зробила добру справу.

Завдання 6.

Тренінгова вправа «Добро та співчуття»

Мета: розвивати бажання робити добрі справи, виховувати почуття любові та співчуття до ближніх.

Обладнання: аркуші паперу, олівці, ножиці.

Час: 10-15 хвилин.

Хід вправи: Ведучий розповідає, що для наших ближніх необхідно робити добрі вчинки, бо так заповів нам Господь: «Люби ближнього твого, як себе самого» (Матвія 22:39). Саме в любові до ближнього полягає наша любов до Бога.

- Як ви розумієте слово «ближній»?
- Хто є нашим ближнім?
- Що таке співчуття? Коли і як ми можемо його виявляти?
- Як пов'язані добро і співчуття?

Покладіть на папір свою руку з розчепіреними пальцями. Обведіть олівцем і виріжте. Напишіть на руді на кожному з пальців, як ви можете

допомогти своїм ближнім і виявити співчуття. На долонях напишіть «Завжди робіть добро та співчуйте ближнім». Зберіть усі долоньки та прикріпіть на дошці. Багато добрих справ!

Висновок: Рука – це символ допомоги, тому що саме вона може стати в пригоді тому, хто вже майже зневірився в собі й не може подолати труднощі. Господь Бог закликав нас робити добро. Ми для цього Ним і покликані для життя. Тому робіть добро і співчуйте своїм ближнім.

1. 6. Сила молитви

Молитва – це розмова людини з Богом, це подих, необхідний для нашого духовного життя. І як фізичне життя припиняється з зупинкою дихання, так і духовне життя завмирає, коли залишаєш молитву. Господь нас учить молитви. «... безперестанку моліться ...», – закликає апостол Павло (1 Солунянам 5:17). «Крім безперервної молитви (нічим іншим) ми наблизитись до Бога не можемо», – пише преподобний Ісаак Сиріянин. Бог перебуває скрізь і всюди, тому в будь-якому місці людина може звернутись до Нього вголос, а може мовчки помолитись з глибини свого серця.

Біблія розповідає нам про дуже цікавий випадок. Коли Мойсей виводив єврейський народ з єгипетського полону, військо фараона погналось за ними й уже майже було спіткало. Мойсей зовні мовчав, але з глибини серця став просити Бога про порятунок, і Той сказав йому: «Мойсей, чого ти волаєш, від криків твоїх здригаються небеса!». Народ був урятований, а фараон і його військо загинули у водах Червоного моря.

Найважливіше під час молитви – це не просто вимовляти її слова, а проказувати їх уважно, добре розуміючи, що ти говориш. Також дуже важливо, щоб серце не було байдужим, а щиро хотіло молитись.

Крім прохальних молитов про наші потреби, є подячні молитви після отримання того, що просили. Не можна бути невдячним, а потрібно завжди дякувати Богові за Його милість. Ще є хвалебні молитви, коли ми від надлишку почуттів і з глибини нашого серця дякуємо Богові за всі Його благодіяння, а також покайні молитви, коли ми каємось у гріхах наших.

Наша домашня молитва – приватна, але є й спільна молитва вірян під час служби в церкві. Необхідно періодично бувати в церкві й брати участь у громадських богослужіннях. Як сказано Господом, «... де двоє чи троє в Ім'я Моє зібрані, там і Я серед них» (Матвія 18:20). Коли людина долучається до церковної служби, її молитва, посилена молитвами інших, швидше доходить до престолу Господнього й має велику силу.

Читання духовної літератури й роздуми над прочитаним називаються Богомислєм і є свого роду молитвою. Коли ми думаємо про Бога, про Його заповіді, про Його дії в цьому світі, ми наближаємось до Творця світу душою, ходимо ніби в Його присутності. У такі моменти люди згрішити не можуть.

Самі подумайте, чи можете Ви скоїти якийсь поганий вчинок, знаючи, що на Вас у цей час дивиться Бог? Тільки часто творячи молитви, читаючи духовну літературу й займаючись богомислєм, перебуваючи завжди в невидимій присутності Божій, людина навчається не грішити, відчувати волю Божу й чинити завжди відповідно до неї.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке молитва?
2. Які види молитов Ви знаєте?
3. Що таке богомислє?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Як тілесна їжа для підтримки наших сил, так і читання Святого Письма для душі».

Святитель Іоан Златоуст

«Молитва – вода жива, якою душа втамовує свою спрагу. Молитва – це дихання душі, молитва – це духовна їжа й питво. Скільки б разів я не молився Богу, Бог завжди слухав мене й виконував молитви мої».

Святий праведний Іоан Кронштадтський

Завдання 1. Прочитайте оповідання й дайте відповіді на запитання.

СПАСІННЯ ЛЬОТЧИКА

Колишній військовий льотчик розповідав про те, як під час війни його врятував Святитель Миколай. Мати цього льотчика була вірянкою, а син був далекий від Церкви, але змирився, коли мати зашила йому у військову форму якийсь медальйон.

Воювати льотчику довелось на Півночі. Одного разу в бою його літак підбили, і він вистрибнув з парашутом, але все одно був приречений. Потонути він не міг, бо мав рятувальний пояс, але

температура води в морі була такою низькою, що смерть від холоду настала б досить швидко.

Раптом він почув плюскіт весел. Дивиться: невеликий човен, а в ньому – дідок, який не тільки втягнув льотчика в цей човен, а й доправив його до берега, улаштував на пагорбі, звідки було видно вогні селища, що так рідко трапляються на Півночі. А звідти вже поспішали на допомогу люди. Льотчика обігріли, нагодували й дуже здивувались, як зміг він дістатися берега. Ніякого човна на березі не було, дідка, про якого розповів льотчик, теж ніде не було видно. Але коли льотчикові переодягали мокру білизну, то знайшли зашитий медальйон. Глянув льотчик на зображення – і впізнав дідка, який урятував його. Це була ікона Святителя Миколая, якому мати всю війну молилась про допомогу синові – і той повернувся з фронту живим.

Обговорення:

1. Як саме мати допомогла врятувати сина?
2. Що відчував льотчик після того, як дізнався, хто його врятував?
3. Як молитва може допомогти у Вашому житті?

Завдання 2.

Тренінгова вправа «Сила підтримки»

Мета: дати можливість відчувати важливість підтримки.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий пропонує учасникам поділитись на дві групи. Вони стають у два кола (внутрішнє та зовнішнє) обличчям один до одного. Тим, хто стоїть у зовнішньому колі, пропонують вийти з аудиторії. Їм повідомляють, що учасники, які утворили внутрішнє коло, протягом однієї хвилини стоятимуть з заплющеними очима, витягнувши руки вперед. Коли Ви побачите, що руки вашого партнера опускаються вниз, то підтримаєте своїми долонями легонько його руки. Після цього такий самий інструктаж дається тим учасникам, що стоятимуть у внутрішньому колі. Але їм пропонують руки тих, хто стоятиме навпроти, підтримувати постійно. Учасники повертаються в аудиторію і виконують завдання протягом однієї хвилини. Тренінгова вправа проводиться в два етапи: спочатку своє завдання виконують учасники зовнішнього кола, потім – внутрішнього.

Обговорення:

- Як Ви себе почували?
- Чи добре було тим, кому постійно підтримували руки?
- Чи добре було тим, кому підтримували руки час від часу?

Висновок: Підтримка – дуже важлива в житті кожної людини. Ми можемо її відчувати від друзів, близьких, знайомих. Але лише Господь має здатність підтримувати нас постійно, і ми можемо відчувати цю підтримку, якщо молитимемось і служитимемо Господеві від усього серця.

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Ні, я головний»

Мета: виховувати навички взаємодії та розуміння важливості спілкування.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий формує пари. Учасники по черзі

одне одному протягом однієї хвилини повинні розповісти про своє хобі (улюблену передачу, свято). Поки один говорить, інший його ігнорує і постійно перериває. Потім вони міняються ролями.

Обговорення:

- Що Ви відчували, коли Ваша розповідь не цікавила іншого?
- Як би Ви хотіли, щоб з Вами спілкувались?
- Як потрібно слухати іншого, щоб йому хотілось з Вами спілкуватись?

Висновок: Бог завжди нас слухає дуже уважно. Головне – не забувати спілкуватися з Ним, тобто молитись. Ніколи не забувайте, що поведінка людини – це дзеркало, у якому вона відображається. І ніколи не треба соромитись робити хороші вчинки. Доброта вам повернеться сторицею.

Завдання 4.

Розшифруйте цитату з Біблії та дізнаєтесь, як наставляв Святий апостол Яків. Підставте замість знаків літери.

А ☼	Б ¶	В €	Г ∞	Д П	Е Σ	Є Δ
Ж △	З Ω	И ∇	І ∂	Ї α	Й β	К ₣
Л **	М ¶	Н !?	О ↓	П ☼	Р 5	С 98
Т 2	У 8	Ф36	Х10	Ц 0	Ч 15	Ш 33
Щ 6	Ь 4	Ю 23	Я 34			
¶, **, ☼, △, Σ, !?, !?, ☼			**, 23, П, ∇, !?, ☼		6, ↓	
€, ∇, 2, Σ, 5, ☼, ∇, 2, 4			☼, 5, ↓, ¶, 8,		¶, ↓	
¶, 8, €, 33, ∇			€, ∇, ☼, 5, ↓, ¶, 8, €, ☼, !?, ☼,			
П, ∂, 98, 2, ☼, !?, Σ			€, ∂, !?, 0, 34		△, ∇, 2, 2, 34,	
34, ₣, ↓, ∞, ↓			∞, ↓, 98, ☼, ↓, П, 4			
↓, ¶, ∂, 0, 34, €			2, ∇, ¶,		10, 2, ↓	
**, 23, ¶, ∇, 2, 4			β, ↓, ∞, ↓.			

(Якова 1:12).

Відеоісторія: Блаженна людина, що вперить пробу, бо б'єтш ептробуєаа, дістанє єіннє асптїа, якого Господь обіцяє тим, хто любить Його

Завдання 5.

Тренінгова вправа «Ми тебе любимо»

Мета: формувати сприятливий клімат у групі, доброзичливе ставлення учасників тренінгу один до одного.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий просить підняти того, хто володіє певним умінням або якістю. Ця людина встає, а решта йому аплодують. Наприклад: «Встаньте ті, хто вміє танцювати, вишивати, кататись на гірських лижах, ковзанах, плавати, читати вірші, мити посуд, любить дивитись мультфільми, любить співати, садити квіти, допомагати батькам тощо. Якщо встали всі учасники тренінгу, то вони аплодують одне одному.

Висновок: Подивіться одне на одного. У нас різний колір волосся, очей, різний зріст, у кожного є своє ім'я та свої інтереси. Але те, що одна людина відрізняється від іншої, не означає, що хтось кращий, а хтось – гірший. Усі люди різні. Кожна людина унікальна й неповторна по-своєму. У цьому й виявляється її індивідуальність. Кожна людина – це чудовий задум Творця!

ТЕМА 2. ВИХОВАННЯ ХАРАКТЕРУ

2. 1. Послух і дотримання слова

Послух пов'язаний з силою душі, а саме – з бажаннями, прагненнями, волею. Бог дав нам цю душевну силу, щоб ми бажали добра й робили його, ненавиділи зло й відвертались від нього. Але наша воля ослаблена гріхом і схильна до зла: якщо ми пізнаємо добро, то часто буваємо слабкодушними, щоб слідувати йому. Наприклад знаємо, що курити погано, але куримо. Ця слабкість (нездатність відмовитись від поганих звичок) у нас від первородного гріха й підкріплюється свавільністю й норовливістю, які потрібно приборкати й викоринити в собі.

На думку Святих Отців, послух полягає в тому, що ми добровільно відмовляємось від своєї волі й приймаємо іншу, благу волю. Наприклад,

людина, яка звернулася до Господа, добровільно підпорядковує свою волю Його волі, що виражена в євангельських заповідях. Але до повноти євангельської, а значить і Божественної слухняності, шлях далекий, тому спочатку потрібно навчитись бути слухняним людям, що поставлені над нами.

Навичка слухняності виробляється через послух старшим, насамперед у сім'ї й у школі. Це слухняність побутова, навчальна, трудова. Сказали тобі – потрібно зробити. Тому не сперечайся, подобається це тобі чи ні, а зроби. Нехай від деяких послухів ти справедливо бачиш мало користі для блага конкретних людей або всього суспільства, але заради виховання свого характеру, вироблення послуху всі вимоги потрібно ретельно виконувати. Коли ж слухняність суперечить твоїм внутрішнім принципам, коли говорять робити те, що совість і Закон Божий забороняють, і не дають робити того, що повелів Бог, то потрібно згадати слова апостола Павла: «Ви дорого куплені, тож не ставайте рабами людей!» (1 Корінтянам 7:23). Сенс цих слів полягає в неприпустимості морального поневолення себе безбожними людьми, підкорення їхнім наказам і звичаям, таким, що суперечать християнській совісті.

Дане комусь слово, обіцянка – дуже сильний засіб виховання характеру. Обіцянка – це добровільно взяте на себе зобов'язання щонебудь зробити, а якщо це добровільне зобов'язання, то його обов'язково потрібно виконати. І ось тут починаються труднощі: гріх не дає робити добро. Як говорить апостол Павло: «Знаю-бо, що не живе в мені, цебто в тілі моїм, добре; бо бажання лежить у мені, але щоб виконати добре, того не знаходжу. Бо не роблю я доброго, що хочу, але зле, чого не хочу, це чиню» (Римлянам 6:18-19). Ось і виходить: хотів зробити щось добре, обіцяв, але не виходить, не дотримав слова. У такій ситуації й потрібна сила волі, яку Бог дав нам на добрі справи. Помолись: «Господи, обіцяв, допоможи мені виконати обіцянку». Якщо до вподоби Господу те, що ти обіцяв, і ти молитовно просиш про це Його й додаєш власні зусилля, то свою обіцянку ти обов'язково виконаєш. Якщо ж дав слово або обіцянку необдуманно, не з добрим наміром пов'язані, то їх виконувати не слід. Тому, перш ніж обіцяти, як слід подумай. Чи хоче цього Бог, чи відповідає це заповідям Його, чи на

добро це людям? А вже якщо дав слово зробити добро – обов'язково його дотримай.

Чому слово є засобом виховання характеру? Ось яку відповідь дає апостол Яків: «Бо хто не помиляється в слові, то це муж досконалий, спроможний приборкувати й усе тіло» (Якова 2:2). Дуже важкий шлях, але кожен християнин повинен іти цим шляхом: дав слово – тримай, і у великому, і в малому. Призначив час – не спізнюйся; обіцяв принести – не забувай; сказав, що зробиш – зроби. Отже, крок за кроком, змушуй себе тримати слово, виконувати що обіцяв, а від неналежних обіцянок і клятв утримуйся й оберігай себе.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке послух?
2. Чому послух необхідний для людини?
3. Чи всяких людей потрібно слухатись?
4. Які приклади послуху й непослуху з Біблії Ви можете навести?
5. Чому важливо дотримуватись своєї обіцянки?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Зберігай непорушно дане слово, кому б ти не дав його і якої б спокуси не зазнав ти через це. У цьому справжня оцінка твого морального характеру».

Святитель Феофан Затворник

БІБЛІЙНІ ПОВЧАННЯ

«Краще не давати обітницю, ніж дати її – і не виконати!»

(Еклезіястова 3:4)

«Хто вірний у найменшому, – і у великому вірний; і хто несправедливий у найменшому, – і у великому несправедливий».

(Луки 16:10)

«І не будеш присягати Моїм Іменем на неправду, бо зневажиш Ім'я Бога свого. Я – Господь!»

(Левит 19:12)

Завдання 1. Прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання.

БРЕХУН

Монах Лазар (Афанасьєв)

Федько був тихий і скромний хлопчик, але жадливий брехун. Він говорив своїм маленьким товаришам у дворі, що йому не п'ять років, а шість і один місяць. Що у нього вдома є старовинна шабля, яку нікому не можна показувати. Що він одного разу побував на Північному полюсі, але там було так холодно, що він попросив відвезти його швидше додому.

Якось восени, під час золотого листопаду, захворіла Федькова бабуся. Приходив священник, отець Іоанн, який причастив її та втішив. Їй стало легше, вона навіть піднялась з ліжка й сіла в крісло навпроти покуття з іконами: тут вона читала потроху й молилась, ледь ворущачи губами. Мама приносила її поїсти, подавала ліки, намагалась підбадьорити й заспокоїти її. Одного разу їй довелось піти з дому на весь день. Ліки й усе, що потрібно, було поставлено на тумбочку біля крісла. «Якщо бабуся чогось попросить, – наказала мама Федькові, – то принеси їй».

Мама пішла, а бабусі стало погано. Вона прийняла ліки, посиділа так з заплученими очима, а потім сказала.

– Федінько ... мама забула поставити мені Богоявленської водички. Сходи на кухню ... Вона в пляшці з-під квасу. Налий мені в чашку трохи.

Федько пішов на кухню й там побачив, що пляшок було багато, але всі не ті. «Може в шафці? – подумав він. – Напевно ... Але ж треба встати на стілець ... а якщо я раптом впаду?». Недовго думаючи, Федько взяв чашку і налив у неї трохи холодної води з-під крана.

– Ось, бабуся, – сказав він, – свята вода. Бабуся благоговійно взяла чашку й стала хреститись. На очах у неї з'явилися сльози:

– Хай буде, Господи, святая агіасма Твоя, мені, рабі Твоїй, во здорові!

Випила й задрімала, заплучивши очі. Коли прийшла мама, бабуся сказала:

– Ти знаєш, Катю, мені набагато краще. Федько приніс мені святої води, я випила і, здається, заснула. І ось бачу я ангела світлого. «Вірний Господь, – сказав він, – і не залишає чад Своїх, якщо їх обманюють навіть близькі!» – Слава Богу! Тільки що це таке сказано про обмани-то? Хіба хто в нас обманщик?

Федько опустил очі долу, почервонів, але нічого не сказав і вийшов на ганок. Зовсім поруч, на гілці берези, сиділа ворона й дивилась на нього.

– Бр-рехун! ... Бр-рехун! ... – сказала вона. Федько потупцяв, мостини рипнули: він здригнувся й заплакав. У будці завозився, трясучи ланцюгом, пес і прогарчав: «Бр-рехун!». Федько схопився за голову ... «Тепер мене покарає Бог!» – промайнуло в нього в голові. Він сильно злякався й кинувся в будинок ... Бабуся йшла з кухні в кімнату з пляшкою з-під квасу, повної святої води до самого горлечка ... Брови її здивовано піднімались.

Федько кинувся до неї, міцно обхопив і уткнувся носом в її фартух.

– Бабусю, пробачте! – з плачем сказав він. – Більше не буду обманювати й брехати! Тільки помолись, щоб Бог не покарав мене.

– Значить, ти каєшся?

– Так!

– Ну, Бог милостивий, а особливо до дітей. Не плач. Але від обманів стережись, недобре ... Далеко зайти може. А воду-то твою Господь всеодно зробив святою й допоміг мені.

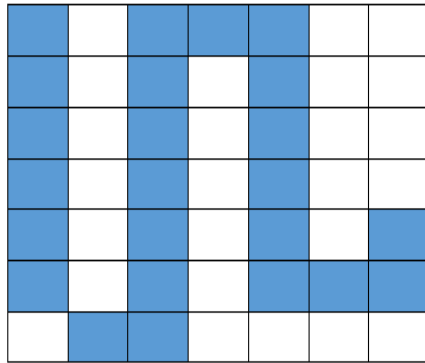
Обговорення:

1. Який характер був у Федька?
2. Як Ви вважаєте, чому Федько весь час брехав? Як він вчинив з бабусею?
3. Що змусило Федька попросити в бабусі пробачення?
4. Як Господь подбав про бабусю й чому це сталося?

Завдання 2.

За поданою нижче схемою прочитайте висловлювання й дізнайтесь, чому потрібно дотримуватись свого слова.

Л	П	І	П	О	З	Ю
Ю	Р	З	Ж	Д	Е	Г
Д	О	А	Ш	О	К	У
И	І	Р	Л	Б	Х	Ц
Н	Н	Б	І	А	Р	А
А	-	О	І	Б	О	Ж
Й	Я	К	В	В	Ц	Т

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Олівці»

Мета: розвинути вміння підтримувати одне одного й працювати в колективі.

Час: 5 хвилин.

Обладнання: ручки з ковпачками або НЕ заточені олівці за кількістю учасників.

Хід вправи: Учасники мають утримувати олівці або авторучки, закриті ковпачками, затиснутими між подушечками вказівних пальців сусідів. Спочатку учасники групуються в пари, трійки, четвірки, а потім утворюють одне велике коло. Група, не випускаючи олівців (ручок), синхронно виконує завдання:

1. Підняти руки, опустити їх, повернути в початкове положення.
2. Витягнути руки вперед, відвести назад.
3. Зробити крок уперед, два кроки назад, крок уперед.

Висновок: Якщо всі люди намагатимуться підтримувати одне одного в житті та взаємодіяти разом заради добра, то у світі пануватимуть мир і злагода.

Завдання 4.

Тренінгова вправа «Відчуй партнера»

Мета: навчитись узгоджувати свої дії з діями інших людей і розвинути вміння працювати в команді.

Час: 5 хвилин.

Хід вправи: Потрібно якомога швидше всім одночасно «викинути» однакову кількість пальців на обох руках.

Ведучий рахує: раз, два, три – і на рахунок «три» всі одночасно викидають пальці. Якщо завдання не виконано, робиться чергова спроба, поки не вийде. Яка команда швидше впорається з завданням?

Обговорення:

– Що допомагало Вам упоратись з завданням, а що спричинило труднощі?

– На що Ви орієнтувались, коли ухвалювали рішення викинути ту чи ту кількість пальців?

Висновок: У житті часто приходиться іноді брати відповідальність не тільки за своє рішення, а й за те, що відбувається в команді. Отже, важливо у колективі мати добрі та надійні стосунки.

Завдання 5.

Тренінгова вправа «Свічка»

Мета: сформувати в учасників довірливе ставлення один до одного.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Учасники утворюють коло. Один з них виходить на середину кола, складає руки на грудях, заплющує очі й не зрушуючи з місця, «падає» на руки іншим учасникам тренінгу. Дуже обережно учасники «коливають» свого товариша, а він цілком їм довіряє. Завдання вправи: домогтись, щоб усі учасники побували в ролі «свічки».

Обговорення:

– Що Ви відчували перед тим, як почали «падати»?

– Що відбулось з Вашими відчуттями потім?

– Що Ви відчували, коли самі підтримували людину, яка була в колі?

Висновок: Для людини дуже важлива підтримка й уважне ставлення. Запам'ятайте відчуття, що виникли у Вас під час виконання цієї вправи, і завжди підтримуйте своїх друзів не тільки словами, а й ділами.

Завдання 6.

Розгадайте ребуси.

Відповіді: 1) послух; 2) обіцянка; 3) підтримка.

2. 2. Уміння просити вибачення й прощати

Образливість – дуже неприємна риса характеру. Образу зазвичай породжують самолюбство й гординя; це той стан, коли людина вважає себе гідною більшої похвали, уваги, турботи, ніж ті, які вона отримує.

Людина, що часто ображається на інших, і сама схильна їх образити – словами, натяками, тоном розмови, своїми вчинками, але не помічає цього. Завдана ж іншому образу рано чи пізно повернеться назад, як говорить Господь: «Бо якою мірою міряєте, такою відміряють

вам» (Луки 6:38); «І як бажаєте, щоб з вами люди чинили, так само чиніть їм і ви» (Луки 6:31).

Образу може породити й чужа невдячність. Знайте, коли робите добро, дуже важливо не пишатися цим. Інакше добро буде на шкоду вашій душі. Робіть добрі справи заради Христа (заради Його святих заповідей), а не заради похвали чи нагороди. Згадуйте про це за будь-якої уявної невдячності й з Божою допомогою зможете загасити в собі образу.

Якщо нас образили справедливо, і ми це перенесли спокійно – то це послужить для спокутування й очищення нашої провини. Якщо ж образа була завдана несправедливо, а ми все-таки залишились спокійні й не відповіли злом за зло – то це означає, що ми вчинили згідно з заповіддю Божою й нас чекає блаженство, яке обіцяв Господь тим, хто терпить несправедливі утиски й гоніння. Перед нами тільки один шлях до спасіння – це прощати всіх, щоб Господь простив і нас. Але для цього треба мати чималу мужність і велику силу волі. Тому що легко спалахнути, вилаяти кривдника або кинутись на нього з кулаками, але важко стримати себе й не відповісти йому злом за зло. Потрібно розуміти, що людина, яка чинить Вам зло, насамперед шкодить самій собі. Її полишає благодать Божа, і диявол заволодіває її душею. Вона опиняється на шляху до духовної смерті. Її не треба ненавидіти, а пожаліти й помолитись за неї, щоб Господь напоумив і привів її до покаяння.

Питання для самоконтролю:

1. Чи приємно спілкуватись з людиною, що постійно ображається? Чому?
2. Які риси характеру властиві образливій людині?
3. Що Ви робитимете, якщо Вас образили несправедливо?
4. Які приклади прощення з Біблії Вам відомі?
5. У якій з біблійних притч ідеться про прощення?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Невже ти думаєш, що мало потрібно сили, щоб зазнавати образ і не обурюватись?»

Святитель Іоан Златоуст

«Люди високого духу переносять образи мужньо й з радістю».

Преподобний Іоан Ліствичник

«Які ми до ближнього, таким і Бог буде до нас».

Святитель Іоан Златоуст

Завдання 1.

Релаксаційна вправа «Важливий інший»

Мета: дати учасникам змогу замислитись про важливість людини в їхньому житті; відпочити, відчувати щастя, розвинути увагу.

Час: 7-10 хвилин.

Обладнання: релаксаційна музика, програвач.

Хід вправи: Звучить тиха релаксаційна музика. Ведучий вимовляє повільно:

– Сядьте зручно, заплющте очі.

– Оберіть важливу для Вас людину. Це може бути будь-хто: колега, друг, коханий, сестра... Це може бути будь-яка важлива для Вас у цю хвилину людина.

– Подумки посадіть обрану Вами людину перед собою. Уявіть її позу, одяг, руки, вираз обличчя.

– Поговоріть з цією людиною, скажіть їй, як високо Ви її цінуєте, поділіться своєю радістю, розкажіть про свою неприємність.

– Не говоріть однією-двома фразами,

постарайтесь якнайповніше висловлювати свої думки.

– Подумайте і скажіть цій людині, чому вона відіграє велику роль у Вашому житті.

– Тепер розкажіть, за що Ви на неї ображаєтесь.

– Скажіть їй, що Ви хочете, чого чекаєте від неї.

– Скажіть, за що Ви її любите.

– Уявіть, що минуло п'ять років. Розкажіть, якою Ви уявляєте цю людину, поспілкуйтесь з нею.

- Якими Ви бачите свої взаємини з цією людиною через п'ять років?
- А зараз повільно розплющте очі, не поспішаючи поверніться до інших учасників вправи.

Обговорення:

- Чи вдалось Вам уявити іншу людину?
- Що Ви відчували до цієї людини до виконання вправи?
- Що Ви відчуваєте зараз?

Висновок: На жаль, нам не завжди вистачає часу приділити увагу людям, які відіграють значну роль у нашому житті. Ми часто на них ображаємось, не дзвонимо, не спілкуємось з ними. Тож пам'ятатимемо, що життя минає швидко, і намагатимемось отримувати задоволення та щастя від спілкування з нашими близькими й дорогими для нас людьми. Будьте щасливі!

Завдання 2.

Розшифруйте цитату з Біблії та дізнайтесь, чому потрібно прощати. Підставте замість цифр літери.

А - œ	Б - 2	В - β	Г - -	Д - ;	Е - €	Є - ≠	Ж - ¥
З -	И - £	І - †	Ї - Ÿ	К - ¿	Й - «	Л - †	М - ‡
Н - ¨	О - •	П - [Р - Р	С - §	Т - ^	У - ~	Ф - @
Х - >	Ц - \	Ч - #	Ш - #*	Щ - (")	Ь - 0	Ю - &	Я - 33
2, •		\, € -		¿, Р, •, β		‡, •, 33	
¨, •, β, •, -, •		, œ, [, •, β, †, ^, ~ ,		("), •		, œ	
2, œ, -, œ, ^, 0, •, >				[, Р, •, †, £, β, œ, ≠, ^, 0, §, 33			
¨, œ		β, †, i, [, ~, ("), €, €, ¨, ¨, 33				-, Р, †, >, †, β.	

о. пшваетсь на еірлуштєння грїхї! (Матїя 26:28)

Вїдповїдь: до не кров Моя Нового Завїту, що за багатьох

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Розумій мене»

Мета: дати змогу відчуту необхідність доброзичливого й уважного ставлення до людей.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Учасники тренінгової вправи утворюють пари й стають обличчям один до одного. Перший з учасників починає виконувати різні рухи, наприклад, танцювати або робити нескладні фізичні вправи. Другий намагається повторити ці рухи максимально точно, ніби «віддзеркалити» їх. За командою ведучого учасники міняються ролями. (*Учасники самостійно обирають складність рухів і темп їх виконання*).

Обговорення:

- Чи складно Вам було повторювати рухи?
- Що Ви відчували, коли ваші рухи «віддзеркалювали»?
- Що Вам найбільше сподобалось: коли Ви повторювали або коли за Вами повторювали? Чому?

Висновок: Не завжди легко та приємно сприймати людину такою, якою вона є. Іноді важко зрозуміти людину, не виявляти гнів, заздрість, образу під час спілкування з нею. Як було б гарно, якби люди вміли завжди розуміти одне одного й виявляти лише доброзичливість у спілкуванні. Отже, скористайтесь Божою мудрістю: «Стався до людей так, якби ти хотів, щоб ставились до тебе».

Завдання 4.

Тренінгова вправа «... Зате ти»

Мета: створити позитивну атмосферу в групі.

Обладнання: аркуші паперу формату А4 за кількістю учасників, стільки ж ручок (можна різнокольорових).

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Кожен з учасників підписує свій аркуш і пише на ньому один якийсь свій недолік, потім передає цей аркуш іншим учасникам.

Вони пишуть на його аркуші «... зате ти ...» і далі якусь позитивну якість цієї людини (наприклад: у тебе дуже гарні очі, ти добрий тощо). Наприкінці виконання завдання кожному учасникові повертається його аркуш.

Висновок: Отже, як переконаємось, ми маємо більше позитивних рис, ніж недоліків. Коли Вам стане сумно, важко або буде поганий настрій, будь ласка, згадайте про це.

Чи знаєте Ви що?

Скільки імен Ісуса названо в Біблії?

Біблійні вірші, у яких згадуються ці імена:

Ісаїя 7:14;

Матвія 2:2, 23; 3:17; 12:8; 16:27;

Марка 1:24; 14:61;

Луки 1:32, 69; 2:11; 8:12; 9:20;

Івана 1:1, 18, 29;6:35; 10:7, 11; 14:6; 15:1;

Дії 3:15; 4:30; 7:52; 10:36;

Послання до римлян 11:26;

1 до коринтян 5:7;

2 до коринтян 4:4;

до ефесян 5:23;

1 до Тимофія 2:5; 6:15;

до євреїв 1:2; 2:10; 3:1; 4:14; 5:9; 12:2.

Господь	Справедливий
Заступник	Цар
Первосвященик	Агнець Божий
Начальник і Виконавець віри	Світло для світу
Провідник спасіння	Господь слави
Улюблений син	Пан над панами
Хліб життя	Посередник
Архипастир	Зоря досвітня
Христос	Назарянин
Спаситель	Однороджений син
Двері	Цар миру
Вірний Свідок	Цар над царями
Божа слава	Начальник життя
Добрий Пастир	Пророк
Голова Церкви	Воскресіння і життя
Наслідник всього	Син Божий
Божий Святий	Син Людський
Праведний	Син Благословенного
Ріг Спасіння	Син Всевишнього
Образ Божий	Виноградина
Еммануїл	Слово

2. 3. Уміння розкривати свої таланти

Талант – це особлива здібність людини, що є даром Божим. Один добре майструє, інший – гарно малює, а той – прекрасно співає чи віртуозно грає на музичному інструменті. Одні люди вишукано пишуть, інші вправно роблять операції, ще інші – прекрасно готують. Навіть такі риси характеру, як сміливість, надійність і відданість, є щедрими дарами Господа. Нашому таланту, як і всьому в земному житті, ми маємо завдячувати Богу. Однак усвідомлення нашого таланту як Божого дару зовсім не означає, що ми повинні припинити працювати над собою, розвивати й удосконалювати свої здібності.

Бог хоче, щоб люди докладали зусилля для примноження внутрішніх благ – віри, доброти, милосердя, любові, лагідності,

смирнення й послуху. Бог дав і зовнішні, і внутрішні блага. Але зовнішні блага людини Він уважає більш дешевими й незначними порівняно з благами внутрішніми.

Багату скарбницю внутрішніх, духовних благ Він розкриває для душі людської. Зовнішні блага Бог дав людині для того, щоб вони служили внутрішнім. Людина, що йде в протилежному напрямі, тобто витрачає свої духовні дари винятково для придбання зовнішніх, тимчасових благ, багатства, влади, чину, мирської слави, подібна до сина, який отримав у спадок від батька багато золота й розтринькав його, купуючи попіл.

Для людей, які відчули в душі своїй вкладені в неї дари Божі, усе зовнішнє стає незначним. За одні лише зовнішні блага борються невігласи, а не мудреці. Мудреці ведуть боротьбу важчу й більш цінну – боротьбу за примноження внутрішніх благ. Багато уваги приділяє зовнішньому та людина, яка не вміє або не сміє заглянути в себе й узятись за роботу над внутрішнім складником свого буття.

Це урок для тих, хто, маючи велике багатство, не роздає його бідним; або, маючи багато мудрості, тримає її закритою в собі, як у могилі; або, маючи багато різних гарних і корисних здібностей, нікому їх не показує; або, маючи велику владу, не захищає страждених і гноблених; або, маючи гучне ім'я і славу, жодним променем не хоче осяяти тих, хто перебуває в темряві! Найм'якше слово, яке про них усіх можна сказати – це злодії, бо дар Божий вони вважають за свій, бо привласнили чуже й приховали дароване.

Кожній людині Бог дає посильні дари, тобто відповідно до того, скільки людина може понести й використати. Бог не зважає на те, ким людина працює, що в неї є, як вона одягнена, яка в неї освіта, чи поважають її люди – Бог дивиться в серце людині.

Іншими словами, Бог зважає не на зовнішній стан і становище людини в суспільстві, а на її внутрішній розвиток, зростання й збагачення духом та істиною. Про це йдеться в Христовій притчі про таланти. Якщо люди цілком зрозуміли б зміст цієї притчі й життям своїм підтверджували це розуміння, то наслідували б вічне спасіння в Царстві Божому.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке «таланти» і якими вони бувають?
2. Чи справедливо «закопувати» свій талант або привласнювати його собі?
3. Як примножити власні здібності?
4. Які таланти мали Авраам, Йосип, Мойсей, Давид, Соломон? Що вони самі думали або казали про свої здібності?

БІБЛІЙНІ ПОВЧАННЯ

«Кожному, хто має, то додасться йому, хто ж немає, – забереться від нього і те, що він має».

(Луки 19:26)

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Ти – талановитий»

Мета: навчити більше розуміти самих себе, розвинути впевненість у своїх силах, виховати вміння розуміти інших людей.

Час: 7-10 хвилин.

Хід вправи: Учасники об'єднуються в пари й сідають один навпроти одного. Кожен по черзі називає талант, який, на його думку, є в того, хто сидить перед ним, починаючи фразу словами: «Я впевнений, що ти ...». Наприклад: «Я впевнений, що ти скромна».

Обговорення:

- Чому талант називають даром Божим?
- Чи вдалось учасникам розкрити ваші таланти?
- Ви здивувались від того, що саме інші люди вважають Вашим талантом? Чому?

Висновок: Талант – це дар, який дав нам Господь. Тож цінуймо й розвиваймо все те, що нам було подаровано. Бог дав нам талант, подібний до скарбів, і тільки від людини залежить, наскільки ці скарби будуть блищати.

Завдання 2.

Тренінгова вправа «Талант – це дар Божий»

Мета: допомогти учасникам усвідомити те, що Бог обдарував кожную людину своїми дарами – талантами; формувати в характері дітей відповідальність за належне використання Божих дарів; розвивати бажання використовувати ці Божі дари для добра ближніх.

Обладнання: аркуші формату А4, кольорові олівці.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: 1 етап. Ведучий пропонує учасникам намалювати на аркуші паперу свій талант і передати цей аркуш одному з учасників тренінгу.

Обговорення:

- Чи вдалось Вам обмінятись своїми талантами?
- Як ви гадаєте, чи можна так зробити в житті?

2 етап. Ведучий звертає увагу учасників на те, що ПОМІНЯТИСЬ або ВІДДАТИ свої таланти неможливо, а ПОСЛУЖИТИ своїм талантом людям цілком можливо й необхідно. Зарити свій талант – означає або не використовувати свій талант загалом, або використовувати його тільки для власних цілей. Ведучий пропонує учасникам послужити своїм талантом іншим людям зараз. Учасники виходять у коло і, по можливості, демонструють свій талант або розповідають про нього.

Висновок: Талант людини – це лише її талант, і забрати його неможливо ні за які кошти, адже Бог нас саме цим і вирізняє з-поміж інших, робить нас особистостями, нагороджуючи всіх різними талантами. За допомогою різного Божого Дару ми можемо лише об'єднатись у єдину команду й зробити щось спільне, масштабне, де кожен виявить свій талант і самого себе.

Завдання 3. Прочитайте притчу та дайте відповіді на запитання.

ПРИТЧА ПРО ТАЛАНТИ

Так само ж один чоловік, як відходив, покликав своїх рабів і передав їм добро своє. І одному він дав п'ять талантів, а другому два, а

тому один, – кожному за спроможністю його. І відійшов.

А той, що взяв п'ять талантів, негайно пішов і орудував ними, і набув він п'ять інших талантів. Так само ж і той, що взяв два – і він ще два інших набув. А той, що одного взяв, пішов та й закопав його в землю, – і сховав срібло пана свого.

По довгому ж часі вернувся пан тих рабів та й від них зажадав обрахунку. І прийшов той, що взяв п'ять талантів, приніс ще п'ять талантів і сказав: «Пане мій, п'ять талантів мені передав ти, – ось я здобув інші п'ять талантів. Сказав же йому його пан: «Гаразд, рабе добрий і вірний! Ти в малому був вірний, над великим поставлю тебе, – увійди в радість пана свого!»

Підійшов же й той, що взяв два таланти, і сказав: «Два таланти мені передав ти, – ось іще два таланти здобув я. Казав йому пан його: «Гаразд, рабе добрий і вірний! Ти в малому був вірний, над

великим поставлю тебе, – увійди в радість пана свого!»

Підійшов же і той, що одного таланта взяв, і сказав: «Я знав тебе, пане, що тверда ти людина, – ти жнеш, де не сів, і збираєш, де не розсипав. І я побоявся, – пішов і таланта твого сховав у землю. Ото маєш своє ...»

І відповів його пан і сказав йому: «Рабе лукавий і лінивий! Ти знав, що я жну, де не сів, і збираю, де не розсипав? Тож тобі було треба віддати гроші мої грошомінам і, повернувшись, я взяв би з прибутком своє. Візьміть же від нього таланта й віддайте тому, що десять талантів він має. Бо кожному, хто має, дасться й додасться, хто ж немає, – забереться від нього й те, що він має. А раба непотрібного вкиньте до зовнішньої темряви, – буде плач там і скрегіт зубів!» (Матвія 25:14-30).

Обговорення:

– Як Ви гадаєте, що таке талант?

- Для чого нам таланти?
- Щоб Ви зробили на місці слуг?
- Як Ви гадаєте, чого вчить нас ця притча?

ТЛУМАЧЕННЯ БЛАЖЕННОГО ФЕОФЛАКТА, АРХІЄПІСКОПА БОЛГАРСЬКОГО

Чи знаєте Ви що?

Ця притча означає: всі люди отримують від Господа різні дари – життя, здоров'я, силу, душевні здібності, учення, дари Святого Духа, життєві блага тощо, щоб цими даруваннями служити Богу й ближнім. Усі ці дари Божі й розуміються в притчі як таланти. Бог же знає, скільки потрібно дати кожному за його здібностями, тому й отримують – хто більше, хто менше. Хто як скористався дарами Божими, у тому кожна людина має звітувати перед Господом. Хто використав їх на користь собі та іншим, той дістане похвалу від Господа й вічні небесні радощі, а ліниві й байдужі люди будуть засуджені Господом на вічні страждання.

Завдання 4.

Тренінгова вправа «Доріжка талантів»

Мета: допомогти учасникам виявити їхні таланти й усвідомити необхідність їх розвивати.

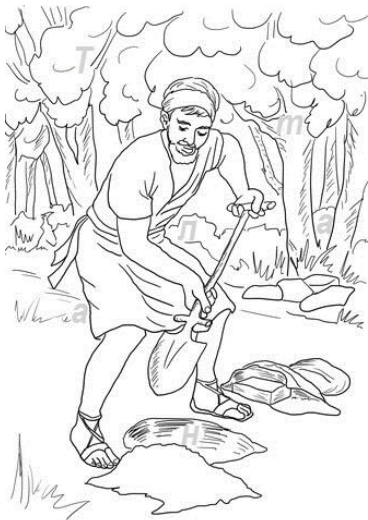
Обладнання: вирізані відбитки стопи за кількістю учасників вправи, маркери.

Хід вправи: Напишіть на відбитку стопи, які Ви маєте таланти й що хотіли б удосконалити в собі. *(Після того, як кожен учасник вправи написав, то по черзі зачитують написи на стопах і розміщують свої сліди на підлозі, у напрямку до дошки).*

Висновок: Бог дав нам здібності й таланти, які ми повинні примножувати й розвивати. Зараз кожен з Вас на маленький крок на близився до Господа. Подивіться, наскільки ми наблизилися до Бога всі разом. Тільки розвиваючи свої таланти, ми можемо цього досягти.

Завдання 5.

Знайдіть літери, які сховались на малюнку, і складіть з них слово.

--	--	--	--	--	--

Завдання 5. Прочитайте уривок з віршу й назвіть свій талант.

Надія Красоткіна

Талант – це здібності природні,
Обдарування, справжній хист.
Хоч ти не бачиш їх сьогодні,
Бо ще малий навіть на зріст,
Та є в тобі обдарування,
Вони у кожного з нас є.
Лише потрібне намагання
Знайти в своїй душі своє.
Ну, щось таке, що серцю миле,
Що ти робив би день і ніч.
І був від цього ти на крилах,
Й завжди б летів зорі навстріч.
Це може бути що завгодно:
Малюнок, пісня чи шиття.
Те, що для серденька природно,
На що поклав би ти життя.

2. 4. Працелюбність

Працелюбність – любов до праці на славу Богу й на користь ближньому – одна з чеснот людини. Така праця зазвичай потребує зусиль, а значить, тренує волю, зміцнює силу душі. Неробство ж і ледарство, навпаки, вражають волю слабкістю, недарма неробство називають матір'ю всіх вад. Дійсно, знічев'я, тобто коли немає корисної та цікавої справи, знаходяться справи непристойні, які не потребують зусиль волі, душевного й фізичного напруження. Відомо, наприклад, що якщо руки нічим не зайняті, то в них опиняється сигарета.

Праця є діяльністю, яку спочатку благословив Бог. Першій людині Адаму відразу після створення було заповідано Богом обробляти й зберігати райський сад. Після гріхопадиння Адама, а в його особі й всьому грядущому людству, було сказано, що «в поті свого лица ти їстимеш хліб свій» (Буття 3:19). Тобто для того, щоб жити, харчуватись, необхідно багато й посилено працювати. Тому апостол Павло й каже: «Що як хто працювати не хоче, нехай той не їсть!» (2 Солунянам 3:10).

Як бачимо, праця є необхідним складником нормальної діяльності людини. Одному великому святому, преподобному Макарію, коли він довго молився й просив Бога показати йому правильний, рятівний для душі спосіб життя, було таке видіння. Він побачив янгола, який протягом однієї години молився, протягом іншої години читав Святе Письмо, а третю годину проводив у праці. «Роби так, і спасешся», – сказав святому Бог.

Однак сам факт наявності в людини праці ще не ставиться в заслугу людині. Духовним досягненням є лише та праця, яка має певні добрі наміри й виконується зі смиренням і збереженням усіх християнських чеснот. Як говорив один пастир: «Господь дивиться на наше внутрішнє, і якою б скромною не була наша діяльність – ретельне виконання наших обов'язків є дуже важливим і надійним засобом нашого спасіння. Господь зважає серця, а не справи. Він не дивиться, що ми робимо, але як і чому ми це робимо і з якою любов'ю, смиренням і ретельністю виконуємо своє служіння і свої обов'язки». Усе, що б ми в житті не робили, ми повинні прагнути робити так добре, як ніби це зроблено для самого Бога, в Його славу, за Його словом. При цьому неприпустима жодна недбалість, неохайність, розслабленість. Дуже

важливо, щоб мотивами нашої праці були не жадібність, не жадоба збагачення, слави й пошани, а зовсім інші добрі наміри. Це може бути праця як природна необхідність для існування, гідне життя родини, дітей, допомога ближнім. Потрібно завжди пам'ятати слова святих, що краще віддавати, ніж брати.

Питання для самоконтролю:

1. Чому людина повинна працювати?
2. Як потрібно намагатись виконувати доручену нам роботу?
3. Чому працьовитість є християнською чеснотою?
4. Які приклади з Біблії про працьовитість і лінощі Ви можете навести?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Справжня праця не може бути без смирення ... Роблячи річ, потрібно намагатись, щоб вона виходила чистою і красивою, бо й Господь радіє чистоті».

Преподобний Варсонофій Великий

«Скільки б ти не працював, скільки б зусиль не докладав – не вважай доброї справи своєю, тому, що якби ти не отримав допомоги згори, увесь труд твій був би марним».

Святитель Іоанн Златоуст

«Будемо робити добро, поки маємо час. Будь-яка втрата на землі може бути замінена чимось іншим; а коли втратимо час, то не знайдемо вже іншого».

Святитель Іоанн Постник

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Криничка»

Мета: допомогти учасникам усвідомити необхідність праці й розвинути вміння досягати поставленої мети.

Обладнання: сірники.

Час: 2-3 хвилини.

Хід вправи: Ведучий дає завдання трьом учасникам: один буде криничку з сірників, а двоє інших намагаються йому

перешкодити, але вони не можуть торкатись учасника або хитати стіл, тобто заважають лише словесно. Потрібно дати змогу всім охочим побути в ролі будівника або в ролі того, хто заважає будівництву.

Обговорення:

- Що Ви відчували, коли Вам заважали будувати криничку?
- Чому Ви продовжували працювати?
- Якщо Ви залишили будівництво, що змусило Вас це зробити?

Висновок: Той, хто будував криничку – будував своє життя, у нього була своя мета й бажання працювати. Ті, хто заважав – були життєвими перешкодами, які обов'язково трапляються на життєвому шляху. Головне – вірити в Бога й мати наполегливість у досягненні своєї мети.

Завдання 2. Прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання.

БАБУСЯ ТА ПЕТРИК

Василь Сухомлинський

У теплий весняний день бабуся взяла онука з собою в ліс. Збираючись в дорогу, вона дала Петрику кошик з їжею і фляжку з водою. Петрик був ледачим хлопчиком, і незабаром ноша здалася йому важкою. Тоді бабуся понесла кошик з їжею сама.

У лісі вони сіли під кущ перепочити. Незабаром до найближчого дерева прилетіла маленька пташка. У дзьобі вона несла волосинку. Петрик тихенько, щоб не сполохати пташку, піднявся і побачив на дереві велике волосяне гніздо. А пташка швидко полетіла й незабаром повернулася до гнізда з волосинкою в дзьобі. Петрик широко розкрив очі від подиву.

– Бабусю, – прошепотів він, – невже вона кожен раз приносила по волосинці й збудувала таке велике гніздо?

– Так, по волосинці, – відповіла бабуся. – Це працююча пташка. Петрик замислився. За хвилину він сказав:

– Бабусю, можна я сам понесу кошик з їжею? І пальто Ваше понесу. Можна?

Обговорення:

- Що змусило Петрика замислитись?
- Чому він запропонував бабусі взяти кошика та пальто?
- Спираючись на оповідання, які висновки можна сформулювати для власного життя?

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Чашка»

Мета: наочно продемонструвати важливість не тільки фізичної, а й духовної роботи над собою.

Обладнання: чашка, глечик (чайник) з водою, велика миска.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий питає учасників, чи хоче хтось пити. Наповнює чашку, але вона перевернута до гори дном. (З глечика лити на перевернуту чашку, тримаючи її над мискою, щоб вода не пролилася на підлогу). Ведучий звертає увагу на те, що чашка не наповнюється, бо вона перевернута. Питає учасників, чи наповнювалася би чашка, якщо збільшити потік води. (Звісно, ні.). Пропонує перевернути чашку й спробувати ще раз. Усе виходить. Ведучий акцентує увагу учасників тренінгу на те, що чашка повинна стояти правильно, тоді її легко можна буде наповнити водою.

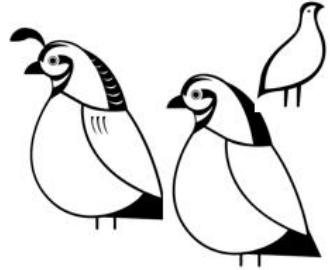

Висновок: Наш Бог – великий і чудовий. Він любить нас і готовий дати нам Своє благословення. Нам дуже часто стає сумно, самотньо, бо ми не хочемо, щоб Він наповнив нас. Ми зайняті своїми проблемами, справами й дуже часто саме це стає для нас важливішим за Бога. Щоденна метушня відволікає нас від Бога, ми забуваємо про Нього. Ми не відчуваємо Божої любові, Його присутності в нашому житті. Цей стан можна порівняти з перевернутою чашкою: ми схожі на чашку, перевернуту до гори дном. Коли ж ми молимося, читаємо Біблію й виконуємо волю Бога – ми пізнаємо його, а отже, повертаємося до нього. Тож будьмо завжди повернутими обличчям до Бога, щоб наповнитися його благодаттю.

Завдання 4. Прочитайте притчу та дайте відповіді на запитання.

НЕОБАЧНІ ПЕРЕПЕЛИЦІ

Жила собі зграйка перепелиць. Вони зранку до вечора копирсались у пиллюці на шляху, бігали серед трави в пошуках їжі. Одного разу в їх місцину прийшов птахолов і, кидаючи сітку, раз за разом ловив перепелиць, щоб продавати їх на базарі. Птахів ставало дедалі менше. Перепелина згря не на жарт розхвилювалась.

Одного сонячного ранку знайшовся ватажок, який скликав усіх, щоб обговорити справу. Після довгих суперечок у маленьких пташиних головах народилась ідея: наступного разу, коли птахолов кине свою сітку, узятись усім разом дзьобиками за неї, спробувати полетіти й опустити сітку на терновий кущ. Збуджені перепелиці цього вечора лягали спати з маленьким промінчиком надії.

Наступного ранку, коли мисливець прийшов по чергову здобич, подиву його не було меж: сітка «полетіла» до тернового куща й опустилась на гілля. Як не намагався мисливець її зняти, вона ще більше заплутувалась і цілком подерлась. День за днем повторювалось те саме. Нарешті йому це набридло, тож птахолов покинув це невдячне тепер заняття. Перепели були на сьомому небі й з радістю літали, святкуючи перемогу.

Але так тривало недовго. Настала посуха. Води та їжі стало обмаль. Птахи билися за кожную краплю й за кожную крихту. Бійки та галас долинали тепер з їх околиці. Одного разу хтось сказав: «Пам'ятасте той випадок з птахоловом? Тоді лише ми махали крильцями, рятуючи зграю. А ті! Ті! Вони нічого не зробили!» «Як? – відгукнулися інші. – Це ви лише спостерігали, навіть разу не змахнувши крилами ...!». І розпочалася нова, найбільш запальна й жорстока бійка від часу посухи. Курява стовпом стояла! Раптом усі відчули, що їх

притискає до землі якийсь тягар. Це була сітка птахолова. Він згорнув їх усіх разом і щасливий пішов на базар.

Обговорення:

- Чи були перепелиці дружні?
- У чому птахи виявили свою кмітливість та працелюбність?
- Що їм завадило й наділі залишатися вільними?
- Чого вчить ця притча?

Завдання 5.

Вправа «Бажаю собі й усім вам ...»

Мета: створити позитивну атмосферу в групі; формувати доброзичливе ставлення учасників одне до одного.

Час: 5 хвилин.

Хід вправи: Ведучий бажає всім учасникам добра і щастя та пропонує висловити по колу одне одному свої побажання, починаючи словами: «Я бажаю собі й усім вам...», звичайно, посміхаючись.

Висновки: Подивіться навкруги й уявіть собі, що поруч тільки гарні люди, які завжди допоможуть, підтримають. І нехай кожен з вас задумається: «А чи все я зробив для того, щоб людям було біля мене затишно, спокійно?» Тож пам'ятайте, що доброта – ознака сили, а не слабкості. І нехай завжди супроводжують вас слова геніального поета Т. Г. Шевченка: «Раз добром нагріте серце – вік не прохолоне».

Завдання 6.

Прочитайте цитати відомих людей про важливість праці в житті людини. Яка з цитат Вам сподобалась найбільше? Аргументуйте свій вибір. Складіть своє власне висловлювання про працю.

1. Немає такої важкої праці, яку любов не робила б не тільки легкою, але навіть приємною (*Джордано Бруно*).
2. Робота, яку ми робимо охоче, зцілює біль (*Вільям Шекспір*).
3. Жодний винахід не може відразу стати досконалим (*Марк Туллій Цицерон*).
4. Праця – цілющий бальзам, вона – джерело чеснот (*Йоганн Гердер*).

5. Краще нічого не робити, ніж займатися нічим (*Пліній Молодший*).
6. Статую прикрашає вигляд, а людину – її дії (*Піфагор Самоський*).

2. 5. Подолання труднощів

Кожній людині, яка стала на шлях духовного розвитку й служіння Богу, доводиться щодня стикатися з різними труднощами, такими, як спокуси, а також негативні риси характеру (лінощі, гординя, погані звички тощо).

Що таке спокуса? Це випробування, яке проходить кожен вірянин. Діти Божі опиняються перед спокусою тоді, коли вони одночасно чують два внутрішніх голоси: один змушує порушити волю Бога, а інший – зробити те, що хоче Бог. Той, хто свідомо вибирає власний шлях, свідомо опирається волі Божої – добровільно наражає себе на небезпеку. Це і є план сатани, щоб відвернути вірянина від Бога й від шляху слухняності. Він постійно підбурює, намагається посіяти сумніви в тому, що шляхи Господні добрі, справедливі, досконалі. Однак Господь допускає спокусу в нашому житті, щоб виховати нас, удосконалити й зміцнити нашу віру. Тому Бог використовує труднощі в нашому житті з любові до нас. Ці труднощі можуть бути різні: хвороба, стихійні лиха, розлука з близькими, аварії, матеріальні потреби, сварки з друзями, несправедливість оточення тощо. Бог не звільняє нас від труднощів, але при цьому Він не допускає нам великої спокуси, ніж та, яку ми зможемо витримати, і допомагає нам подолати цю спокусу.

Наші погані думки, спонукання до поганих вчинків, жадібність, гординя, брехливість, заздрість, лихослів'я є причиною багатьох наших проблем і неприємностей. Наприклад, кажуть: звичка – друга природа. Дійсно, так часто буває, що людина щось робить, читає або слухає, розуміючи, що це гріховно, недобре, а відірватись не може. Розуміє й відчуває, що дивитися цю конкретну телепередачу християнину шкідливо для душі, серцем відчуває сором, але продовжує дивитися, і слухати, і сміятися. Бракує сили волі відійти й не дивитись. Ось і виходить, що мимовільно людина тягнеться до гріха. Потрібні зусилля, щоб придушити гріховний жагучий потяг волі. Якщо ж робити так, як хоче наша воля (я хочу!), то й розум, і серце, і совість незабаром

замавкнуть. Тож завжди потрібно наказувати собі щодо будь-яких гріховних дій: не можна! не роби! не дивись! відійди! кинь!

Гріховні враження прилипливі (на відміну від добрих, які легко забуваються). Вони навіть всупереч бажанню налипають на пам'ять, використовуючи минулу згоду на їх входження в душу. Тривалий час потім «вариться» нечистота в серці: згадуються непристойні пісні й анекдоти, картинки й лихослів'я. Душу, що звернулась до Бога, вони можуть роками терзати й мучити. Засіб один: долати негативні звички й пристрасті з Божою допомогою й новим гріховним враженням постійно перекривати вхід у серце.

Важливо також, щоб ми самі своїми вчинками не спокушали Бога. Ми не повинні легковажно наражати себе на небезпеку, пам'ятаючи про обіцянку Бога зберегти нас.

Труднощі в нашому житті можуть пригнічувати нас, ми можемо впадати в зневіру, розчарування. Нам, звичайно, хочеться швидкого й легкого виходу зі складної ситуації, щоб одномоментно все змінилось на краще. Але в житті рідко так буває, і ми повинні розвивати в собі здатність терпляче переносити труднощі й страждання. Не потрібно звинувачувати інших людей або Бога у своїх проблемах. Ісус навчав своїх учнів дивитись у майбутнє й вірити в те, що Бог не залишить їх без піклування. Він учив людей не впадати в зневіру й не опускати рук; замість того, щоб скаржитись – намагались знайти вихід зі складної ситуації. Якщо ми знаємо, що Бог має для нашого життя певну мету, то, незважаючи на важкі обставини, ми будемо мати мир у серці, радість і відчуття бадьорості.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке спокуса й коли людина може опинитись перед нею?
2. Що означає вислів «нести свій хрест»?
3. Які риси характеру можуть спровокувати спокусу?
4. Як людина, що вірує в Бога, повинна ставитись до життєвих труднощів?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Для смерті людини досить однієї порочної навички: вона буде постійно відкривати вхід у душу всім нашим гріхам і всім пристрастям. Порочні навички як кайдани для людини: вони позбавляють її моральної волі, насильно тримають у смердючому болоті пристрастей».

Святитель Ігнатій Брянчанінов

«Немає тиранства, яке було б так нестерпно, як звичка, недарма її називають другою природою».

Святитель Іоанн Златоуст

«Легше запозичити порок, ніж передати чесноту, оскільки швидше заразишся хворобою, ніж передаш іншому своє здоров'я».

Святитель Григорій Богослов

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Самоконтроль»

Мета: розвивати вміння самоконтролю та стриманість.

Обладнання: аркуші паперу, олівці.

Час: 10-15 хвилин.

Хід вправи: перед учасниками лежать аркуші паперу та олівці. Потрібно згадати людей, яких коли-небудь, не стримавшись, образили. Необхідно зробити на аркуші стільки дірок, скільки ви вважаєте за потрібне. Ведучий подивившись на аркуш, формулює висновок після побаченого й зачитує притчу.

Притча про хлопця з жахливим характером

Жив собі хлопець з жахливим характером. Якось батько дав йому ящик з цвяхами й сказав забивати по одному в паркан щоразу, коли в сина увреться терпець і він посвариться з ким-небудь. Першого ж дня хлопець забив 37 цвяхів. Згодом він навчився володіти собою, і кількість забитих цвяхів щодня зменшувалась. Хлопець зрозумів, що легше навчитися володіти своїми емоціями, ніж забивати цвяхи.

Нарешті настав день, коли він не забив жодного цвяха. Син підійшов до батька й сказав, що в цей день не забив жодного цвяха. Тоді батько наказав синові витягати з паркана по одному цвяху в той день, коли він не втратить самоконтролю й ні з ким не посвариться. Минали дні, і згодом син зміг сказати батькові, що в паркані не залишилося жодного цвяха.

Батько підвів сина до огорожі й сказав: «Ти добре зробив, синку, але подивись, скільки дірок залишилось ... Огорожа вже ніколи не буде такою, як колись ...».

Висновок: Коли ви з кимось сваритеся й кажете йому щось неприємне, Ви залишаєте в його душі такі рани, як ці дірки. Словесні рани завдають такого ж болю, як і фізичні. Намагайтесь контролювати свої емоції та слова, коли спілкуєтесь з людьми.

Завдання 2.

Тренінгова вправа «Чиста душа»

Мета: наочно продемонструвати, як погані звички чи негативні риси характеру можуть «забруднювати» душу людини.

Обладнання: вода, фарби, склянка, глечик.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Учасники групи сидять по колу. У середині столу стоїть склянка з чистою водою. Ведучий акцентує увагу на те, що вода у склянці чиста й прозора. Вода символізує сповнену любові й віри людину. Фарби символізують такі негативні риси характеру людини, як злість, ненависть, жадібність тощо. Якщо до склянки додати навіть краплинку фарби (демонструє), то можна побачити, що вода дуже швидко забруднюється й відповідно злість, ненависть, жадібність завдають шкоди добрій, світлій людині. Але можна щось змінити. Ми будемо доливати з глечика чисту воду, яка символізує духовну роботу людини над собою (читання Слова Божого, молитва, добрі справи, служіння Господу). Можна побачити, якщо певний час доливати у склянку з глечика чисту воду, то вона врешті-решт знову стане майже прозорою.

Висновок: Це відбувається і з нами, ми – чиста вода, а фарба – це наші негативні риси характеру, вчинки, небажання служити Богу й виконувати Його заповіді. Молитва, відвідування храму, читання духовної літератури, добрі справи – це як вода з глечика, яка не дасть забруднитись нашій душі.

Завдання 3. Прочитайте притчу та сформулюйте власні висновки.

ПОГАНЕ ТОВАРИСТВО

Поміщик засіяв горохом поле, але ворони сильно шкодили посівам. Папуга поміщика, що жив у нього на волі й був улюбленцем родини, також клював посіви разом з воронами. Одного разу поміщик, побачивши зграю ворон на горосі, схопив рушницю, побіг і вистрілив. На полі залишилось кілька вбитих і поранених птахів. Переглядаючи їх, поміщик побачив свого папугу.

– Дурний птах! – сказав поміщик. – Тому ти й потрапив у біду, що обрав погане товариство.

Вибігли на постріл з дому діти поміщика, побачили в руках батька пораненого папугу й зі сльозами на очах запитали:

– Як це ти, тато, поранив нашого милого папужку?

– Погане товариство! – крикнув сам папуга перш, ніж батько зібрався відповісти.

Папугу ретельно доглядали й він одужав, але не забув біди до смерті. Як тільки заходила мова про цей випадок, папуга урочисто й повчально промовляв:

– Погане товариство! Погане товариство!

Так! Велика справа товариство!

Якщо стікаються разом два струмки, один з яких з чистою водою, а інший – з каламутною, то деякий час вони течуть, не змішуючись, але незабаром утворюють один каламутний потік.

Завдання 4.

Що потрібно зробити, якщо Ви опинилися перед спокусою або вже зробили щось погане? Відповідь Ви знайдете в словах,

розташованих по горизонталі й вертикалі. Слова, які знайшли, правильно вставте в речення.

- _____ у те, що Ісус помер на хресті за мене.
- _____ Богу, що я подумав або зробив щось погане.
- _____ Ісусу за те, що Він завжди допомагає мені в розв'язанні моїх проблем.
- _____ Богу, щоб Він допоміг мені змінити мої думки та вчинки.
- _____ Господу, щоб він пробачив мені й благословив мене.

И	М	О	А	Ю	Б	Л	Д	С	Н	К
Д	О	В	І	Р	И	Т	И	С	Ь	В
Ч	Л	Є	Е	С	М	Ь	О		А	З
Я	И	В	К	Й	У	Ц	М	В	О	І
Е	Т	К	О	М	О	Є	Ж	І	Щ	З
О	И	Ц	Л	Д	У	О	К	Р	Б	Н
К	С	О	А	Ї	Ц	Х	З	И	В	А
Я	Я	Д	Я	К	У	В	А	Т	И	Т
Е	Т	Д	Т	Ь	Л	В	Б	И	Є	И
Ц	Ь	К	Ь	В	К	І	Ж	М	Х	С
Й	Ф	С	О	Н	Б	М	Ю	А	О	Я

Вісник: 1. вприти; 2. з'ясувати; 3. дякувати; 4. овеїршити; 5. молитися.

Завдання 5.

Вправа «Скринька мудрості»

Мега: роздуми над темою «Подолання труднощів».

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: На столі стоїть скринька, у якій лежать аркуші з написаними висловами зі Святого Письма (Книга Приповістей Соломона). Завдання для учасників: узяти один аркуш, прочитати вголос вислів і довести його правильність.

– Стримуй себе в словах.

- **Зазнайство з ніг зіб'є, скромність на ноги поставить.**
- **Смерть та життя – у владі язика.**
- **Хто скромніший, той розумніший.**
- **Хто любить лише себе – того люди не люблять.**

Висновок: Потрібно виховувати в собі звичку обдумувати свої слова та вчинки, оскільки багатьом негативним наслідкам можна запобігти лише стримуючи свого язика й контролюючи свої думки.

2. 6. Смиренність та прийняття

Кожне дитя Боже бажає догодити Богові. Але як же нам дізнаватись волю Бога? Біблія розповідає нам про те, як ми повинні поводитись. У нашому житті ми не завжди розуміємо, як вчинити по волі Божій. Ми повинні навчитись робити правильний вибір між добром і злом. Бог завжди хоче для своїх дітей найкращого, дарує життя в надлишку, виконує бажання серця, хоча й не виключає труднощів і випробувань.

Бог дає нам свободу вибору, але водночас Він дає нам і мудрість ухвалити правильне рішення. Діти Божі повинні шукати цю мудрість і просити її у Бога в молитвах. Щоб чинити мудро, нам потрібно молитись, читати Слово Боже й розмірковувати над ним, питати поради в інших людей, які мають більше досвіду й знань; думати про можливий результат ухваленого рішення: чи буде це добре.

З самого початку у своїх рішеннях ми повинні бути готові смиренно підкоритися Божій волі. Якщо ми не послухалися Бога, ми позбавляємо наше життя благословення.

Прикладом для нас може бути життя ізраїльського народу. Коли люди були слухняні Богу, жили чесно, дотримуючись Божих заповідей, Бог благословляв їх: у сім'ях був мир, діти росли здоровими і вихованими, на полях був гарний урожай, Бог охороняв їх від ворогів. Але коли ізраїльтяни не шукали волі Божої у своєму житті й відвертались від Нього, з'являлося зло, серця ставали злими й жорстокими. Люди самі накликали на себе безліч бід і шкодили одне одному. Таким чином, вони втрачали Боже благословення.

Іноді, для того щоб усвідомити щось, людині буває необхідно покарання. Покарання покликане допомогти людині правильно

мислити, відчувати, діяти. Коли людина чинить неправильно, коїть гріх, їй вказують на це. Якщо ж вона не розуміє, наполягає на своєму, то її карають.

Покарання бувають різні, але призначення в них одне – допомогти людині виправитись. Наприклад, за отриману двійку учня можна покарати, позбавивши солодощів і морозива, що змусить його зрозуміти: байдикувати погано, треба чесно й ретельно виконувати свою справу, зокрема навчатись. Коли людину карають за гріховний вчинок, то всередині в неї виникає асоціація: гріх – покарання – неприємне відчуття й переживання. І якщо навіть вона до кінця не розуміє, що повинна поводитись так, а не інакше, то сам страх покарання застерігає її від гріховного вчинку.

Тому ми повинні з вдячністю приймати покарання. Як сказано в Святому Письмі: «Господнього не відкидай, і картання Його не вважай тягарем, бо кого Господь любить, картає того, і кохає, немов батько сина!» (Приповісті 3:11-12). У Старому Заповіті можна прочитати про те, що коли первосвященик Ілля не карав своїх дітей, які творили беззаконня, то його суворо карав Господь. Коли нас карають батьки, вчителі, начальники, то вони піклуються про одне: про наше благо, щоб ми стали кращими, освіченими та більш вихованими.

Тому, отримавши покарання, не слід озлоблюватися на того, від кого воно виходить. А треба постаратись зрозуміти: за що, чому, як треба було вчинити. Усвідомивши ж свій гріх, треба мати мужність сказати: «Пробач, я все зрозумів, більше цього не буде». І надалі намагатись уникати негідних вчинків.

Але як же, запитасте Ви, поводитись, коли, на Вашу думку, карають несправедливо. По-перше, треба розібратись, чи дійсно покарання несправедливе. Якщо ж Ви навіть виявитесь невинними, то спокійно треба сприйняти незаслужене покарання. І в цьому вчинку Ви уподібнитесь до святих. Згадайте заповідь блаженств: «Блаженні лагідні, бо землю успадкують вони» (Матвія 5:5). По-друге, якщо покарання незаслужене, слід з цим змиритись і подумати: «Так, цього разу я не згрішив, але скільки разів я вчиняв неправедно, і цього не помічали. Тепер я терплю покарання за мої минулі лихі вчинки». Потрібно пробачити кривдникові й помолитись за нього. Тому що, за

словом апостола Павла, «любов довго терпить, не пам'ятає зла ... усе прощає».

Правильне ставлення до покарання – гарний помічник у вихованні характеру.

БІБЛІЙНІ ПОВЧАННЯ

«Хто стримує різку свою, той ненавидить сина свого, хто ж кохає його, той шукає для нього картання».

(Приповісті 13:24)

«Усяка кара нині не здається потіхою, але смутком, та згодом для навчених нею приносить мирний плід праведності».

(Євреям 12:11)

«Тож покоріться під міцну Божу руку, щоб Він вас Свого часу повищив. Покладіть на нього всю вашу журбу, бо Він опікується вами!»

(1 Петра 5:6-7)

Завдання 1.

Тренінгова вправа: «Свічка щедрості»

Мета: навчити учасників бути щедрими та добрими, розвивати віру в Бога, виховувати любов до ближніх.

Обладнання: одна велика свічка та декілька маленьких.

Час: 15-20 хвилин.

Хід вправи: в аудиторії вимикають світло (добре якщо буде темно). Ведучий у центр столу ставить свічку й запалює її (свічка повинна бути великою). Ведучий: «Уявіть, що ця свічка – Бог, Він світить усе життя та дарує нам тепло. А навколо нього ми – люди (навколо великої свічки розташовуємо маленькі свічечки, кожна по черзі запалюємо від головної). Бог щедро ділиться своїм теплом з кожним. Якщо комусь чогось бракує, то свічка згасає (задуваємо свічку), ніби сама людина згасає, але Бог завжди дасть все що потрібно»

людині (свічку запалюємо), варто лише вірити в Нього та правдиво жити.

Висновок: Люди як свічки: коли все добре, то вони «горять», упевнено крокують життям, а коли «згасають», то шукають допомоги в усіх, а також звертаються до Бога. Бог допомагає кожному, дає сили. Потрібно правдиво жити, з любов'ю в серці, і бути щедрими щодо інших, бо і від Вас може хтось «запалитись» і отримати Вашу допомогу.

Завдання 2.

Складіть сенкан на обрану Вами тему.

Сенкан – це вірш, що складається з 5-ти рядків. Ведучий озвучує правила, яких слід дотримуватись під час складання сенканів:

1-й рядок має містити слово, яке позначає тему (*іменник*).

2-й рядок – це опис теми, який складається з двох слів (*два прикметники*).

3-й рядок визначає дію, пов'язану з темою; він складається з трьох слів (*дієслів*).

4-й рядок є фразою, яка складається з чотирьох слів і виражає ставлення до теми, почуття з приводу обговорюваного; або це може бути метафоричний вислів, що інтерпретує розуміння теми в інакомовній формі.

5-й рядок складається з одного слова, що є синонімом до першого слова; у ньому висловлюється сутність теми, ніби робиться підсумок.

Приклад:

1. Молитва.
2. Ранкова, щира.
3. Зцілює, підтримує, наповнює.
4. Найкращий спосіб розмови з Богом.
5. Необхідна річ.

Завдання 3.

Тренінгова вправа «Мальованки»

Мета: показати важливість смиренності та прийняття ситуації.

Обладнання: аркуші формату А4, олівці.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий пропонує учасникам утворити пари й розрахуватись на «перший-другий». Перші номери виходять з кімнати. Другі номери залишаються, одержують аркуші паперу формату А4. Ведучий: «Протягом двох хвилин Ви повинні намалювати будинок. Ви будете тримати в руці олівець. Ваш партнер через хвилину повернеться в аудиторію і допоможе Вам, поклавши свою руку на Вашу, у якій Ви тримаєте олівець. Розмовляти не дозволяється. За мою команду Ви почнете втілювати задумане в життя».

Ведучий виходить з аудиторії і дає інструкції другим номерам: «Протягом двох хвилин Ви повинні намалювати дерево. Ваш партнер буде тримати в руці олівець. Ви, коли зайдете в аудиторію, покладете свою руку на руку з олівцем партнера. Розмовляти не дозволяється. За мою команду Ви починаєте втілювати задумане в життя».

Обговорення:

- Чи комфортно Вам було малювати в парі?
- Що почували перші номери? А що – другі?
- Ті, хто відчував на собі тиск, як Ви почувались під час вправи та після неї?
- Ті, хто вирішив прийняти ситуацію й змиритись з бажанням партнера намалювати дерево (дім), як Ви почувались під час вправи та після неї?

Висновок: У житті часто трапляються ситуації, коли набагато краще буває прийняти їх і змиритись з обставинами чи діями людей, ніж чинити опір, злитись, намагатись довести свою правоту. Смирення – ключова чеснота в християнському вченні. Як написано в Біблії: «Тож покоріться під міцну Божу руку, щоб Він вас Свого часу повищив» (1 Петра 5:6).

Завдання 4.

Розшифруйте слова Святого апостола Якова та дізнайтесь, як потрібно ставитись людям одне до одного. Підставте замість цифр літери.

А - 22	Д - 11	І - 17	Л - 18	П - 14	У - 16	Ь - 9
Б - 8	Е - 19	Ї - 24	М - 25	Р - 6	Х - 26	Я - 21
В - 1	З - 7	Й - 12	Н - 2	С - 5	Ц - 27	
Г - 23	И - 15	К - 4	О - 20	Т - 10	Щ - 3	

14	6	15	7	2	22	1	22	12	10	19	5	9							
20	11	15	2		14	19	6	19	11		20	11	2	15	25		16		
5	1	20	24	25		14	6	20	1	15	2	22	26		17				
25	20	18	17	10	9	5	21		20	11	15	2		7	22				
20	11	2	20	23	20		3	20	8		7	27	17	18	15	10	15	5	21

(91:5 вояку) вшпшше боу 'огондо ва нпо

Відеоісторія: Прознається один перед одним у своїх проваках і моліться

Завдання 5. Прочитайте розповідь та дайте відповіді на запитання.

ВІРНИЙ ДРУГ

Василь Вахтеров

В одного мужика був великий собака. Старий він став і вже не міг охороняти хазяйське добро. Не захотілось мужикові задурно годувати собаку. Поплив він з ним на човні й узяв з собою мотузку та камінь. Відплив подалі від берега, став камінь до мотузки прив'язувати. Дивиться на нього собака розумними очима, ніби розуміє, що затіває його господар.

Прив'язав мужик камінь на шию собаці, встав і скинув його у воду. Собака зник; але при

цьому човен сильно нахилився на бік, мужик не втримався – і сам упав у воду. Накрила його хвиля, зовсім почав тонути, але раптом відчув: хтось тягне його. А це його собака: камінь у нього відв'язався, і він кинувся рятувати господаря. Схопив зубами за сорочку, випливав з ним на берег і розтягнувся ледве живий. Заплакав мужик, обійняв собаку і стало йому соромно – і боляче. До самої смерті годував і пестив він вірного свого друга.

Обговорення:

- Які якості виявила людина?
- Які якості виявив собака?
- Чого собака навчив людину?

ТЕМА 3. Духовно-моральні чесноти в житті людини

3. 1. Милосердя як краса душі

Милосердя – це найпростіше, у чому ми можемо стати подібними до Бога. «Будьте ж милосердні, як і Отець ваш милосердний!» (Луки 6:36). Не всі здатні проказувати уважно молитву, витримувати цілком за Статутом пости, знаходити глибоке смирення або лагідність, мати розсудливе ставлення до життя. А милосердя до ближніх доступно всім.

Виявивши участь або, навпаки, байдужість до стражденної людини, ми в такий спосіб вибудовуємо своє внутрішнє ставлення до Бога: «що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, те Мені ви вчинили» (Матвія 25:40). «Хто прогавив можливість зробити добро, – пояснює преподобний Никодим Святогорець, – той не тільки позбавляється плода від добра, а й ображає Бога. Бог посилає до нього нужденного, а він каже: «Приходь після». Хоча він говорить людині, але це все одно що Богу, який послав цю людину. Бог знайде іншу добру людину, а той, хто відмовив у допомозі, відповідь за себе».

Разом з тим, коли ми говоримо про милосердя, важливо пам'ятати, що слово «милість» означає не просто вчинок, а особливий душевний стан. Милість – це співпереживання й співчуття, серцева спрага допомогти нужденному.

Даремно думати, що можна бути щасливим, не допомагаючи іншим. Ніколи не буде в твоєму серці радості, якщо ти одвертаєшся від своїх ближніх, відмовляєш їм у допомозі й думаєш лише про себе. Наша

душа жадає добра й любові не тільки з боку кого-небудь, у неї є потреба відкриватись назустріч людям, нести їм світло і тепло. Тому коли Ви робите добро, то й самі стаєте щасливими. Важливо зрозуміти, що той, хто терпить скорботу – це Божий обранець, якому дано нести свій життєвий хрест, на який, можливо, ми не здатні.

На жаль, у житті постійно доводиться спостерігати протилежну ситуацію. Ми не хочемо бути добрими й милостивими один до одного. Завжди незадоволені, роздратовані щодо ближніх. При цьому, виявляючи жорстокість до інших, ми часто хочемо, щоб до нас ставились поблажливо й по-доброму.

Але ж людина – істота з глибокими духовними потребами. Ніколи й нікому не дасть щастя володіння земними скарбами, якщо ними не ділитись з ближніми. Цю істину так висловлює преподобний Максим Сповідник: «Мое є те, що я віддаю іншим». Тому що серце радіє, лише розкриваючись назустріч ближнім, а не замикаючись у собі.

Для того, щоб навчитись християнського милосердя, можна запропонувати кілька правил: 1. Подавайте хоча й трохи, але з любов'ю. Не потрібно віддавати все, що у вас є; 2. Обов'язково допомагайте тим людям, убогість життя яких вам достеменно відома, – родичам, співробітникам, знайомим; 3. Не засуджуйте жебраків, які просять на прожиток, але які, як вам здається, здатні були б самі працювати; 4. Зрештою, не подавайте милостиню через бажання похвали, заради видимого престижу, рейтингу.

За словами святого Іоана Златоуста, милосердя має різні форми. Є справи тілесної милості: нагодувати голодного, напоїти спраглого, одягнути голого, відвідати хворого, прийняти мандрівника в будинок тощо. А є духовні справи милості, які настільки вищі, наскільки душа вища за тіло. справи духовної милості, наприклад, можуть бути такими: повернути грішника на правильний шлях, навчити того, хто не вірує, істини й добра, подати ближньому добру пораду в скруті, втішити сумного, не віддавати за зло злом, від серця прощати образи.

Допомогти ближньому можна й теплою молитвою про нього. Гроші в нас не завжди бувають з собою, а молитва, як кажуть святі отці, завжди при нас. Молитва об'єднує, благодатно пов'язує воедино всіх, за кого ми молимося Господеві нашому. Тому молитва – це можливість завжди та скрізь робити людям добро.

Отже, багато шляхів до милосердя, але безсумнівно одне: кожен крок назустріч іншому, кожна добра справа, милостиня, безкорислива допомога й молитва за ближніх знайдуть своє виправдання, прикрасять душу милостивої людини й зроблять її життя більш радісним і щасливим.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке милосердя й чому на це є воля Божа?
2. Як Ви розумієте вислів з Біблії: «що тільки вчинили ви одному з найменших братів Моїх цих, те Мені ви вчинили» (Матвія 25:40).
3. Яка біблійна притча розкриває суть попередньої цитати?
4. Які справи християнського милосердя Ви знаєте?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Знай, що твоя милостиня завжди нікчемна, порівняно з людиною, цим чадом Божим».

Святий праведний Іоан Кронштадтський

«Моє є те, що я віддаю іншим».

Преподобний Максим Сповідник

«До ближніх ми повинні виявляти цілковиту милість, всяку поблажливість, а від себе вимагати всякої істини, всякої правди».

Преподобний Амвросій Оптинський

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Важливий ТИ»

Мета: показати важливість милосердя, любові в житті людини.

Обладнання: м'яч.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий дає інструкцію: «Зараз станемо в коло, опустивши голови. За моєю командою всі одночасно підніmemo голови. Завдання: зустрітись з кимось поглядом і сказати одне одному

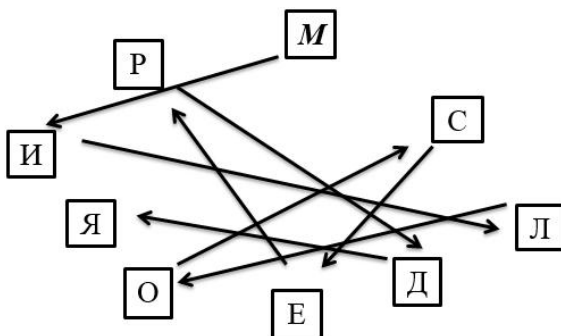
гарні слова (комплімент, побажання). Та пара гравців, якій це вдалось, залишає коло».

Після виконання вправи всі учасники стають у коло і, передаючи один одному м'яч, говорять побажання. Наприклад: «Я тобі бажаю сьогодні гарного дня».

Висновок: Думаю, що Вам було приємно, коли інша людина приділяла Вам увагу, говорила компліменти або приємні речі. Тож будемо ставитись до людей так, як ми хочемо, щоб вони ставились до нас.

Завдання 2.

Розшифруйте слово, ідучи за стрілками.

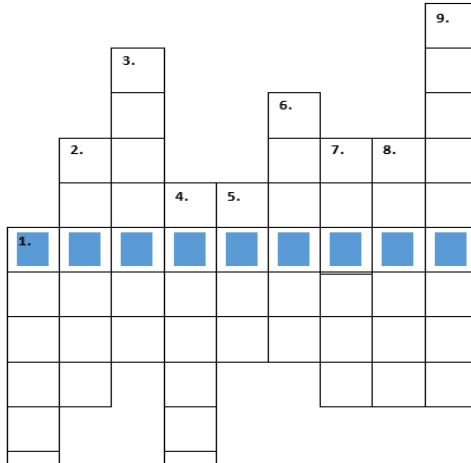
Завдання 3.

Розгадайте кросворд. Яке слово Ви отримали по-горизонталі?

По вертикалі:

1. Гетьман України, відомий своїми милосердними справами.
2. Твір Григора Тютюнника про милосердний учинок головного героя.
3. 19 грудня – свято...
4. Київський князь, який залишив «Повчання дітям».
5. Хто здійснив наймилосердніший учинок в історії людства?
6. Шведський учений, який заповів усі свої заощадження на справи милосердя та благочинність.

7. Ім'я жінки, яка присвятила своє життя служінню індійським обездоленим.
8. Головний герой твору Володимира Винниченка «... халамидник».
9. Хто в одній з притч Ісуса Христа виявив милосердя до побитого?

Віповіді: 1. Мазена; 2. Кутмко; 3. Миколай; 4. Мономах; 5. Ісус; 6. Нобель; 7. Тереза; 8. Федько; 9. Самарянин.

Завдання 4.

Тренінгова вправа «Янгол-охоронець»

Мета: показати важливість милосердя, любові в житті людини.

Обладнання: стільці, пов'язка на очі.

Час: 7-10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий нагадує учасникам, що в кожного християнина є Янгол-охоронець, якого Господь дав людині під час хрещення. Янгол охороняє людину від зла, застерігає від гріхів. Він помічник і покровитель, який відводить від небезпек. Людина, на жаль, не бачить свого Янгола, але відчуває його турботу.

На підлозі розставлені перешкоди (стільці). Викликаються двох учасників. Одному зав'язують очі. Іншому пропонують обережно провести «незрячого» повз перешкоди, тобто стати його Янголом-охоронцем.

Висновок: Господь та Його янголи люблять нас, піклуються про нас і милують нас. Доброта й милосердя – це чесноти, які з давніх-давен були традиційними для нашого народу. Милосердна людина завжди намагається надати допомогу всім тим, хто її потребує, а також завжди прощає образи і та провини.

Завдання 5.

Розшифруйте висловлювання Генрі Уорда Бічера за цифрами.

А 1	Б 2	В 3	Г 4	Ґ 5	Д 6	Е 7	Є 8	Ж 9	З 10
И 11	І 12	Ї 13	Й 14	К 15	Л 16	М 17	Н 18	О 19	П 20
Р 21	С 22	Т 23	У 24	Ф 25	Х 26	Ц 27	Ч 28	Ш 29	Щ 30
Ь 31	Ю 32	Я 33							

15, 19, 9, 7, 18 17, 11, 16, 19, 22, 7, 21, 6, 18, 11, 14 3, 28, 11, 18, 19,
15 — 27, 7 30, 1, 2, 7, 16, 31 22, 26, 19, 6, 12, 3, 30, 19 3, 7, 6,

до небес.

Віслюк: Кожне милосердне вчинення – це щабель сходів, що ведуть

24, 23, 31 6, 19 18, 7, 2, 7, 22.

Завдання 6.

Тренінгова вправа «Дзеркало»

Мета: дати змогу учасникам відчутти дзеркальне відображення своїх дій, вчинків.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Учасники утворюють пари, стають обличчям один до одного. Перший учасник робить рухи руками, головою, усім тілом. Завдання другого полягає в тому, щоб повторити ці рухи, бути «дзеркальним відображенням» першого. За командою ведучого учасники міняються ролями. Кожна пара самостійно обирає складність рухів і темп їх виконання.

Обговорення:

- Що Ви відчували, коли Вам було потрібно повторювати рухи?
- Що Ви відчували, коли повторювали Ваші рухи?
- Що було складніше: вигадувати рухи самому чи повторювати їх? Чому?

Висновок: Скористаймося народною мудрістю: «Ставтесь до людей так, як Ви хотіли б, щоб ставились до Вас». Якщо Ви хочете добра, розуміння, милості, то чинить те саме. Доброта та милосердя – це два крила, на яких тримається людство.

3. 2. Справжня дружба

Бог створив нас так, щоб ми мали потребу в товаришах, друзях, супутниках життя, щоб не відчували себе самотніми. Дружні стосунки виникають не на порожньому місці, а завдяки нашим добрим справам і словам, зверненим до інших. Ні багатство, ні висока посада, ні модний одяг не можуть замінити нам дружбу та взаємини з іншими людьми. Також захоплення, спорт, клуби не можуть замінити нашу потребу в спілкуванні з Господом. Усе, що ми маємо, можемо робити або чого досягли, – усе це даровано нам Богом, завдяки Його любові до нас.

Справжня дружба допомагає формувати характер, а вплив однолітків не завжди може бути на користь християнину. Справжня дружба, як і любов, – це дар Божий. Її проносять через усе життя, допомагаючи й рятуючи, підтримуючи й зміцнюючи. Як кажуть, з одним біда – як півбіди, а радість – як подвійна радість. І як про любов, так і про справжню дружбу можна сказати, що вона не шукає свого, не величається, не заздрить, не думає лихого, не гордиться; вона ставить товариша попереду, завжди готова відгукнутись, готова терпіти й співчувати.

Підтримувати дружбу нелегко, тому що люди бувають часом непередбачувані. Вони то захоплюють нас, то розчаровують нас, то завдають нам болю. Часто ми хочемо припинити спілкуватись з такими людьми або в нас виникає бажання їм помститись (зазвичай, це природна реакція людини). Почуття, що охоплює нас у запалі гніву, називається ненависть. Якщо людина виявляє до когось злість і

ненависть, то в її серці немає місця для Ісуса, адже Він бажає, щоб ми вчилися прощати одне одному.

Одного разу учні Ісуса сперечались про те, скільки разів слід прощати кривдника. Ісус відповів, що для цього немає меж і прощати потрібно стільки разів, скільки людина хоче, щоб Бог простив їй самій. Помста приносить лише помилкове, тимчасове відчуття полегшення, і це може надалі лише погіршити взаємини. Якщо людина пробачила того, хто заподіяв їй зло, вона може розраховувати на товариша в його особі, а злість і ненависть – непримиренні й здатні руйнувати сім'ї, розбивати дружбу.

Бог вчить у Своєму слові, що любов повинна витіснити з людських взаємин злобу, заздрість і ненависть. Людина, яка дійсно любить інших, буде намагатись допомагати їм з усіх сил, піклуватися про них і прощати їм. Недостатньо бути доброзичливим з тими, хто доброзичливий до нас. Нам слід любити навіть тих, хто, як нам здається, не схожий на нас або налаштований до нас вороже.

Складним є питання про вплив однолітків на поведінку та характер людини. Коли однолітки, що отучують дитину, дотримуються християнських традицій і цінностей, то слава Богу, бо як на доброму ґрунті дозріває багатий урожай, так і гарні риси характеру будуть міцніти. Але набагато частіше буває в сучасному житті, що однолітки не йдуть шляхами Господніми й спеціально чи мимоволі спокушають Вас. У такому разі потрібно набратися мужності та не наслідувати їхній приклад. Треба зміцнюватись, молити Господа про позбавлення від шляхів неправедних і пам'ятати настанови Господа і святих Отців.

Справжні друзі приймають одне одного такими, якими вони є, миряться зі слабкостями, втішають одне одного й піклуються один про одного. Допомагайте й підтримуйте друзів і близьких, не чекаючи винагороди за це, а просто тому, що хтось потребує Вашої турботи та допомоги.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке дружба і як вона може проявлятися?
2. З чим можна порівняти дружбу?
3. Як Ви розумієте вислів з Біблії: «Не дайте себе звести, товариство лихе псує добрі звичаї!» (1 Коринтянам 15:33)?
4. Чи є у Вас справжній друг? Розкажіть про нього.

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Можна з усіма жити в мирі, з багатьма – у приятельських стосунках, а у справжній дружбі, у якій у двох – одна душа, тільки з одним, багато з двома».

Святитель Феофан Затворник

«Які ми до ближнього, таким і Бог буде до нас».

Святитель Іоан Златоуст

«Легше запозичувати порок, ніж передати чесноту, оскільки швидше заразишся хворобою, ніж передаси іншому своє здоров'я».

Святитель Григорій Богослов

Завдання 1.

Вправа «Спілкування руками»

Мета: створити дружню атмосферу серед учасників.

Час: 5 хвилин.

Хід вправи: Учасники утворюють пари, стають один навпроти одного, беруться за руки й заплющують очі. За командою ведучого, тільки за допомогою рук (без слів) потрібно привітатись, попрощатись, посваритись, помиритись, потанцювати.

Висновок: Намагайтесь приносити радість не лише словами, а й справами.

Завдання 2.

Розгадайте кросворд на духовно-моральну тематику. Яке слово Ви отримали по вертикалі?

1. Моральна якість і чеснота, проміжок між марнотратством і скупістю – це
2. У назві біблійної притчі міститься ця чеснота « Самарянин».
3. Діяльне прагнення допомогти кожному, хто має в цьому потребу. Це є втіленням високої любові до ближніх. Це
4. Одна з найважливіших позитивних рис особистості, яка виявляється в чесності, правдивості, відсутності протиріч між реальними почуттями

та намірами щодо іншої людини (або групи людей) і тим, як ці почуття і наміри їй висловлюються

5. Це вміння поводитись, вміння вітатись і підтримувати в товаристві розмову; вміння правильно їсти, одягатись; вміння поводитись у громадських місцях

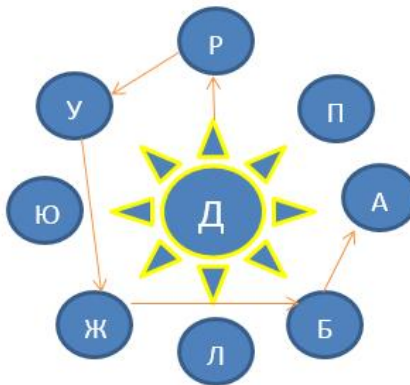
				1.									
			2.										
		3.											
			4.										
			5.										

5. вихованість.

Вікторія: 1. шідрїсть; 2. малосердїя; 3. турбота; 4. щїрїсть;

Завдання 3.

Розшифруйте слово, ідучи за стрілками, і дізнайтесь, що є важливим у житті людини.

Завдання 4.

Вправа «Ти і я»

Мета: створити дружню атмосферу серед учасників.

Обладнання: м'яч.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Ведучий запрошує учасників стати в коло й кидати одне одному м'ячик. Той, хто кидає м'ячик конкретній людині, має в цю мить продовжити речення «Мені в тобі подобається ...».

Висновок: Намагайтесь частіше говорити іншим компліменти та приємні речі, оскільки це зміцнює дружні стосунки.

Завдання 5. Прочитайте народну казку та дайте відповіді на запитання.

ДОБРЕ БРАТСТВО МИЛШЕ ЗА БАГАТСТВА

В одному селищі жили двоє братів. Вони орали землю та сіяли хліб. У молодшого було семеро дітей, а старший був неодружений. Жили брати дружно, землі між собою не ділили, разом орали та сіяли. Коли вирів хліб, вони зібрали його й поділили снопи порівну.

Прийшла ніч. Ліг старший брат і думас: «Чи добре ми хліб поділили? У брата сім'я велика, йому на дітей багато хліба треба. Піду-но я, та й докладу йому своїх снопів». І він пішов і переклав частину своїх снопів у копицю брата. У ту саму ніч молодший брат сказав своїй дружині: «Чи добре ми з братом хліб поділили? Брат старий, він живе один, нікому допомогти йому в домашніх справах. Додамо йому трохи наших снопів». І зробили вони, як задумали.

Удень дивляться брати, а снопів в обох знову порівну. Здивувались вони, але нічого не сказали одне одному. І так кілька ночей брати хліб перекладали один одному. Нарешті вони стали вартувати ночами поле й усе зрозуміли. Братська любов – міцніша за кам'яні стіни.

Обговорення:

– Чи була в братів справжня дружба?

- Які християнські чесноти мали обидва брати?
- Які приклади справжньої дружби Ви можете навести з власного життя?

Завдання 6.

Тренінгова вправа «Ми схожі й ми цьому раді»

Мета: сформувати позитивне ставлення учасників вправи один до одного.

Обладнання: аркуші паперу, ручки.

Час: 10-15 хвилин.

Хід вправи: Учасники утворюють пари. Кожна пара повинна якомога швидше знайти та записати п'ять характеристик, спільних для них обох. Не можна писати загальнолюдські відомості (наприклад: «у мене дві ноги»). Можна зазначити, зокрема, рік народження, місце навчання, хобі, сімейний стан тощо.

Після того, як п'ять характеристик записані, кожен учасник вибирає іншого партнера й повторює те саме з ним. Той, хто швидше знайде п'ять якостей, які об'єднують його з п'ятьма іншими учасниками, отримує приз.

Обговорення:

- Чи легко було шукати спільне з іншими учасниками?
- Що допомагало швидко встановлювати контакт з іншою людиною?
- Що Ви відчували, коли знаходили багато спільного?

Висновок: Щастя для людини – це коли її розуміють, турбуються про неї та приймають такою, якою вона є.

3.3. Сімейні цінності

Є два основні шляхи побудови свого життя. Перший, егоїстичний, – це жити для себе, намагатись якнайповніше задовольняти свої бажання та пристрасті й бачити в цьому сенс життя. Другий, жертвний, – це шлях Христов, коли людина бореться зі своїми егоїстичними бажаннями та пристрастями, намагається жити по волі Божій, часто жертвуючи своїми інтересами заради потреби ближніх, шукаючи духовної досконалості й Царства Небесного.

Сім'ю часто називають малою Церквою. Це тому, що відносини в родині повинні будуватися, як у Церкві. Церква – це боголюдський

організм на чолі з Господом нашим Ісусом Христом. Господь – голова нашої Церкви, ми ж, вірні християни, ніби клітинки, що становлять тіло Церкви. Ісус Христос через любов до людей прийняв хресну муку і смерть, і цим спокутував гріх людський. Тому кожен, хто вірує в нього, звільнений від влади первородного гріха й за допомогою Божою досягає порятунку.

Подібно до того, як Ісус Христос через любов до людей іде на смерть і страждання, так і чоловік у родині бере на себе всі труднощі й удари життя, заради любові до своєї сім'ї. У певному сенсі сім'я і є його тілом. Бо чоловік і дружина, згідно зі Словом Божим, є одним тілом, а діти – кістки від кісток батьків і плоть від плоті їх. Дружина як вірна помічниця прагне розділити всі труднощі й турботи чоловіка, люблячи його і разом з ним жертвуючи собою (своїми інтересами, бажаннями) заради дітей. Діти люблять своїх батьків і шанують їх, як вірні люблять і шанують Самого Бога. Усі разом вони з'єднані незнищеним союзом любові, як Христос і Церква.

Таких родин, істинно вірних, які живуть у взаємній любові та відданості, на жаль, мало. Сучасні засоби масової інформації і реклама наполегливо пропагують або розпусту, або ідеал сім'ї, абсолютно протилежний християнському. Забезпечене всіма благами суспільство, де кожен робить, що йому заманеться, відстоює свободу жити у своє задоволення, за пристрастями, уникаючи при цьому будь-яких обмежень чи заборон, це не те, що дає щастя людям. Це омана, що можна жити, як у кіно, і бути щасливим. Якщо в сім'ї не хочуть працювати, а хочуть лише насолоджуватись життям, то сімейне життя не буде міцним. Тому необхідно пам'ятати, що сім'я – це велике благо й великий труд. Сім'я вимагає самовідданого життя. Справжнє сімейне життя в сучасних умовах – це подвиг. І до цього подвигу треба готувати себе. Основою сімейного подвигу є жертвна любов, коли кожен член сім'ї готовий відмовитися від того, що йому хочеться, заради іншого. Лише подібне кохання робить людину щасливою, а сім'ю – міцною.

Бути потрібним – це значить жити за заповідями Господніми: віддаючи душу свою за ближніх своїх. Це означає – бути провідником волі Божої на землі, а не рабом своїх нечистих бажань. Перша й найголовніша заповідь Господня говорить: Люби Господа Бога твого всім серцем твоїм і всією душею твоєю і всією думкою твоєю і

ближнього твого, як самого себе. Людина, яка так живе, – усім потрібна, усім приємна, бо через неї йде духовне світло й вічне життя.

Питання для самоконтролю:

1. Чому сім'ю називають малою Церквою?
2. Які функції має виконувати в сім'ї чоловік?
3. Як має поводитись у сім'ї жінка?
4. Які сімейні цінності повинні бути в християнській сім'ї?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Де чоловік, дружина і діти з'єднані узами чесноти, злагоди й любові, там серед них Христос».

Святитель Іоан Златоуст

«Бережіть з дружиною взаємно свою любов. У цьому джерело щасливого сімейного життя. Але треба піклуватися про нього, щоб не засмітілось».

Святитель Феофан Затворник

«Діти особливо наслідують життя батьків: що помічають у них, те й самі роблять, добре буде або погане, що бачать. Тому батькам потрібно самим берегтися від спокус і приклад добродісного життя подавати своїм дітям, якщо хочуть їх наставити в чеснотах. Інакше ні в чому не досягнуть успіху. Бо діти більше дивляться на життя батьків і відображають його у своїх юних душах, ніж слухають їхні слова».

Святитель Тихон Задонський

Завдання 1.

Релаксаційна вправа «Звільнення від тривоги»

Мета: виховувати ціннісне ставлення до сім'ї, до родини; вивільнити від негативних емоцій.

Обладнання: релаксаційна музика, програвач.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: Звучить тиха, релаксаційна музика. Ведучий промовляє повільно:

– Сідайте зручніше, заплющте очі й спробуйте уявити собі все, що я буду говорити

– Візьмемо мішок. Покладемо в нього все, що заважає: усі образи, сльози, сварки, смуток, невдачі, розчарування ... Зав'яжемо його й вирушимо в дорогу ...

– Ви вийшли з дому, де Ви живете, на широку дорогу ...

– Шлях ваш далекий, дорога важка, мішок тисне на плечі; ви втомились і ваші руки та ноги стали важкими. Як хочеться відпочити! Так і зробимо. Знімаємо мішок і лягаємо на землю. Глибоко вдихнемо: вдих (затримати 3 секунди), видих (затримати 3 секунди) – повторити тричі. Дихається легко, рівно, глибоко ... Ви відчуваєте, як пахне земля? Свіжий запах трав, аромат квітів наповнює дихання. Земля забирає всю втому, тривоги, образи, наповнює тіло силою, свіжістю ...

– Потрібно йти далі. Вставайте. Підніміть мішок, відчуйте – він став легшим ... Ви йдете полем серед квітів, стрекочуть коники, дзижчать бджоли, співають птахи. Прислухайтеся до цих звуків ... Попереду прозорий струмочок. Вода в ньому цілюща, смачна. Ви нахиляєтеся до нього, опускаєте долоні в чисту та прохолодну воду й п'єте її з задоволенням. Відчуваєте, як вона розтікається по всьому тілу приємною прохолодою. Усередині добре й свіжо, ви відчуваєте легкість у всьому тілі ... Увійдіть у воду. Вона ласкаво пестить ноги, знімає напруження й утому. Ви стрибаєте з камінця на камінець, Вам легко й радісно, мішок зовсім не заважає, він став ще легшим ... Різнокольорові бризки розлітаються й блискучими крапельками освіжають обличчя, лоб, щоки, шию, усе тіло.

– Ви легко перебрались на інший берег. Жодні перешкоди не страшні! ... На шовковій зеленій травичці стоїть чудовий білий будиночок. Двері відчинені й привітно запрошують Вас увійти. Ви тихенько зайшли, сіли біля тепленького каміну. Приємне тепло пестить

обличчя, руки, тіло, ноги ... Стає затишно та спокійно. Добрий вогонь забирає всі ваші печалі, втому, смуток ...

Подивіться, ваш мішок спорожнів ...

– Ви виходите з будиночка. Ви задоволені й спокійні. Ви з радістю вдихаєте свіже повітря. Легкий вітерець пестить Ваше волосся, обличчя, тіло. Тіло ніби розчиняється в повітрі, стає легким і невагомим. Вам дуже добре. Вітерець наповнює Ваш мішок радістю, добром, любов'ю ...

– Усе це багатство Ви несете у свій будинок. Поділіться ним зі своїми батьками, братами, сестрами, бабусями, дідусями ... друзями. (Пауза не менше, ніж 30 секунд).

Тепер можете розплющити очі й посміхнутись – Ви вдома й Вас люблять.

Висновок: Іноді нас сповнюють смуток, втома та інші негативні відчуття.

Але слід тільки розирнутись навкруги й побачиш – сонце, лагідний вітерець, дивовижна природа, сім'я, друзі. Усе це нам подарував Господь. Ми маємо багато речей, які треба лише помічати, і дякувати Господу за любов та турботу. Будьте щасливі!

Завдання 2.

Тренінгова вправа «Сонечко»

Мета: підвищити самооцінку учасників, створити комфортну атмосферу в групі.

Обладнання: альбомний аркуш, фломастери, олівці.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: 1 варіант. Ведучий просить учасників намалювати сонечко з промінчиками. **ВАЖЛИВО!** Жодних вимог до малюнка не висувати: учасники малюють сонечко, де їм заманеться в межах аркуша, і чим вони хочуть. Ведучий просить учасників розповісти про сонечко: «Сонечко – воно яке? (яскраве, жовте, червоне, добре, тепле, радісне...). А тепер уявіть, що сонечко – це Ви. У сонечка Ваше ім'я». Учасники пишуть імена на сонечку. У сонечка обов'язково повинні бути промінчики. Якщо їх небагато, то домалюйте ще 7-9 промінчиків. Ведучий: «Ви називали сонечко чудовим, теплим, світлим, добрим ...

Підпишіть кожен промінчик сонечка, називаючи якусь Вашу гарну якість. Який Ви?». Якщо в учасників виникають труднощі, ведучий може допомогти: «Я вважаю, що Ви добрий. А ще який?». Кожна названа якість надписується вздовж промінчика. Ведучий дає завдання: намагатись, щоб кожен промінчик був названий. Можна навіть трохи пофантазувати, похвалитися.

Таке сонечко можна намалювати на великому аркуші та прикріпити на стіну. А ще можна, навіть потрібно, попросити всіх, хто знайомий з учасниками, підписати промінчики цього сонечка. Можна додавати промінчики кожного разу, коли Ви будете вважати, що Вас є за що похвалити.

2 варіант. Можна запропонувати намалювати подібне сонечко для інших членів сім'ї або друзів. Нехай це буде подарунком на день народження або просто приємним сюрпризом.

Висновок: Ми всі хочемо чути добрі слова, але цього потрібно вчити. Нехай ця нескладна справа допоможе Вам у створенні теплої та душевної атмосфери.

Завдання 3.

Вправа «Малюємо разом»

Мета: розвинути емпатію, навички взаємодії.

Обладнання: альбомні аркуші, олівці.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Учасникам пропонують у парах (батьки й дитина) намалювати спільний малюнок, використовуючи один олівець. Під час роботи не можна домовлятися і взагалі розмовляти.

Обговорення:

- Хто першим почав малювати?
- Чи важко було зрозуміти партнера?
- Які почуття виникали під час малювання?

Висновок: У сім'ї дуже важливими є порозуміння та взаємоповага. Тож прислухайтесь один до одного та налаштовуйтесь на взаємодію та співпрацю.

Завдання 4.

Тризуб – символ України. Чи можете Ви придумати художню й сучасну інтерпретацію тризуба? Будьте креативними! Як би Ви використали його у творчих роботах?

Україна – це твоя країна, люби її!

Завдання 5. Прочитайте оповідання та дайте відповіді на запитання.

МАЛЕНЬКІ ПАСАЖИРИ

Костянтин Ушинський

Під час перельотів птахів з теплих країв у наші краї маленькі пташки тримаються біля великих. Летіти доводиться дуже довго, і маленькі, слабкі пташечки іноді не можуть перенести важкого перельоту. Тоді вони сідають

на спину великих птахів, наприклад, журавлів, і деякий час подорожують так.

Журавлі летять високо над землею, а повітря там холодніше. Маленькі пасажери своїм теплом зігрівають журавлів і цим ніби віддячують за послугу, яку надають їм журавлі.

Обговорення:

- Як піклуються одне про одного птахи?
- Стосунки кого в сім'ї Вам нагадали стосунки птахів?
- Як Ви виявляєте турботу про свою сім'ю, близьких?

Завдання 6.

Знайдіть речення за схемою та дізнайтесь, чого не повинно бути в сімейному житті.

1)

2)

3)

							Т	О	Н
!	Б	А	Й	ДУ			Р		О
И	М	И	Ж	Ж	І	С	Е		С
			У			Т	М		Н
Б	У	Д	Д			Ь	С		А
		Ь	Й			Д	Я	Л	Д
Е		Т	А			У	Ш	!».	
«Н		Е	Б						

Почніть звідси!

Віпловів: Не будьте байдужими! Байдужість смертоносна для душі!

3. 4. Гордия як людська вада

Гордия є дуже небезпечною для людей, тому що вона може спричинити їй нерідко спричиняє непередбачувані, навіть важкі наслідки. Кожну людину Господь наділив особливим талантом, призначив для виконання певної важливої справи, яку може здійснити лише ця людина. Хтось добре малює, а хтось зачудовує інших прекрасним співом, хтось має хист до військової справи, а хтось є здібним політиком. Однак таланти, дані нам Творцем, не є приводом хизуватися своїми здібностями, підноситись над іншими людьми, навіть більше – принижувати їх. Гордия шкодить насамперед самій людині, адже надмірна самозакоханість, самозвеличення позбавляють людину можливості критично поглянути на себе. Тому-то гордия вважається найстрашнішим (а отже, найнебезпечнішим для людей) гріхом, порушенням найголовнішої, першої Божої Заповіді: «Я є Господь Бог твій, не будеш мати інших богів, крім мене. Не роби собі різьби і всякої подоби з того, що на небі вгорі, і що на землі долі, і що в воді під землею».

Архімандрит Клеопа (Іліє) вчив, що гордия – це початок, корінь і джерело всякого гріха й усякого беззаконня. Святий Григорій Двоєслов говорив, що «у гордині п'ять ступенів, а щоб зрозуміти ці ступені, треба спочатку зрозуміти, що блага, якими пишається гордий, також бувають п'ятьох видів, а саме: *блага природні*, тобто кмітливість, краса, хоробрість тощо; другий вид – *блага набуті*, а саме – знання, мудрість, майстерність тощо; третій – *блага випадкові*, тобто багатство, слава, посада тощо; четвертий – *блага вольові*, п'ятий – *блага духовні*, тобто дар пророцтва, чудес тощо».

За словами архімандрита Клеопи (Іліє), на першому ступені гордині перебуває та людина, яка, володіючи якими-небудь з цих благ, не визнає, що вона отримала їх від Бога, а вважає, що має їх як такі, що з'явилися природним шляхом.

Другий ступінь гордині – коли людина визнає, що ці блага дано їй від Бога, але не задарма, а тому, що вони належать їй як нібито гідної того.

Третій ступінь гордині – коли людина думає, що вона має обдарування, якого в неї насправді немає.

Четвертий ступінь гордині – коли людина ганьбить інших і хоче бути шанована всіма як більш гідна, ніж вони.

П'ятий і останній ступінь гордині – коли людина доходить до того, що ганьбить священні закони й не підкорюється їм так, як наказали святі Отці.

Гордия породжує дванадцять гріхів: марнославство, цікавість, вознесіння розуму, хвалькуватість, лінощі, зухвалість, лицемірне сповідання, самовиправдання, віровідступництво, свавілля, самочинство й цілковите звикання до гріха.

Гордия розуму, за словами архімандрита, – це бісівська хвороба, бо людина, уражена нею, вважає себе великою, розумнішою за інших і тому більше не потребує порад і допомоги інших. Сам Бог через пророка Ісаю викриває уражених цією хворобою, кажучи їм: «Горе мудрим у власних очах та розумним перед собою самим!» (Ісаї 5:21). І великий апостол Павло заповідає нам: «Не величайтесь, але наслідуйте слухняних; не вважайте за мудрих себе!» (Римлянам 12:16). І Соломон говорить також: «Не будь мудрим у власних очах, бійся Господа та ухилийся від злого!» (Приповісті 3:7).

Святий отець Іоанн Ліствичник так визначає гординю: «Гордия є відступ від Бога, вигадка бісів, виплодок похвал, ознака безпліддя душі, матір засудження, відігнання допомоги Божої, предтеча божевілля, винуватиця падінь, причина біснування, джерело гніву, двері лицемірства, твердиня бісів, страж гріхів, причина неспівчуття, лютий мучитель, нелюдський суддя, противник Богу, корінь хули».

Святе Письмо називає гордого нечистим перед Богом, кажучи: «Огида для Господа всякий бундючний, – ручуся: не буде такий без провини!» (Приповісті 16:5). Тож пильнуймо стан своєї душі, щоб не потрапити в тенета гордині!

Питання для самоконтролю:

1. Як Ви розумієте вислів Архімандрита Клеопи (Іліє): «Гордия – це початок, корінь і джерело всякого гріха й усякого беззаконня»?
2. Чим може пишатися гордий?
3. Як, на Вашу думку, треба поводитись, щоб уникнути гордині?
4. Які приклади гордої та самовпевної людини Ви можете навести з Біблії?

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Гордістю нашою ми робимо Бога нашим ворогом».

Авва Ісая

«Гордість є ніби зневагою Бога, коли хто, зробивши добру справу, приписує її не Богові, а своїй силі».

Блаженний Феоділакт, архієпископ Болгарський

«Гордість – вершина зла. Для Бога ніщо так не огидно, як гордість».

Святитель Іоан Златоуст

«Немає жодної іншої пристрасті, яка б так винищувала всі чесноти й так оголювала людину й позбавляла її всякої справедливості та святості, як ця зла гордість».

Преподобний Іоан Касіян Римлянин

Завдання 1.

Тренінгова вправа «Ліки від гордості»

Мета: заохочувати дітей ділитись тим, що вони мають; виховувати в учнів щедрість до знайомих і незнайомих людей.

Обладнання: скринька, вирізані монети золотистого кольору, картки з цифрами від 1 до 10, наклеєні на ватман і пронумеровані малюнки з зображенням різних професій людей (10 шт.), мішечок.

Час: 20 хвилин.

Кількість учасників: десять.

Хід вправи: На дошці ватман з зображеними професій (малюнки пронумеровано). Учасникам вправи пропонують занурити руку в мішечок та витягти картку з цифрою, а потім обрати за номером професію. Після цього учасники тренінгу, не називаючи своєї професії, розповідають, чим би вони могли прислужитись іншим, а інші вгадують назву професії. Якщо учасники вправи вгадають професію і вважатимуть, що оповідач щедро ділиться своїми вміннями та навичками й тим, що можна виробити за їх допомогою, то він має право взяти зі скриньки золоту монету.

Після того, як усі учасники тренінгу розповіли про себе, їм потрібно назвати свою професію та розповісти, чим би вони могли поділитися зі слухачами, якби не мали нічого матеріального (своїми знаннями, своєю любов'ю, радістю, гарною новиною, цікавою історією, посмішкою – духовним багатством). Якщо учасники тренінгу впорались з завданням, то залишають монетки собі, а якщо ні – повертають монетки в скриньку.

Висновок: Не всі люди матеріально забезпечені, але кожна людина має можливість бути багатою душею. Тож не забуваймо ділитись цим багатством з близькими та друзями.

Завдання 2.

Тренінгова вправа «Звільнись від образ»

Мета: навчити учасників прощати образи, бути ввічливими.

Обладнання: аркуш паперу, ручка.

Час: 5-10 хвилин.

Хід вправи: Уявіть, що ви перебуваєте високо в горах і стоїте на вузькому, хиткому містку над ущелиною. У вас на спині рюкзак, наповнений вашими образами, розчаруваннями, злістю, негативними емоціями. Ще одна емоція, образа – і рюкзак переважить вас. Ви впадете в прірву. І щоб цього не сталося, нам потрібно позбавитись цих образ. Напишіть свої образи на аркуші, згорніть його й з силою киньте.

Висновок: Як ми швидко позбавились ваших образ, так і Ви повинні швидко відпустити їх. Бо вони заважають вам жити, це ваш тягар. Насамперед через ваші образи гірше вам самим. Спробуйте більше не навантажувати рюкзак, не кладіть у нього чергову образу.

Завдання 3.

Релаксаційна вправа «Водоспад»

Мета: дати змогу учасникам відчувати спокій, радість.

Час: 7-10 хвилин.

Обладнання: релаксаційна музика, програвач.

Хід вправи: Звучить тиха релаксаційна музика. Ведучий промовляє повільно:

– Сідайте зручніше, заплющте очі. Зробіть глибокий вдих і видих ... Уявіть собі, що Ви стоїте біля водоспаду, але це незвичайний водоспад. Замість води в ньому падає долу м'яке біле світло. Тепер уявіть собі, що Ви стоїте під цим водоспадом і відчуєте, як це ласкаве біле світло повільно ллється по

Вашій голові ... Ви відчуваєте, як розслаблюється лоб, потім рот, розслаблюються м'язи шиї. Біле світло тече по Ваших плечах, спині й допомагає їм стати м'якими й розслабленими. Біле світло тече по Вашому тулубу ..., по руках, по долонях ... Ви відчуваєте себе дуже розслаблено й приємно. Світло тече по ногах і спускається до ступень. Ви відчуваєте, як вони стають м'якими й розслабленими. Цей чарівний водоспад з білого світла ніжно торкається всього Вашого тіла, Ви відчуваєте себе цілком спокійно й безтурботно, і з кожним новим вдихом і видихом Ви все глибше розслабляєтеся й наповнюєтесь новими свіжими силами. Постійте біля водоспаду стільки, скільки хочеться, а потім повільно розплющте очі.

Висновок: Коли будете відчувати втому, напруження та смуток, то намагайтесь відновити у своїй уяві цей водоспад і відчуття спокою, безтурботності. Будьте щасливі!

Завдання 4.

Прочитайте вірш. Вставте замість рисочок одну за одною літери, що написані внизу, та довідайтесь, який вірш з Біблії тут ховається.

_ _ ий _ і _ ь, _ о _ о _ імо _ я, _ пр _ па _ м,
_ а _ ко _ і _ а _ вп _ _ і _ _ пе _ _ д _ Г _ _ по _ ом,
_ о _ а _ у _ и _ ив.

прдтпклнсіиде нлнадморееод шнсчн

Відповідь: Прийдіть, поклонімося, і припадемо, на коліна впадімо перед Господом, що нас учинив (Псалми 94:6).

Завдання 5.

Знайдіть пару. З'єднайте стовпчики сонця й хмарки й отримайте поради, як бути доброю людиною.

Роби добро,

На зло завжди

Будь прикладом

І все, що чините, робіть від душі

Завжди слухайся і поважай

Стався до людей так,

як хочеш, щоб вони ставилися до тебе.

своїх батьків.

відповідай добром.

немов Господеві, а не людям.

остерігайся зла.

для інших людей.

Завдання 6.

Розставте в правильному порядку букви та дізнайтесь, які якості протилежні гордині.

1)

7	1	9	10	4	2	6	3	5	8
І	С	Т	Ь	О	К	Н	Р	М	С

2)

3	1	4	2	5
Б	Д	Р	О	О

3)

2	5	3	8	9	4	7	1	11	10	6
М	Е	И	І	С	Р	Н	С	Ь	Т	Н

Відповідь: 1) скромність; 2) добро; 3) співчужність.

3. 5. Вдячність

Вдячність – позитивне почуття; відчуваючи вдячність, людина припиняє концентруватись на собі, звертає увагу на інших людей і легше налагоджує стосунки з оточенням. Вдячність дійсно має величезну силу! Почуття вдячності багаторазово підсилює всі інші почуття – Любов, Дружбу, Повагу, Відданість, Єдність. Вдячність здатна на очах, майже миттєво знищувати, випалювати вікові образи між людьми, долати ненависть, гнів, заздрість тощо. Вдячність, особливо до Бога, здатна відродити людину з попелу й підняти з будь-якої безодні до небес. Крім того, вдячність – це відчуття, що приємне як таке: погодьтеся, що набагато краще відчувати вдячність, ніж образу або заздрість, зарозумілість і презирство.

Вдячність розкриває й оживляє не тільки ваше серце (того, хто дякує), а й серця тих, хто тебе оточує. Вдячність викликає відповідну подяку: «Я вдячний за те, що ти мені вдячний!».

Святе Письмо закликає нас до постійної вдячності: «Благословення, і слава, і мудрість, і хвала, і честь, і сила, і міць нашому Богу на вічні віки! Амінь!» (Об’явлення 7: 12).

Але ідея вічно розсипатись у подяках здається людям, що не вірують, відрозливою та смішною; іноді такі люди не можуть чітко сформулювати чому, але вдячність їх якось напружує. Нас часто напружує й необхідність дякувати нашим близьким тут, на землі. Чому? Тому що в сучасному світі вважається, що подякувати, значить поставити себе на сходинок нижче, визнати себе одержувачем милості, а значить – залежним і слабким. Буває, що благодіяння перетворюються на засіб маніпулювання – «тепер ти мені все життя будеш винен!». Тому люди неохоче визнають свій моральний борг. Це особливо помітно, коли рівень довіри між людьми низький, і вони схильні бачити в милості якийсь підступ. У кращому разі вдячність – це щось зі сфери етикету, ввічливості, приємна, але не обов’язкова частина життя. «“Дякую” до кишені не покладеш».

Але насправді вдячність – це сутність життя; вдячність уводить нас в правильні стосунки з Богом та іншими людьми. Творець і Владика Всесвіту не шукає способу звеличитись над нами – це було б украй

смішно й помислити. Він хоче, навпаки, підняти нас до Себе. І вдячність відкриває наші очі на Його любов і турботу.

Бог хоче зробити нас щасливими, а у Вічності – безмірно щасливими. Але не можна зробити щасливою людину, яка нездатна до подяки; це не тільки несправедливо, це просто неможливо. Щоб радіти раю, ми повинні мати відкрите, смиренне й вдячне серце; здатність бачити любов Бога і людей, і визнавати цю любов – «спасибі, я вдячний». І ми повинні навчитись бачити цю любов тут і зараз. Ми, християни, віримо в промисел, у те, що Бог править своїм творінням і направляє його до призначених Ним цілей. Цей же промисел лягає на всі події нашого життя – малі й великі.

Вдячність все приймає як дар; усе, що ми маємо, усе, чим ми користуємось, усе, чому ми радіємо, є дар, прояв любові. Смак їжі, світло дня, запах квітки, звуки музики – усе говорить про любов Божу, про турботу й ту велику й невимовну радість, яку Він нам готує.

У молитві ми звертаємось до Бога й говоримо: так, ми віримо, ми вдячні. Усе, що в нас є, отримано від Бога. Він наділяє нас здібностями до праці, щоб ми були співниками в Його турботі про творіння; посилає нам повітря, воду та їжу; саме наше існування – дар Його любові. Вдячність визнає це: так, ми оточені любов'ю і турботою, і ми дякуємо за це.

Однак усвідомлення того, що в мене немає нічого свого, усе є тільки дар Божий, – оголює нашу недовіру Богові; ми відчуваємо себе вразливими. Серед людей жахливо опинитись у цілковитій залежності від чиєїсь милості; люди часто відмовляють в ній одне одному. Але на Бога ми можемо покластися; так, у нас немає нічого, крім Його любові й милості; але це найміцніша, найнадійніша й безсумнівна річ у всьому Всесвіті. Ми дякуємо Йому за радість у добрі, і за розраду в неволі, але найбільше ми дякуємо за дар вічного життя, який Бог приготував нам в Ісусі Христі.

Ми бачимо, як далеко простяглася любов Бога до кожного з нас – Він одягнувся в плоть, був розп'ятий і похований за нас, невдячних і злоноровливих. Він дарував нам Царство. Ми визнаємо це й складаємо подяку: «Дяка Богові за невимовний дар Його!» (2 Коринтянам 9:15).

Питання для самоконтролю:

1. Що таке вдячність і як вона може виявлятися?
2. Що заважає людині бути вдячною?
3. Чому важливо відчувати вдячність до Бога та людей?
4. Як Ви розумієте Слова Марка Тулія Цицерона: «Жодну якість я не хотів би мати настільки, як уміння бути вдячним. Бо це не тільки найбільша чеснота, а й мати всіх інших чеснот»?

БІБЛІЙНІ ПОВЧАННЯ

«Завжди радійте! Безперестанку моліться! Подяку складайте за все, бо така Божа воля про вас у Христі Ісусі».

(1 Солунянам 5: 16–18)

«Будьте тривалі в молитві й пильнуйте з подякою в ній!»

(Колосянам 4:2)

ВИСЛОВЛЮВАННЯ СВЯТИХ ОТЦІВ

«Якщо ми, згадуючи про благодіяння людей, відчуваємо до них більшу любов, то невпинно згадуючи про благодіяння до нас Господа, будемо старанні до Його заповідей і поготів».

Святитель Іоан Златоуст

«Вдячність зміцнює віру, відкриває глибокі таїнства християнства, вводить у душу велике й чітке богопізнання дією благодатного миру й духовної розради, які бувають неодмінним наслідком подяки».

Святитель Ігнатій Брянчанінов

Завдання 1.

Вправа «Розкажи про себе»

Мета: дати змогу іншим краще Вас пізнати.

Час: 7-10 хвилин.

Обладнання: аркуші паперу, ручки.

Хід вправи: Ведучий просить учасників назвати своє ім'я та на аркуші паперу письмово доповнити речення особистою характеристикою.

- Я (дві характерні риси характеру);
- Я б хотів знати (те, що цікавить);
- Я чую (уявний звук);
- Я бачу (уявний світ);
- Я хочу (реальне бажання);
- Я (повторюємо перший рядок);
- Я уявляю собі (те, що уявляєш);
- Я відчуваю (стосовно уявних дій);
- Я торкаюсь рукою (що ти уявляєш);
- Я турбуюся про (те, що турбує);
- Я плачу (те, що засмучує);
- Я (повторюємо перший рядок);
- Я знаю (істина, у якій впевнені);
- Я стверджую (те, у що віриш);
- Я мрію (мрія);
- Я намагаюсь (що намагаєшся робити);
- Я сподіваюсь (на що сподіваєшся);
- Я (повторюємо перший рядок).

Висновок: Ми багато чого маємо – наша сім'я, друзі, таланти, здоров'я, природа. Дуже важливо це помічати та дякувати за це Богу.

Завдання 2.

Релаксаційна вправа «Квітка доброти»

Мета: дати змогу учасникам відпочити, розслабитись, відчутти себе добрими, щасливими, розвивати їхню уяву.

Час: 5 хвилин.

Обладнання: релаксаційна музика, програвач.

Хід вправи: Звучить тиха релаксаційна музика. Ведучий промовляє повільно:

– Заплющте очі й уявіть, що у вас у руках – чарівна квітка – Квітка Доброти. Ваші руки відчувають

незвичайне тепло, квітка зігріває вас, ваше тіло, вашу душу. Ви

протягає руку й розглядає Квітку Доброти. Уявіть собі, якого вона кольору? Якого розміру? Можливо, вона має запах. А можливо, Ви чуєте присмну музику, яка лине від квітки... І Вам хочеться її послухати. Подумки зберіть усю доброту від Квітки Доброти й розмістіть у своєму серці. Ви відчуваєте, як доброта входить у Вас, як зігріває Вашу душу, несе радість... Я хочу, щоб сьогодні й надалі Ви відчували допомогу від Квітки Доброти. І коли у Вас неприємності або сумно на душі, можна собі допомогти так, як ми робимо зараз: уявіть у своїх руках Квітку Доброти й подумки розмістіть її у своєму серці. Будьте щасливі!

Завдання 3. Прочитайте повчальне оповідання та дайте відповіді на запитання.

ТАК БУДЕ НЕ ЗАВЖДИ

Одного разу один молодий чоловік, прогулюючись вулицею, побачив край дороги сивого дідуся. Він підійшов до нього і сказав:

– Діду, от ти такий старий, пройшов чималий життєвий шлях, напевно, ти дуже мудрий, порадь мені. Ось я молодий і сильний чоловік, але ніде не можу знайти роботу, син мене не слухається, дочка хворіє, а дружина нічого вдома не робить. Як мені бути? Як це все виправити?

Старий дідусь подумав і відповів:

– Повісь у себе на дверях табличку з написом:

«Так буде не завжди».

– І все? – здивувався чоловік. – Так.

Чоловік так і зробив. Він дивився на цей напис і вірив, що все зміниться на краще. За деякий час усе дійсно потроху почало виправлятися. З'явилася робота, а з нею достаток, налагоджений побут, гарна школа, у якій син навчався з задоволенням, кращі лікарі, які вилікували доньку.

Загордився чоловік. Одного разу, проїжджаючи тією самою вулицею, він зупинився на тому місці, де кілька років тому зустрів старого дідуся. Він сидів там же. Чоловік пихато звернувся до старого:

– Що, дідугане, усе сидиш? А я всього досягнув і все у мене добре. А ти як сидів тут, так і сидиш. І що ти зараз порадиш?

Старий подивився на нього й сказав:

– Табличку ту не знімай.

Обговорення:

– Що змінило життя чоловіка: табличка чи надія?

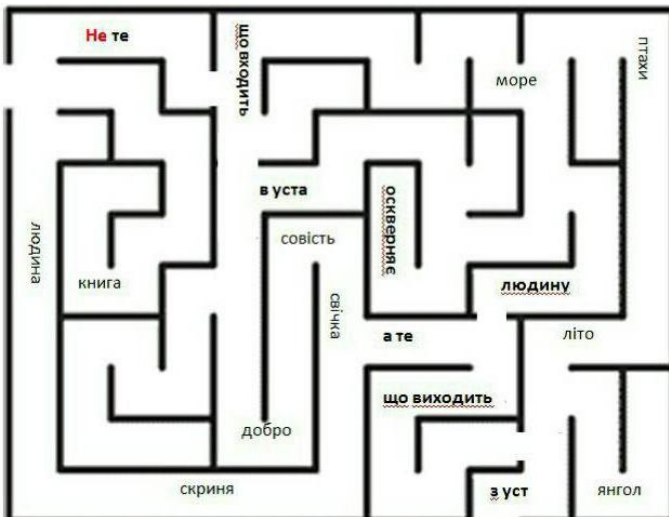
– Чи відчував чоловік вдячність, і якщо «так», то до кого?

– Чому дідусь дав пораду не знімати таблички?

Висновок: За все, що трапляється у Вашому житті маєте відчувати вдячність Богові. Важливо не присвоювати собі заслуги, а дякувати Господу за Його милість. Якщо зараз у житті чорна смуга, то за нею обов’язково буде біла.

Завдання 4.

Пройдіть лабіринт, збираючи слова, і прочитайте схований вислів з Біблії.

Відповідь: «Не те, що входить в уста оскверняє людину, а те, що виходить з'уст» (Матей 15:11).

Завдання 5.

Тренінгова вправа «Добре, що ми команда»

Мета: усвідомити важливість розуміння іншої людини.

Обладнання: аркуші паперу, ручки, олівці.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Учасники об'єднуються довільно в три команди й шикуються в три колони паралельно. Кожен учасник дивиться при цьому в спину свого товариша. Вправа виконується без слів. Ведучий малює якусь просту картинку й ховає її. Потім ця ж картинка малюється пальцем на спині кожного останнього члена команди. Завдання – відчутти й передати якомога точніше цей малюнок далі. Наприкінці вправи учасники, які стоять першими в командах, малюють те, що вони відчували, на аркушах паперу й показують усім. Ведучий дістає свою картинку й порівнює.

Обговорення:

- Що допомагало зрозуміти й передавати відчуття?
- Що відчували перші й останні члени команд?
- Що заважало виконувати вправу?

Висновок: Важливо не тільки зрозуміти одне одного, а й відповідально ставитись до роботи в команді. Треба пам'ятати, що гарна команда та, де люди поважають одне одного та вдячні одне одному за можливість проявити себе.

Завдання 6.

Вправа «Словничок ввічливих слів»

Мета: показати важливість ввічливого спілкування.

Обладнання: аркуші паперу, ручки, олівці.

Час: 5-7 хвилин.

Хід вправи: Учасники діляться на три групи. Ведучий роздає їм картки з завданнями для кожної групи й пропонує скласти «Словничок ввічливих слів»:

- 1 група – *слова вітання і слова прощання;*
- 2 група – *слова вибачення, прохання та вдячності;*
- 3 група – *побажання та слова співчуття людині.*

Висновок: Слова зі словничка стануть у нагоді в різних життєвих ситуаціях. Вони Вам допоможуть бути ввічливими, вдячними та співчутливими.

3. 6. Справедливість

Справедливість – це риса характеру, яка допомагає ставитись до інших об’єктивно й неупереджено. Інакше кажучи, ставитись до інших правильно.

Бути справедливим – означає вступатися за тих, до кого ставляться несправедливо, нечесно, за тих, кого ображають або обманюють. Найчастіше несправедливість проявляється тоді, коли люди, які вважають себе «сильними» або мають владу, погано ставляться до тих, кого вважають «слабкими».

Супергерої борються за справедливість і коли бачать, що хтось чинить зло, то використовують свою надзвичайну силу, щоб виправити ситуацію і покарати негідників. У справжніх героїв немає надзвичайної сили. Зазвичай вони не кидаються на брехунів, але вони помічають, коли до людей ставляться несправедливо, і роблять усе можливе, щоб допомогти їм побороти цю несправедливість.

Справедлива людина чітко усвідомлює, що добре, а що – погано. Ці знання не з’являються раптово. Зазвичай, таку людину свого часу навчили розрізняти добро і зло.

На прикладі Ісуса ми бачимо, що Він протягом усього свого земного життя заступався за тих, до кого інші були байдужі. Ті, про кого забули, ті, кого ненавиділи, ті, кого зневажали, – ось люди, на яких звертав увагу Христос. Не мало значення, чи вони були бідними чи багатими, відомими чи ні, чи вони належали до правильних чи неправильних: якщо до них ставились несправедливо, Ісус заступався за них.

Кожен з нас бажає справедливості й вимагає, щоб з ним поводитись справедливо; кожен скаржиться на всілякі несправедливості, заподіяні йому самому, і починає тлумачити справедливість так, що з цього виходить явна несправедливість щодо нього. При цьому він переконаний, що тлумачення його правильне й він «абсолютно справедливо» ставиться до інших, але ніяк не хоче

помічати, що всі обурюються його «справедливістю» й відчувають себе пригнобленими й ображеними. Чим біднішим, тіснішим і пригнобленим є життя людей, тим гостріше вони переживають усе це і тим важче їм домовитися й погодитись одне з одним. У результаті виявляється, що «справедливостей» стільки, скільки незадоволених людей, але єдиної, справжньої справедливості годі й шукати. Але насправді тільки про неї й варто говорити.

Тому в основі справедливості – увага до людської індивідуальності та до життєвих відмінностей, а крім того, жива совість і жива любов до людини. Є особливий дар справедливості, який притаманний далеко не всім людям. Цей дар передбачає в людині добре, любляче серце, яке не хоче множити на землі число скривджених і страждених. Цей дар передбачає також живу спостережливість, загострену чуйність до людської своєрідності, здатність співпереживати. Справедливі люди споглядальні, інтуїтивні. Вони хочуть розглядати кожну людину індивідуально й досягають приховану глибину її душі ...

Справедлива людина споглядає життя серцем, вловлює своєрідність кожної людини, намагається оцінити її правильно й поводитись з нею чесно; вона схильна до співчуття, до делікатної поблажливості й прощення. Справедливість має багато спільного з «тактом». Вона тісно пов'язана з почуттям відповідальності. Вона за своєю суттю любовна, бо народжується в серці і є живим виявом любові.

Питання для самоконтролю:

1. Що таке справедливість?
2. Чому Ісус Христос є прикладом справедливості?
3. Чому в людей різний погляд на справедливість?
4. Які синоніми та антоніми до поняття «справедливість» Ви можете дібрати?

БІБЛІЙНІ ПОВЧАННЯ

«Відкривай свої уста, й суди справедливо, і правосуддя зроби для убогого та для нужденного».

(Притомі 31:9)

«І проте Господь буде чекати, щоб помилувати вас, і тому Він підійметься, щоб милосердя вчинити над вами. Бо Господь, то Бог правосуддя: блаженні всі ті, хто надію на Нього кладе!»

(Ісаія 30:18)

Завдання 1.

Вправа «Де справедливість?»

Мета: навчити відрізнити справедливість від несправедливості.

Обладнання: аркуші паперу, олівці.

Час: 10-15 хвилин.

Хід вправи: Ведучий пропонує учасникам поділитися на дві групи. Одна група на аркуші паперу повинна намалювати малюнок (малюнки), який буде називатися «Справедливість». Інша команда, навпаки, повинна зобразити малюнок (декілька малюнків) – «Несправедливість». Учасники вправи мають не тільки намалювати, а й аргументовано довести, чому саме ці сцени з життя (казок) вони вважають справедливими (несправедливими).

Обговорення:

– Що таке справедливість?

– Справедливість – це позитивна чи негативна якість людини?

– Що складніше було намалювати – справедливість чи несправедливість?

– Як Ви вважаєте, якого кольору справедливість?

Висновок: У житті ми часто стикаємось з несправедливістю, тому прагнемо відновити справедливість дуже швидко, але не слід забувати, що саме через випробування й страждання виявляється Господня любов, тому маємо терпеливо дочекатись цього у своєму земному житті.

Завдання 2. Прочитайте притчу та дайте відповіді на запитання.

ПРИТЧА ПРО МУДРІСТЬ ЦАРЯ СОЛОМОНА

Одного разу до царя Соломона, відомого своєю мудрістю, прийшли на суд дві жінки. Вони жили в одному будинку й були сусідками. Обидві нещодавно народили дитину. Минулої ночі одна з них задавила свого немовля й підклала його іншій жінці, а живого у тієї взяла собі. Вранці жінки стали сперечатися, кожна доводила, що жива дитина її, а мертва – сусідчина. Так сперечались вони перед царем. Вислухавши їх, Соломон наказав принести меч. Меч негайно був принесений. Ані хвилини не

роздумуючи, цар Соломон мовив:

– Нехай будуть задоволені обидві. Розітніть живу дитину навпіл і віддайте кожній половину немовляти. Одна з жінок, почувши його слова, змінилася в обличчі й почала благати:

– Віддайте дитину моїй сусідці, вона його мати, тільки не вбивайте її! Інша ж, навпаки, погодилася з рішенням царя:

– Рубайте його, нехай не дістанеться ні їй, ні мені, – рішуче сказала вона. Тут же цар Соломон промовив:

– Не вбивайте дитини, а віддайте її першій жінці: вона його справжня мати.

Обговорення:

- Чого вчить нас ця притча?
- Якими якостями володіє справжня мати?
- Якими якостями наділений мудрий цар?
- Чи були у вашому житті ситуації, де Ви стикались зі справедливістю?

Висновок: Мудрість без справедливості не означає нічого, а справедливість без мудрості – багато.

Завдання 3.

Вправа «Навчасьмося бути справедливими»

Мета: ознайомити з прислів'ями про справедливість, навчити знаходити справедливе розв'язання життєвих ситуацій.

Обладнання: магнітна дошка, малюнки хмаринок, магніти, малюнок сонечка, аркуші з прислів'ями.

Час: 10 хвилин.

Хід вправи: На дошці розташовано зображення десяти хмаринок, які закривають сонечко. Ведучий повідомляє, що сьогодні на небі не буде сонечка, бо серед людей панує несправедливість. Для того, щоб сонечко вийшло, потрібно з'єднати прислів'я, які лежать на партах, потім ці прислів'я приклеїти на хмаринку, а хмаринку зняти з дошки. Чия команда більше складе прислів'їв, збере більше хмаринок, та і зможе заслуговувати на звання «Найсправедливіші та найуважніші».

1. Брехню світ перейдеш,	А) як кривду чинити.
2. Краще правду перетерпіти,	Б) ніж солодка брехня.
3. Де мало слів,	В) такою і тобі відміряють.
4. Всяк про правду трубить,	Г) а вона наверх сплине.
5. Засип правду хоч золотом, затопчи її болотом,	Д) коли в тебе її нема.
6. Стій за правду горою,	Е) гірша брехні.
7. Не шукай правди в інших,	Є) а назад не вернешся.
8. Багачева правда	Ж) та не всяк ту правду любить.
9. Якою мірою міряєш,	З) там більше правди.
10. Краще гірка правда,	И) то й люди з тобою.

Відповіді: 1) Є; 2) А; 3) З; 4) Ж; 5) Г; 6) И; 7) Д; 8) Е; 9) В; 10) Б

Висновок: Грішна за своєю природою людина неспроможна завжди говорити правду й жити правдою. Бог знає про це. Лише прийнявши Господа вірою у своє серце, ми можемо молитись і просити в Бога сили й мудрості бути у своєму житті правдивими.

Завдання 4.

Тренінгова вправа «Кулька з побажаннями»

Мета: виховувати в учасників повагу та любов до ближніх.

Обладнання: музикальний супровід, кулька.

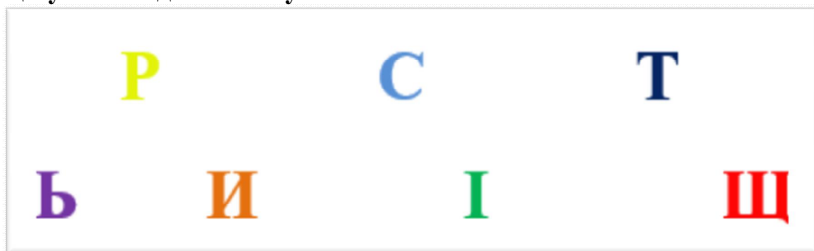
Час: 7-10 хвилин.

Хід вправи: Ведучий нагадує учасникам про те, що кожній людині приємно чути добрі побажання. Він пропонує всім присутнім підкидати кульку від однієї людини до іншої так, щоб вона не падала на підлогу та на інші предмети. Ведучий вмикає приємну музику, а через короткий час зупиняє її. Людина, яка останньою торкнулась кульки до того, як музика припинилась, повинна сказати всім присутнім або одному з учасників побажання вголос.

Висновок: Бог допомагає кожному, дає сили. Потрібно правдиво жити, з любов'ю в серці та бути щедрими і справедливими щодо інших.

Завдання 5.

Розташуйте букви по порядку кольорів веселки та дізнайтесь, що цінують люди в спілкуванні.

ЛІТЕРАТУРА

1. АЛЕГОРИЧНІ УРОКИ ЖИТТЄВОЇ МУДРОСТІ В БІБЛІЇ – Біблійні притчі. URL: <http://ukrtvory.in.ua/alegorichni-uroki-zhittyevoyi-mudrosti-v-bibliyi-biblijni-pritchi/> (дата звернення: 03. 05. 2018).
2. Баранов Н. П. Тренінги для вчителів з педагогічної майстерності. Харків: Вид. група «Основа», 2011. 159 с. (серія «Тренінги в педагогічній практиці»).
3. Библия в поделках. Притчи: пособие для Воскресных школ / «Азбука жизни», международный благотворительный детский фонд. Киев: б.и., [2000-?]. 40 с.: ил. (Библия в поделках).
4. Библия онлайн. Совесть. URL: <https://bible.by/symphony/word/17/2860/> (дата звернення: 25. 05. 2018).
5. Біблія / переклад Івана Огієнка. ВБФ «Східноєвропейська гуманітарна місія», 2014. 1360 с.
6. Благодарность – что это такое и в чём её сила? URL: <http://www.psychology-faq.com/blagodarnost-chto-e-to-takoe-i-v-chom-ejo-sila/> (дата звернення: 04. 05. 2018).
7. Вправи для тренінгу із батьками. URL: <http://autta.org.ua/ua/materials/material/Vpravi-dlya-tren-ngu--z-batkami/> (дата звернення: 03. 04. 2018).
8. Жемчужины мысли. Цитаты о труде. URL: <http://xn---itbcbkbuedi0cs5c6cc.xn--p1ai/%D1%86%D0%B8%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8B/%D0%BF%D0%BE%20%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B0%D0%BC/%D0%A2%D1%80%D1%83%D0%B4.html> (дата звернення: 07.11 2017).
9. Заняття-тренінг «Добро в тобі». URL: <http://biblio.lib.kherson.ua/zanyattya.htm> (дата звернення: 05. 01. 2018).
10. Заняття-тренінг «Добро в тобі». URL: <http://nadoest.com/zanyattya-trening-dobro-v-tobi> (дата звернення: 25. 10. 2017).
11. Заповіді Божі – життєвий дороговказ. Розробки уроків. URL: <http://metodportal.net/node/19975> (дата звернення: 08. 07. 2017).
12. Зёрнышки. Добрые истории для малых ребят. Книга первая. Рязань: Зёрна, 2003. 88 с.

13. Как повысить самооценку ребёнка. Упражнение «Солнышко». URL: <https://econet.ru/articles/121943-kak-povysit-samootsenku-rebyonku-uprazhneniya-solnyshko> (дата звернення: 18. 06. 2018).
14. Комплекс тренінгових програм з проблем духовно-морального виховання учнів початкових класів: навч.-метод. посіб. для студ. напр. підг. 6.010102 Початкова освіта спец. «Християнська етика» / Г. В. Єрмак, Л. Є. Єрьоміна, І. І. Замкова, А. К. Плахоніна; за заг. ред. Л. Ю. Москальової; Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2017. 133 с.
15. Красоткіна Надія. Талант – це здібності природи. URL: <http://krasotkina.com/%D0%B2%D1%96%D1%80%D1%88%D1%96/%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D1%82%20%E2%80%94%D1%86%D0%B5%20%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96.html> (дата звернення: 07. 06. 2018).
16. Любов перемагає. Справжні герої / уклад. Уїлліс Д.; пер. з англ. Степанова В., Цюх І. ВБФ «СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКА ГУМАНІТАРНА МІСІЯ», 2017. 120 с.: іл.
17. Методичний кабінет. URL: http://metodtar.at.ua/load/doshkilne_vikhovannja/avtorski_programi/rozvitok_navichok_spilkuvannja_trening_dlja_pedagogichnikh_pracivnikiv_shho_tilki_pochali_svoju_pedagogichnu_dijalnist/28-1-0-83 (дата звернення: 28. 03. 2017).
18. Мороз Алексій, Берсенева Т. А. Уроки добротолубія. Учебное пособие. Санкт-Петербург: Сатис, 2004. 220 с.: ил.
19. На урок. Тренінг «Добро і милосердя». 2 клас. URL: <https://naurok.com.ua/trening-dobro-i-miloserdyia-2-klas-12682.html> (дата звернення: 08. 02. 2018).
20. Помиткін Е. О., Сидорчук Ю. В. Позитивні казки. Посібник для батьків і вихователів. Київ: Внутрішній світ, 2018. 90 с.: іл.
21. Помічник вчителя та студія. URL: https://pomi4.blogspot.com/2016/07/blog-post_0.html (дата звернення: 30. 12. 2017).
22. Православие.ру. Милосердие как путь к радости. URL: <http://www.pravoslavie.ru/62922.html> (дата звернення: 05. 07. 2017).

23. Православие.ru. О благодарности и счастье. URL: <http://www.pravoslavie.ru/74890.html> (дата звернення: 13. 04. 2018).
24. Православие.ru. Что такое гордость и из чего она рождается. URL: <http://www.pravoslavie.ru/43370.html> (дата звернення: 07. 02. 2018).
25. Програма тренінгових занять для підтримки психоемоційного здоров'я педагогів. URL: <http://nadoest.com/programa-treningovih-zanyate-dlya-pidtrimki-psihoemocijnogo-zd> (дата звернення: 06. 05. 2018).
26. Святое Евангелие с толкованием блаженного Феофилакта, архиепископа Болгарского. Издатель: Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2008. 823 с.
27. Сухомлинский В. А. Цветок солнца: притчи, сказки, рассказы. Харьков: Школа, 2012. 240 с.
28. Тренінг «Поспішай робити добро». URL: <https://www.slideshare.net/ssuserc3f48c/ss-69001698> (дата звернення: 25. 10. 2017).
29. Тренінги для педагогів. URL: <http://rozrobka.in.ua/trening-dlya-pedagogiv-z-profilaktiki-profvigoraniya.html> (дата звернення: 16. 03. 2018).
30. Тренінгове заняття «Світ батьків – світ дітей». URL: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=56517> (дата звернення: 18. 03. 2018).
31. Тренінгові вправи. URL: <https://studfiles.net/preview/2426150/> (дата звернення: 08. 04. 2018).
32. Уроки християнської етики у 4 класі за новою програмою. URL: <http://refos.in.ua/uroki-hristiyansekoji-etiki-u-4-klasi-za-novoju-programoju.html> (дата звернення: 25. 10. 2017).
33. Филипп – парнишка из нашего двора. Тетрадь 3. Методическое пособие. Киев: Библейская лига, 2006. 48 с.: ил.
34. Якість особистості – жертовність. URL: <http://jak.magey.com.ua/articles/jakist-osobistosti-zhertovnist-zhertovna-ljubov.html> (дата звернення: 08. 02. 2018).

Навчальне видання

Моральна культура християнства: історія та сучасність

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 27.06.2018 р. Формат 60x90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 12,5.
Наклад 300 прим. Зам. № 2616

Видано та надруковано ФО-П Однорог Т.В.
72313, м. Мелітополь, вул. Героїв Сталінграда, 3а
Тел. (098) 243 96 51

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів
видавничої продукції від 29.01.2013 р. серія ДК № 4477